

म्यनन्तरं यदपि यदार्थानुद्देशलक्षणपरीक्षाभिरुपदेक्ष्यामीति
 हृदि निधाय तेषामवधानाय प्रतिजानीते ।

अथेति शिष्याकाङ्क्षानन्तर्यं भावः । अत इति । यतः यत्र
 णादिपटवोऽनसूयकायान्ते मासिन उपसेदुरित्यर्थं यदा ।
 अथशब्दो मङ्गलाद्यर्थः । तदुक्तम्,

"सोऽहारस्याथशब्दस्य द्वावेतौ मङ्गलयः पुरा ।

कण्ठ भित्त्वा विनिर्यातो तेन माङ्गलिकावुभौ" ॥ इति ।

युक्तञ्चेत्तत् कथमन्यथा सदाधारपरम्परापरिमातकर्तव्य
 ताकस्य मङ्गलस्य वैशेषिकशास्त्रं प्रणयतो महासुनेरनाधरणं
 मन्वाध्यते । न च कृतमङ्गलस्यापि कलादर्शनादकृतमङ्गलस्या-
 पि कमदर्शनादनमुष्ठान न हि निष्कले वे चावानप्रवर्तं त-
 इति वाच्यम्, अकरणम्यने जन्मा नारीयस्य करणम्यने चाङ्ग-
 वेगुल्लस्यकल्पनया भक्रमत्वनिश्चयात् । न हि मिष्टाचारानुमि-
 तश्रुतिबोधितकर्तव्यताकस्यावाततः कलादर्शन-मात्रे चाक-
 रणत्वमङ्गापि न वैदिकमात्रफलकत्वात् जन्मान्तरीयानुमानं
 पूर्ववदेव वैदिकमात्रफलकत्वानुपपत्तेः । कारीर्यादौ तु तथा
 कामनयैरानुष्ठानादैविकमात्रफलकत्वम् । अथ न समीक्षि-
 क्षामीऽधिकारी धर्मका मरवर्गगतत्वापुर्वं हारमिश्रितु विग्रह्यं
 न इति विग्रह निर्विघ्नमाश्रयं समाधत्तामिति कमनया
 प्रवृत्तेः । न च विग्रह्य समात्र फल समाप्तिस्तु अकारणादेवेति
 वाच्यम् तस्य सताऽपुन्यार्थत्वात् समाप्तेभ्यु सुनमाधनतया
 पुन्यार्थत्वात् उपपन्नत्वात्, किञ्च दुर्गतिर्धर्ममात्रं न फल-
 तस्य प्रायश्चित्तोर्धर्मकर्मणामापारगमनादिमाध्यतया व्य-

भक्षारात् प्रारब्धपरिममाप्तीप्रतिबन्धकदुरितध्वंभत्वेन फलत्वे
 समाप्तेरेव फलत्वोचितत्वात् तत्रापि च हिरण्यदानप्रयागघा-
 तदिन्नम्यत्वेन अभिचारात् तेषामपिमङ्गलत्वाभिधानं नाह-
 तम् । किञ्च मङ्गले मति समाप्तेरावश्यकत्वमिच्छेवं मङ्गलस्य
 तात्पर्यता तदुक्तम् "यतोऽपि माङ्गलात् कर्मण फलावश्यमभिवि-
 ण्मात् इति । अतएव विकल्पिनमपि कारणं कारणमेव फला-
 तन्त्ये- नियमस्यैव वैदिककारणत्वात् विकल्पे तु वैजात्यक-
 मत्र वैजात्यमेव । यदान्वयव्यतिरेकगम्या कारणता तत्र फ-
 लपूर्वभावनियमो व्याख्या न तु वेदेऽपि तत्र व्यतिरेकभागस्य
 गुरुत्वेनानुपस्थितेः तथा च माङ्गे मङ्गले समाप्तिरावश्यकीति
 न अभिचारः समाप्तिस्तु, यच्चिन् अनुष्ठिते भापूर्णमिदं क-
 र्मेति प्रमा सा च चर्यादौ परमवाक्यलिखनेवागादौ चरमा-
 दौ पटादावप्ययतन्तु, संयोगे प्रामगमनादौ प्रामपरपरम-
 संयोगे एवं तत्र तत्रोद्दनीयमिति मङ्गलजन्यसमाप्ती वैजात्य-
 कल्पनेऽपि भोभयदा अभिचारः । मङ्गलञ्च विघ्नञ्च सद्वारक-
 समाप्तिकलकं कर्म तच्च देवतानमस्कारादिद्वयमेव सतः मि-
 त्रविघ्नाभावस्थानेऽपि सामान्यतो द्यहीतस्य विघ्नञ्च सद्वारक-
 स्वस्थानपायात् नममकारादीनां तादृशे चैव विघ्नञ्च सद्वार-
 कत्वप्रतिपत्तेर्भाष्यागिरिति दिक् । १ ।

• यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः २

अथ प्रतिज्ञातार्थमाह ।

अभ्युदयस्तत्त्वज्ञान निःश्रेयसमात्यन्तिको दुःखनिवृत्ति-
 तदुभयं एतः स धर्मः अभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति स-

ध्यपटनोपो ममासः पञ्चमीतत्पुरुषो वा म च धर्मो निवृ-
त्तिलक्षणो घटते, यदि तु निदिध्यामनादियोगसाध्यो ध-
र्मोऽदृष्टमेव तदा दिधिरूपः । वृत्तिस्ततस्तु अभ्युदयः सुखनि-
शेयसमेककालीनमकलात्मविशेषगुणध्वंसः प्रमाणञ्च धर्मो
देवदत्तगरीरादिकं भोक्तृविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं कार्यत्वे
सति तद्भोगमाधनत्वात्तस्मिन् तत्सम्बन्धित्वाद्दुः । तदेतद्भाष्या-
नं प्रत्येकममुदायार्थां न व्यापकम् इत्यर्वाधीनैरुपेक्षितं व-
स्तुतस्तु को धर्मः किञ्चनघटतेति सामान्यतः मिथ्यजिज्ञासा-
यां यतोऽभ्युदयनिःशेयमसिद्धिरित्युपतिष्ठते तथा च यतो-
ऽभ्युदयसिद्धयेतथनिःशेयमसिद्धिस्तदुभयं धर्मैः एवं पुन-
र्यार्थासाधारण कारणं धर्म इति वक्तव्ये परमपुरुषार्थयोः
सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थमभ्युदयनिःशेयसिद्धि-
रित्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरैवान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वेन प-
रमपुरुषार्थत्वात् साधयिष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थ-
त्वम् ॥ २ ॥

• तद्वचेनादान्नायस्य प्रामाण्यम् ३

अनु निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःशेयसङ्केत-
रित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्यं वयं विप्रतिषद्यामहे
अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः पुत्रेष्टी कृतायामपि पुत्रानुत्पा-
दादनृतत्वम् “ उदिते शुद्धोति अनुदिते शुद्धोति ममयाध्यु-
पिते शुद्धोति ” इति विधेः प्राप्त एवोदितादिकाले होमो
व्याहृत्यते “ ग्रायोऽप्यातिमध्यवहरति नि य उदिते शुद्धोति
गवसोऽस्याहुतमध्यवहरति योऽनुदिते शुद्धोति ग्रावमवसा-

रेणैव निवृत्तेरिति चेन्न । हेतुर्ह्येते पुरुषस्थापारात्, प्रायश्चित्तवत्, तथाहि भवामन मिथ्याज्ञान समारहेतुस्तदुच्छेदप्राप्त-
 तत्त्वज्ञानात्, तत्त्वज्ञानश्च योगविधिमाध्यमिति तदर्थं प्रह-
 ल्युपपत्तेः । ननु नित्यसुखाभिप्रेक्ष्यतिरेव मुक्तिर्ननु दुःखाभाव
 इति चेन्न । नित्यसुखे प्रमाणाभावात्, भावेवानित्यं तदभि-
 प्रेक्ष्यते सुंक्तसमारिषोरविशेषापातात्, अभिप्रेक्ष्यते इत्याद्यत्वेन त-
 विवृत्तौ पुनः संमारापत्तेः । ब्रह्मात्मनि जीवात्मनयो मुक्ति-
 रिति चेन्न । सद्यो यद्यं कीभादस्तदा बाधात्, नहि इयमेकं
 भवति सिद्धशरीरापगतमो मयो निवृत्त्यैकादशेन्द्रियाणि ते-
 षां शरीरस्य च विगमो सद्य इति चेन्न । एतावता दुःखमास-
 षोविरहस्योक्तत्वात्, तथाच दुःखाभाव एव मुक्तिरिति पर्य-
 वमानात् । एतेनाविद्यानिवृत्तौ केवलात्मस्थितिर्मुक्तिरात्मा
 च विज्ञानसुखात्मक इत्येकदण्डितमपास्तम् आत्मना ज्ञा-
 नत्वं सुखत्वं च प्रमाणाभावात् । न च " नित्यं विज्ञानमा-
 नन्दं ब्रह्म " इति श्रुतिर्मानं तस्या ज्ञानवज्ज्ञानन्दवत्त्वमिति
 पादकत्वात् भवति हि अहं ज्ञानं अहं सुखीतिप्रतीतिः न-
 त्वहं ज्ञानम् अहं सुखमिति किञ्च ब्रह्मण इदानीमपि सत्त्वात्
 सुक्तसंसारिषोरविशेषापत्तिः अविद्यानिवृत्तेः सापुन्यार्थत्वात्
 ब्रह्मण्य नित्यत्वेनासाध्यत्वात्, तत्साक्षात्कारस्य तदात्मक-
 त्वेनासाध्यत्वात्, एवमानन्दस्यापि तदात्मकत्वेनासाध्यत्वमे-
 वेति तदर्थः, प्रहस्यनुपपत्तिरेव । निरुपपन्नया चित्तसंस्ततिर्मु-
 क्तिरिति चेन्न । दुःखादिरुपपन्न उपपन्नस्य विगमो यदि निरु-
 पपन्नत्वं तदा तन्मात्रस्यैव पुरुषार्थत्वेन चित्तसंस्ततेऽनुवृत्तौ

प्रमाणाभावः तदनुवृत्तंरपि शरीरादिमाध्यत्वेन संसारानु-
 वृत्तेरावश्यकत्वादिति सिद्धं दुःखनिवृत्तिरेवोक्तारूपा नियो-
 यसमिति । तत्त्वव्यञ्जानमिति कर्मणि पटो साधर्म्यबंधम्या-
 म्यामिति प्रकारे तृतीया । तत्र साधर्म्यमनुगतो धर्मः, वैध-
 र्म्यश्च व्यावृत्तो धर्मः यद्यपि क्वचित् साधर्म्यमपि कुतश्चिद्वै-
 धर्म्यं कुतश्चिद्वैधर्म्यमपि केषाञ्चित् साधर्म्यं तथापि तादृश्ये
 ण ज्ञानं विवक्षितम् । अथ च द्रव्यादिपदार्थानामुद्देश एव
 विभागः पर्यवसन्नः स च न्यूनाधिकमद्वाराव्यवच्छेदप्रसक्त-
 स्तो न पडैव पदार्था इति नियमः पर्यवस्यति स चानुपपन्नः
 व्यवच्छेदस्य पदार्थान्तरस्य प्रतिपक्षो नियमानुपपत्तिः अ-
 प्रतीतो व्यवच्छेदानुपपत्तिः । ननु नायमन्ययोगव्यवच्छेदः
 किन्त्वयोगव्यवच्छेदः पदार्थेषु षड्सत्तनायोगो व्यवच्छिद्यत
 इति चेन्न । पदार्थपदेन पुनिरूपदार्थमात्रोपमङ्गुहे सिद्धमा-
 धनात् अन्यस्य चाप्रतीतिरेव । किञ्च सत्तनानां मिलिताना-
 मयोगो वायव्यच्छेदः प्रायेकं वा चासौ मिलितायोगः सर्वस्वे-
 ति व्यवच्छेदानुपपत्तिः । अन्येऽपि प्रायेकायोगः परस्परं स-
 र्वस्वेति व्यवच्छेदानुपपत्तिरेवेति चेन्न । शक्तिमद्वरमादृश्या-
 दिषु पदार्थेषु पराभिमतेषु षड्सत्तनायोगः परेदश्यते तद्व-
 यवच्छेदो नियमाद्यः तथाच पडैव पदार्था इत्यस्य प्रतीयमा-
 नेषु षणो न सत्तनानां मध्ये अन्यतमसत्तनायोः शोऽन्येव न-
 त्वयोग इत्यर्थः । तत्र विमिश्रसद्गतस्यान्ययोगव्यवच्छेदो वि-
 ज्ञेयमनुपपत्त्यायोगव्यवच्छेदः क्रियामङ्गुतस्य चाप्यन्यायोग-
 व्यवच्छेदस्तावत् प्रतीयते तत्र शक्तिप्रयमेवकारस्येत्येकं व्य-

दोषोऽपि एकादशमामिधेनीनां प्रकृतौ पाठात् “ पञ्चदश-
वरेणवाख्येण वाच्ये तमिमं भ्रातृव्यम् ” इत्यत्र मामिधे-
नीनां पञ्चदशत्वस्य प्रथमोत्तममामिधेन्योस्त्रिरभिधानमन्त-
रेणानुपपत्तिस्तयाभिधानात् ॥ २ ॥

• धर्मविशेषप्रसूनाद् द्रव्यगुणकर्मसा-
मान्यविशेषसमवायानां पदा र्थानां साध-
र्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ४

मिथ्याकाङ्क्षानुरोधेन स्वरूपतो लक्षणतश्च धर्मं व्या-
ख्यायामिधेयमन्वयप्रतिपादनाय सूत्रम् ।

एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि
निःश्रेयसहेतुत्वं दण्डापूर्वायितम् । तच्च ज्ञायतेऽनेनेति कर-
णश्रुत्यस्या शास्त्रपरत्वे धर्मविशेषप्रसूतादित्यनेनानन्वया-
पत्तेः । सर्वपदार्थप्रधानो इहयात्र ममानः सर्वपदार्थ-
तत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदत्रशास्त्रनिःश्रेयसयो-
र्हेतुहेतुमद्भावः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापारिभासः निर्यय-
मतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः द्रव्यादिपदार्थशास्त्रयोः
प्रतिपाद्य प्रतिपादकभावः सम्वन्धोऽप्यन्यते एतेषां
सम्वन्धानां ज्ञानान्निःश्रेयसार्थिनामिदं शास्त्रं प्रवृत्तिः
मोक्षमायाय मुनेभ्यश्चीतातमात्राएव शास्त्रं प्रवर्तन्ते ।
निःश्रेयसमाख्यलिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखनिवृत्तं याव-
न्तिकलं समानाधिकरणदुःखप्रागभासममानकाम्योनस्य
युगपदुत्पन्नममानाधिकरणमर्वागमविर्गवगुणध्वंसममानका-

दिता भवतीत्याहुः । तत्र दुःखात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वे न
 पार्थक्यात् दुःखध्वंसस्य च न तत्र सम्यन्धस्य परिमाण-
 "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तयति" इति श्रुतेर्दुःखमागमा-
 य कारणविघटनमुखेनात्यन्ताभावसमानरूपत्वतात्पर्य-
 त् नन्वयंनपुरुषाधीच्छाविषयत्वाभावात् दुःखकाले सुख-
 मोत्पद्यते इति सुखार्चिनामेष दुःखाभावाद्ये प्रवृत्तेः ।
 चेन्न वैपरीत्यस्यापि सुखवत्वात् सुखेच्छापि दुःखाभा-
 धिकित्वेव किं न स्यात् शोकाकुलानां सुखविमुञ्चान-
 दुःखाभावमात्रमभिसन्धाय विषमव्यवस्थनादौ प्रवृ-
 त्तेनात् ननु पुरुषार्थोऽप्ययं प्रायमान एव मुक्तेस्तु दुःखा-
 स्य प्रायमानतेष नास्ति चान्यथा सूक्ष्माद्यवस्थार्थमपि
 नैतति चेन्न श्रुत्यनुमानाभ्यां प्रायमानस्याविवक्षितानुपप-
 न्नास्ति हि श्रुतिः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तयति" ।
 विदित्वाऽतिशयमेति" इत्यादिका । अनुमानमप्यस्ति
 मन्ततिरत्यन्तमुचिष्यते मन्ततित्वात् प्रदीपमन्ततिवदि-
 दि परमदुःखध्वंसस्य दुःखसाक्षात्कारेण चर्ण विषयो-
 षात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि । योगिनां योगजधर्मवन्नेनागा-
 दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च । तथापि तुल्यव्यवस्थया
 पुरुषार्थो दुःखवत् सुखस्यापि ज्ञानेः हयोरपि समानम-
 योजित्वादिति चेत् सख्यगंतोवीतरागाणां दुःखदुर्दिनभी-
 सुखमयीति ज्ञानमात्रेऽभिव्या यवयता तत्र प्रवृत्तेः । ननु त-
 पि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, यनागतदुःखनिवृत्तिरगण्य-
 यतीतदुःखस्यातीतत्वात्, यन्ते मानदुःखस्य पुरुषप्रयत्न-

दत्तं दत्तं शक्तिर्योगान्मयानादयन् अदत्तं वाः सम-
 भिन्नाकारमथा इत्यपरं । धर्मविद्येयपुण्यादिति तत्त्वज्ञा-
 नादिग्रह्य विद्येयं तत्र धर्मविद्येया निवृत्तिमत्तया धर्मः
 यदि तु न तत्र साधनमेवेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रमुच्यते तदा धर्म-
 विद्येय ईश्वरनिर्माणपुमाददत्तौ कथ्यते, अयमे ईश्वरनिर्माण-
 पुमादावधिगम्य कथायां महर्षिः शास्त्रं प्रकीर्तयामिति त-
 त्वज्ञानमात्मनस्वभावात्कार इह विवक्षितमाश्वेव मयाम-
 नमिष्यामिनाम्, मनसमत्वात्, " तमेव विदिष्यादिति मृत्यु-
 मेति नाह, यथा विद्यतेऽयमाय इत्यत्र " हे ब्रह्मर्षी विदित-
 म्हे " इत्यत्र च विदितपदस्य भावात्, कारयत्यात्, " एत-
 त्पदस्य, " इत्यत्रापि तथा च शास्त्रानुमनतानि दिव्यानादि-
 परम्यरयेति हेतुपक्षस्या तथैवाभिधानात् ॥ ४ ॥

• पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं काशीदि
 गात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥

इदानीमपवर्गभागिनया धर्मपदार्थादयतया च पुनर्मो-
 र्ददस्य दस्यपदार्थस्य विभाग विनियोगस्य कुर्वन्वाह ।

इतिकारीविधारणार्थं तेन नवैवद्रव्याणि साधिकानि नान्युना-
 नि वेत्यर्थं । ननु विभागवभादेव न्युनाधिकमद्वयमवच्छेद-
 मिदो द्विमितिकारित्वेति चेत्, उद्देशमात्रपरतयापि नूयन-
 मदे विभागनात्यर्थं स्वीरणार्थमेवेति धाराभिधानात्, सुव-
 र्णादीनामोष्यस्य धात्रेवान्तर्भावान्, अन्यकारस्य वा धक-
 त्वे नाह, प्रामाण्यभावात्तद्व्युत्पादनादेतदस्यवसियम् । अम-

मासकरणन्तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्शनाय लक्षणमेतेषान्तु वैध-
र्म्यावसरे सुखकदेव दर्शयिष्यति । ननु सुवर्णं न तावत् पृथि-
वी निर्गन्धत्वात् न असं खं इमांमिदिकद्रवत्वशून्यत्वात् न
तेजोगुरुत्ववत्त्वात् अत एव न वायुर्नवा कासादि ततो नव-
भ्यो भिद्यत इति चेन्न । चाद्यद्वितीययोरनाभासत्वं द्वतीयस्य
स्वरूपासिद्धत्वं ततः परं निदसाधनं द्वितीयः स्वरूपासिद्धिः ।
साधयिष्यते च सुवर्णस्य तैजसत्वमिति ॥ ५ ॥

• रूपरसगन्धरूपार्गाः सङ्ख्याः परिमा-
णानि पृथक्त्वं संयोगविभागी परत्वापर-
त्वे घट्टयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च
गुणाः ॥ ६ ॥

गुणत्वेन कथेन गुणानां सर्वद्रव्यायितत्वं द्रव्याभिष्यङ्ग-
त्वं द्रव्याभिष्यन्त्रकत्वञ्चेति द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशं विभा-
गयति ।

नकारेण गुणत्वाद्वैयर्थ्यं स्वस्कारधर्मोपमेगन्धान् सम-
न्विनोति ते हि प्रविशगुणभावा एवेति कण्डर्ता नोक्ताः । गुण-
त्वज्ञानोपायं यथाजाने नवचतः स्वरूपतय प्रथ्यति क-
परमत्त स्थलार्गाणां समानज्ञानोपरूपरमयभ्रमार्गमामा-
नाधिकरण्यं नास्ति सुवर्णार्थं समावः । मङ्गापरि-
माणवीम्न समान ज्ञानोपपदापरिमाणममानाधिकरण्य-
सुवर्णायावमामो बहुवचननिर्देशश्च यद्यप्येकत्वमामा-
धिकरणं नैकत्वान्न न वा मङ्गादोर्ध्वत्वमामाधिकरणं

मन्त्रादीर्घत्वान्न तद्यापि दित्वादीनामन्तोऽप्य' सामाना-
 धिकरणं मन्त्रादीर्घत्वान्नानाद्विजातीयपरिमाणयोः सा-
 मानाधिकरण्यमाह्वये । इयत्त्वञ्च यद्यपि द्विष्यकृत्वादि-
 यमानाधिकरणं तन्न मन्त्राद्वद्वद्वत्त्वेनैव निर्देष्टुमर्हति त-
 द्वाप्यवधिद्वयत्वमप्यर्थं मन्त्रातो वैधर्म्ये श्रुतवित्तुमेव वचन-
 निर्देशः । अद्योगविभागयोर्द्वयोऽप्येककर्मकत्वात्त्वयुपनाय वि-
 वचनं परत्वापरत्वयो रन्त्योन्त्याद्यनिरूप्यतया दित्वात्तन्निष्ठ-
 ताविशेषयुपनाय च द्विवचनं कुर्वीतां विद्यादिभेदेन सादृशा-
 भिमते कमात्तद्विनिराकरणयुपनाय बहुवचनं सुप्तदुःखयो-
 र्द्वयोऽपि भोगभ्रातृभ्यो ककार्यजनकत्वमूपविशेषेण सादृशो-
 नायकत्वं सुखस्यापि दुःखत्वेन भावनञ्च स्यादप्यितुं द्विवचन-
 म् । इत्याह ययोर्द्वयोऽपि ग्रहति प्रति कारयत्वयुपनाय द्वि-
 वचनं प्रयोजानां विहितनिविष्टमोचराणां दयविधानां पुण्य-
 तुल्यं दयविधानाञ्च पापहेतुत्वमभिसम्भाय बहुवचनमिष्टु-
 यम् ।
 यदा अपरमगन्धमर्गानां भीतिहेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वमा-
 ये पाकजपुक्रियाम्यवस्थापनाये वा ते समस्योक्ता मन्त्रा-
 दित्वबहुत्वादौ विपुतिपन्निरिति तद्विराकरणयुपनाये
 नाभिधानं वृथक्त्वे तु मन्त्राद्वद्वत्त्वेनैवास्त्वापि बहुत्व-
 युपनायावधिमानम्यच्छनोयत्वं मन्त्रातो वैधर्म्यमिति
 च वृथगभिधानं परिमाणे तु दीर्घत्वकृत्वादिवि-
 निराभाय बहुवचनं सद्योगविभागयो रन्त्योन्त्यादिरो-
 य द्विवचनं परत्वापरत्वयोर्द्विवचकासिद्धिभेदेन मि-

संज्ञातीयत्वमभ्यर्चन चतुष्टायसौ गुणविभागी न्यूनः स्यात्
इति तत्रापि द्विवचनमित्याद्युच्यते । एतेषाञ्च सचक्षुर्मह
वक्ष्यते ॥ ६ ॥

• उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं
गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥

कर्मणा दृश्यजन्यतया गुणजन्यतया च कर्मवददृश्यमभ्य-
र्चनाच्च पुरयच्छतेति दृश्यगुणानिधानानन्तरं कर्माद्देगविभा-
गावाह ।

उत्क्षेपणम् अवक्षेपणम् आकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति
कर्माणि इतिरवधारणार्थः भ्रमणादिरपि गमनांस्तर्गतत्वात्
अत्र च उत्क्षेपणत्वावक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि
कर्मत्वमाद्याह्याः पञ्चजातयः । नन्वेतदनुपपद्यं गमनस्य
कर्मपर्यायत्वात् सर्वत्र गच्छतीति कुर्वेद्वदत्वादुत्क्षेपणत्वा
दीनां चतसृणां जातीनां परस्परारथ्यताभावसमानाधिकरणा
नां सामानाधिकरस्थाननुभवात् चतस्र एव कर्मत्वमाद्या
जातय इति चेत् सत्यं कर्मपर्याय एव गमनं पृथगभिधानन्तु
भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वलननमनीचमनादीनां भिन्नभिन्नदु-
र्द्विषयपदेयभाजामेकेन शब्देन सङ्गृह्यार्थं यथा गमनत्वमपि
धर्मत्वमाद्या पञ्चमी जातिरेव तेन भ्रमणरेचनादिष्वेव गम-
नप्रयोगो मुख्यः उत्क्षेपणावक्षेपणादिषु यदि गमनप्रयोग
स्तदा भागः स्वाथयसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव गौ-
णमुप्यसाधारणी धर्मः गमनत्वजातिस्त्वनियतदिग्देशसंयोग
विभागासमवायिकारणत्वमेव व्यञ्जकं तस्य भ्रमणादिषु सर्व-

[illegible]

दिव्येतिपादार्थं कर्मं यतो भवति मनुष्यतिगद्यं मनुष्यति
 वसां मनुष्यतिचर्मैतिपत्यगः एवमवयवार्थो पूर्वोपपन्नार्थ-
 कर्मयोगविनाशार्थं कर्मं प्रसारणं यतो भवति प्रसरति वसं
 प्रसरति चर्मं प्रविकसति पद्ममित्यादि प्रत्ययः, एतच्चतुष्टय-
 भिन्नं यत् कर्मजातं तत्कर्मै गमनविशेषः । तत्र स्वमर्थं प्र-
 सवदात्मनो योगादर्थो कर्मवता हस्तेन मोदनाद्यर्थयोगाद-
 घटनाय नकादो निर्देष्टव्ययोगानुक्तं कर्म एव रचनाय-
 पि व्याख्येयं स्फुटीकरिष्यति च । धेतदेतेषां कर्मणां विहित-
 यागदानदानादिषु धर्मानुक्तप्रत्ययवदात्मनो योगजन्यत्वं
 निविहदेगमनचिन्माकर्मस्त्रमचपादिषु बाधमानुक्तप्रत्यय-
 वदात्मनो योगजन्यत्वमध्यवसेयमिति ॥ ७ ॥

+ सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सा-
 मान्यविशेषयदिति द्रव्यगुणकर्मणामवि-
 शेषः ॥ ८ ॥

द्रव्यादीनामुद्देशानन्तरं त्रयाणां साधर्म्यप्रकरणमारभ-
 ते । तत्रद्रव्यादीनां त्रयाणां साधर्म्यं स्व तत्त्वानामनुक्ततया
 प्रथमे शिष्टाकाङ्क्षितत्वात् सामान्यादिपदार्थत्रयस्य उद्दे-
 शः, मागेष त्रयाणां साधर्म्यमाह ।

विशेषे सत्यपि अयमविशेषशब्दः साधर्म्यपरः । सदिति
 सदाकारप्रत्ययव्यपदेशविषयत्वं त्रयाणामेव सत्तायोगित्वात्,
 अनित्यमिति ध्वंसप्रतियोगित्वं यद्यपि न परमाण्वादिमा-
 धारणं तथापि ध्वंसप्रतियोगिहृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिम-

• द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारजन्ते गुणाश्च
गुणान्तरम् ॥ १० ॥

अस्यावयवविभुद्व्यानि तयागत्यावयवविगुणान् वितर्दि-
पृथक्परत्वापरत्वादोन् गुणाश्च विहाय सजातीयारम्भ-
त्वं साधस्य दृष्टव्यं सजातीयारम्भकवृत्तिपदार्थविभाजको
प्राधिमस्य वा विवक्षित तेनाजनकद्रव्यव्यक्तीनामप्युपपत्तिः ।

• कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥

ननु कर्माणि कुतो न कर्मान्तरमारभन्त इत्यत आह ।

विदिरय प्रानार्यो ननु सताभिधायो । सजातीयारम्भ-
द्रव्यगुणयोरिव कर्मसाध्ये कर्मणि प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । इद-
मचाकृतम् । कर्म यदि कर्म जनयेत् स्वात्पच्यनन्तरमेव न
मयेत् शब्दवत् । तयोच पूर्वकर्मैव यावत् संयोगिद्वयेभ्यो
विभागे जनिते द्वितीयं कर्म केन सह विभागं जनयेत् वि-
भागस्य संयोगपूर्वकत्वात् संयोगान्तरस्य च तत्राधिकरणे-
ऽनुत्पन्नत्वात् विभागाजनने तु कर्मसप्तपक्षतः नचसप्तान्तरं
कर्मान्तरं जनयिष्यतीति वाच्यं समर्थस्य चेदायोगात् चवे-
चनीयान्तराभावात् पूर्वसंयोगभागचक्षेऽपि जनने विभाग
जनकत्वानुपपत्तिरेव उत्तरसंयोगोत्पत्तिकालेऽपि अभने त-
थैव । उत्तरसंयोगोत्पत्त्यनन्तरकासन्तु कर्मभावे एव तथाच
सुदूतं कर्म कर्मसाध्यं न विद्यत इति ॥ ११ ॥

• न द्रव्यं कार्येण कारणञ्च यद्यति ॥ १२ ॥

गुणवत्त्वात् कार्यकारणवत्त्वात् ।

इत्येवमकारणं कृत्वा न च कारणात् कृत्वा कार्यं ।
एवमाकारणं कार्यं कृत्वा न च कारणात् कृत्वा कार्यं ।
इत्येवमकारणं कार्यं कृत्वा न च कारणात् कृत्वा कार्यं ।
इत्येवमकारणं कार्यं कृत्वा न च कारणात् कृत्वा कार्यं ।

• उभयथा गुणाः ॥ २३ ॥

गुणवत्त्वात् कार्यकारणवत्त्वात् ।

कार्यवत्त्वात् कारणवत्त्वात् ।
कार्यवत्त्वात् कारणवत्त्वात् ।
कार्यवत्त्वात् कारणवत्त्वात् ।
कार्यवत्त्वात् कारणवत्त्वात् ।

• कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥

गुणवत्त्वात् कार्यकारणवत्त्वात् ।
कार्यवत्त्वात् कारणवत्त्वात् ।

कार्यविरोधि कर्म ।
कार्यविरोधि कर्म ।
कार्यविरोधि कर्म ।
कार्यविरोधि कर्म ।

• क्रियागुणयत् समवायिकारणमिति

द्रव्यलक्षणम् ॥ १५ ॥

मिथ्यावादानुशेषेन मयाच्यं साधर्म्यमभिधायेदानीं ।
मयाच्यं साधर्म्यमभिधायेदानीं ।

क्रियाय गुणाय विद्यन्तेऽस्मिन्निति क्रियागुणयन् वर
 नस्यमगद्विद्वत्तम समानाममानजातीयस्यदन्तेद्वय
 तिरेकमिद्विद्वत्तमस्य नस्यनेमेनतिष्ठत्युत्तिरमान् तत्र
 क्रियायाक्रमेणा दस्यमिदमिति नस्यने नुनस्वेन च समाना-
 समानजातीयेभ्यो व्यावृत्त दार्शनस्यते तत्र समानजातीया
 भावनेन गुणादयः वय चसमानजातीयस्यभावे तेन दस्य
 गुणादिभ्यो भिन्नं गुणवत्तात् यच्च गुणादिभ्यांभिद्यते तच्च गु-
 णवत् यथा गुणादीति । गुणवत्त यद्यप्याद्यत्तः; यद्यपि
 नास्ति तयापि गुणाललाभावरिवाधिमत्तं विवर्तिनं गुण-
 वागभावेयध्व सर्वोदपि गुणाललाभावरिवाधिमत्तं यथं यथा
 यद्यपि तदन्तर्गतमपि यद्यप्युदात्तमिद्वत्तमेव कृत्वायदाद्येन नस्य
 न च साध्याधिमिद्विर्त्तादिमेवञ्च यदादावेव यत्तमभिद्यत्तात्
 नचाय भिद्यभाधनं यदन्तावन्ते देतन्तर्मेवञ्च भिद्यन्तेऽपि व
 यत्तावन्ते देत साध्यान्तात् यत्ततावन्ते दस्यमेव न भिद्यभाधनं
 यथा नित्यं यद्यप्यन्ते वृत्ताय वृत्ति भिद्यन्तव दस्यनानन्ते दस्य
 यत्तव यत्तवद्विभक्त्याधिमिद्वि वृत्ततावन्तेयथाया यद्यप्यन्ता
 न इतिदस्यव वृत्तादिपदार्थां न यदावन्तगतिमानवन्तद्वय
 यत्तव इतिदस्यवृत्तावन्तगतिमानवन्तद्वय वृत्तवन्तवन्ते न च
 वृत्तवन्त ॥ ११ ॥

+ दृष्ट्यायनमृगयान् भर्तृगविज्ञानेय

कृत्वायनमदेत दृष्टि मृगयद्वयम् ॥ १२ ॥

इतिदस्यवृत्तावन्तगतिमानवन्तद्वय वृत्तवन्तवन्ते न च

दद्यादाद्यदि तु कौलमर्थेति दद्याद्यद्यो एतच्च दद्यादपि
 दद्यादाद्यदि चानुवयानिति तद्यापि कर्मवृत्तिव्याप्तिरित्यन
 दद्यादर्थयोगविभागीयकारणं तद्यापि संयोगविभागधर्माधर्मं
 दद्यादादादीनामवहुं दद्यादसंज्ञकमनपेक्ष इति चक्षानपे-
 क्ष इत्यनन्तरं गुण इति पुरस्त्रीयं संयोगविभागीयनपेक्षः सन्
 तात्पर्यं यो न भवति स गुण इत्यर्थः । संयोगविभागादीनां
 योगविभागोऽपि सापेक्षत्वात् नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिमत्तायाः
 'जातिमत्त्व' गुणत्वं संयोगविभागो मिलितो घटिसमवायि-
 कारत्वात्समवायिकारणत्वरहिने सामान्यवति यन् जा-
 रत्वं तद्गुणत्वाभिवाचकं संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव
 संयोगविभागकारणत्वं न मिलितयोः धर्माधर्मैर्गुणत्वा-
 दीनां दृष्टान्तिमित्तकारणत्वमात्रं न समवायिकारणत्वं ना-
 यममवायिकारणत्वमिति तेषां अहुं यदा संयोगवि-
 भागसमवायित्वासमवायिकारणत्वमुच्यते सामान्यसमाना-
 धरत्वं गुणत्वमप्यत्र सामान्यवत्त्वे इति कर्मान्वये च
 तद्गुणत्वमेव वा गुणत्वमवश्यम् ॥ १६ ॥

• एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्ष
 कारणमिति कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥

गुणानन्तरमुद्दिष्टं कर्मक्षेत्रं सचक्षमाह ।
 'कमेव दृष्टम्' चात्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणो-
 त्यगुणं संयोगविभागीयपेक्षकारणमिति श्रोतव्यत्वा-
 दभावभूतानपेक्षमित्यर्थः । तेन समवायिकारण-

ज्ञायां पूर्वमयोगाभावापेक्षायाश्च नासिद्धत्वं स्रोत्यक्ष्यन-
न्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वाविवक्षितं पूर्वमयोगध्वंसस्यापि स्रो-
त्यक्ष्यनन्तरोत्पत्तिकत्वात् चभावत्वेन तस्या-
द्यक्षयसम्बन्धाभावात् नित्यावृत्तिस तासांसादृगाध्यजातिम-
त्त्वं कर्मत्वं चलतोतिप्रत्ययासाधारण्यकारणतावच्छेदकजाति-
मत्त्वं वा गुणान्यनिर्गुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं वा स्रोत्यक्ष्य-
व्यवहितोत्तरव्यवृत्तिविभागे कारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं
वा स चायं चलतोतिप्रत्ययमाधिकः पदार्थो नादिरसदेहो
त्पादनादिनीपपाशः क्षयमद्वय्यापे निराकरिष्यमाणत्वात् ।
लक्षणस्य एतरेमेदमाधकताप्रकारः पूर्वाक्त एव ॥ १० ॥

• द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामा-
न्यम् ॥ १८ ॥

इदानीं कारणमुखेन त्रयाणामेव साधर्म्यप्रकरणमुपक्रमते ।

समानमेव सामान्यम् एकमित्यर्थः चतयोः समाना मा-
तेतिवत् । एकग्रिषेव द्रव्ये समवायिकारणे द्रव्यगुणकर्मणि
वर्तमाने इत्यर्थं द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं त्रयाणां
साधर्म्यम् ॥ १८ ॥

+ तथा गुणः ॥ १९ ॥

गुणसमवायिकारणकत्वं त्रयाणां साधर्म्यमाह ।

गुणसमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं त्रितयसाधर्म्ये द्रव्याणां
संयोगात्समवायिकारणं कार्यगुणानां कपरमनश्चर्यामहा
परिमाणवृत्त्यादीनां भज्जातोपशान्त्यगुणसमवायिकारण

कत्वं बुद्ध्यादीनां भोगं गुणानां भोगः संयोगासमवायिकारणकत्वं
 पार्ययपरमाणुगुणानाम्भित्संयोगासमवायिकारणकत्वं कर्म
 भान्तु यत्रादिना दनाभिधातुगुणत्वद्रव्यत्वसंस्काराद्वद्वदा-
 त्तसंयोगद्रव्यद्रवदात्मसंयोगाद्यसमवायिकारणकत्वं यथायथं
 स्वयम्बुद्धभोगम् । क्वचिदेकस्यापि गुणस्य त्रयाणां द्रव्यगुणक-
 मंभामारम्भकत्वं तद्वयथा वेगवत्सूक्ष्मपिण्डसंयोगस्तूक्ष्मपि-
 ण्डान्तरे कर्म करोति दिगुत्कर्ष द्रव्यमारभते तत्परिमाण-
 च । क्वचिदेको गुणो द्रव्यगुणावारभते यथा मूलपिण्डसंयोग
 एव वेगान्देशप्रचयाख्यो दिगुत्कर्ष द्रव्यं तत्परिमाण-
 रभते ॥ १८ ॥

• संयोगविभागवेगानां कर्म समान-

म् ॥ २० ॥

क्वचिदेकस्य कर्मभोजनिककार्यकारित्वमाह ।

कारणमित्यनुवक्तुः । यत्र द्रव्ये कर्मोत्पत्त्यं तेन कर्म या-
 वद्द्रव्यं संयुक्तमासीत् तावत् सङ्ख्याकान् विभागान् जन-
 यित्वा तावतः संयोगानपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरे-
 कमेव स्थाय्ये करोति वेगपदस्थितिस्थापकमप्युपलच-
 यति ॥ २० ॥

• न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥

ननु क्रियावता द्रव्ये चारम्भकसंयोगे जनिते तेन च द-
 र्श्यमारम्भं यस्यदपि कर्म अन्यमेव कर्म चक्षुःपूर्ववर्ति त्वाद-
 त्माह ।

कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

• व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥

कुत एवमत आह ।

व्यतिरेकादिति निवृत्ते रित्यर्थः । उत्तरसंयोगेन कर्मणि निवृत्ते द्रव्यमुत्पद्यते इति न कर्मस्यो द्रव्यकारणत्वं विनश्यदवस्थस्य कर्म न द्रव्यकारणम् । किञ्च कर्मद्रव्यस्यासमवायिकारणं वा मध्येविमित्तकारणं वा न तावदाद्यः द्रव्यतासमवायिकारणनाशनाश्वत्येन चवयवकर्मनागादेव द्रव्यताप्रापत्तेः न इतियः महापटनाग्निवस्थितसंयोगेभ्य एव कण्टपटोत्पत्तौ निष्कर्मत्वादेवावयवानां द्रव्यारम्भद्वयनाश्रयिभ्योपपत्त्यात् ॥ २२ ॥

• द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २३ ॥

ब्रह्मनामित्यारम्भकत्वमुक्त्वा वदामीमेकस्मिन् कार्ये ब्रह्मनामारम्भकत्वमाह ।

द्रव्ये च द्रव्याणि चेति द्रव्याणि तेषां द्रव्याणाम् । तत्र द्वाभ्यां तन्मुभ्यां द्वितन्त्र, पटौ बहुभिरपि तन्त्रभिरेकः पट आरम्भने । तत्रैकतन्त्राग्नौऽपि पटो दृश्यते यथैकेमेव तन्त्रनाशान्प्रतिपत्त्यो भवत इति चेन्न तत्रैकस्य संयोगाभावेनासमवायिकारणत्वाभावात् पटानुत्पत्तेः । तत्राग्नितन्त्रसंयोगोऽसमवायिकारणम् चवयववयविभोवद्वनभित्येन संयोगाभावात् आरम्भारम्भभावात्तन्त्रानुत्पत्त्यात् गुणाणां भगानन्दमहाविरोधान् । द्रव्ये तावदेवमिति चेन्न तत्रैवमाश्रयिभ्योऽपि महापटवित्तपटोर्नामात् कण्टपटवित्तानाश्रयित्वोत्पत्तौ

तेषामन्योन्यमयोमात् पटोत्पत्तेः वस्तुमत्या तत्र मानाभूतेषु
तन्नुप एकत्वाभिमानात् ॥ २३ ॥

• गुणवैधर्म्यान्नि कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥ •

ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं गुणानाञ्च गुणस्यापि किं
कर्मणामपि कर्म कार्यमित्यत आह ।

कार्यं मितिमेव द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधय्य
मुक्तं तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते इति सूत्रेण कर्मणां क
र्मजनकत्वं प्रतिविद्धमेव तदिदानीमुच्यते इति भावः ॥ २४ ॥

• द्विन्यप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसं-
योगविभागाश्च ॥ २५ ॥ •

इदानीं व्यासज्वहतीनां गुणानां चनेक द्रव्यारम्भत्वं दर्श-
यन्नाह । चनेकद्रव्यारम्भा इति शेषः हित्वादिवसमभिध्याजनं
पृथक्त्वपदमपि विपृथक्त्वादित्यतः । एतच्च हित्वादिकाः प
राहंपर्यन्ता मन्त्रा विपृथक्त्वादीनि, च संयोगा विभागाय
राम्भा बहुभिधेयं द्रव्यारम्भकं इत्यनेकवृत्तित्वसमीपां तस्य
समाख्यन्योन्याभावसामानाधिकारकम् ॥ २५ ॥

• असमयायात् सामान्यकार्यं कर्म
न विद्यते ॥ २६ ॥

अथयविद्व्याणां गुणानां चोक्तानां यथा व्यासज्वहत्तित्वं
कर्मणामपि किं न ह्यादत्त आह ।
समयायादित्यत्र द्रव्ययादृश्येति योक्तं तथा च न ।

द्रव्ययोरेकं कर्म समवेति न वा द्रव्येष्वेकं कर्म समवेति
 सामान्यस्य समुदायस्य कार्यं कर्म न विद्यते यत्रापि विदि
 शानार्थो न सत्तावचनः यदि कर्म व्याप्त्यवहति स्यात् एव
 स्मिन् द्रव्ये चलति द्रव्योर्द्रव्ययोर्वहुषु च द्रव्येषु चलतीति प्र
 त्ययः स्यात् मचेतत् तस्माच्च कर्म व्याप्त्यवहतीत्यर्थः । ननु
 शरीरतदवयवानां कर्म शरीरतदवयवेष्वहुभिर्गम्यत एव
 कथमन्यथा शरीरे चलति करधरणादावपि चलतीति प्रत्ययः
 एवमन्यथाप्यवयविनोति चेन्न अवयविकर्मनामपरा अवयवा
 कर्म सामग्रीव्याप्तत्वात् तर्थापस्तब्धेः न तु वैपरीत्यं न ह्यवयवे
 चलति सर्वव्यावयविनि चलतीति प्रत्ययः अन्यथा कारणा क
 रणसयोगात् कार्यकार्यसयोगादपि न स्यात् कारणकर्म चेद
 कार्यस्यापि सयोगोपपत्तेः ॥ २६ ॥

• संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥ •

पुनर्वहनमिकं कार्यमाह ।

बहना संयोगानां द्रव्यमिकं कार्यं सित्यर्थः नि. स्यान्ना द
 र्श्याणाम् चत्वावयविनी विजातीयद्रव्याणाञ्च ये संयोगास्तान्
 विहायेति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

• रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥

रूपमिकं कार्यमाह ।

रूपमिकं कार्यमित्यन्वयः रूपपदमुभयमपि साधनिकम् यत्र
 ह/स्यार्थो चेत् सत्तया कारणैकार्यसमवायप्रत्यासत्त्या जन्तुत्र
 न कभावाययस्विषु शब्दसत्तयाधारयो धर्मस्ते न रूपरमगत्थ

विभागयोगानो कर्मेति सुबोद्धमिव स्मारयन्नाह ।

जन्या इति शेषः व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनं संस्कारोऽप्युप-
सङ्गणीयः ॥ ३० ॥

• कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्मका-
रणमुक्तम् ॥ ३१ ॥

ननु द्रव्यकर्मणो न कर्मकार्ये इति पूर्वमुक्तम्, संयोगवि-
भागौ तु संयोगविभागकार्यादिव तथाचेदानीं कर्मणः कार-
णत्वाभिधानं विवक्षितमित्यत आह ।

कारणसामान्यपदेन तत्पञ्चरणमुपलक्ष्यते तेन कारणसामा-
न्याभिधानप्रकरणं द्रव्यकर्मणोऽप्रतिकर्मणोऽकारणत्वमुक्तं न
तु नवैयाप्यकारणमेव कर्मेति विवक्षितं येन संयोगविभागा-
य कर्मणामिति पूर्वम्याहृत्येतेति भावः ॥ ३१ ॥

इति माहुरे वैशेषिकमुख्यापत्कारे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमाह्निकम्

द्वितीयाह्निकम्

• कारणानामात्कार्याभायः ॥ १ ॥

मय्यनेन प्रथमद्वेनेन कृत्वाऽदानीं सदाची पदादानीं कार्ये क

तदर्थं कार्यैव तद्वदितुं बाधोक्तं न दानुपपन्नं ।
 दैवकारणभावाद्वापि न निवृत्तं वा ।

इति । तदर्थं तन्मित्रानुमानमुपादेयं समवहितेऽपि दण्ड-
 भावात् घटाभावे भूमिनिपादो समवहितेऽपि वीक्षाभावाद-
 दण्डभावे न च दण्ड घटयोर्दीक्षादुरयोर्वा कार्यकारणभा-
 वसम्बन्धनानुपपन्नं चकारावेमाद्यभावेऽपि घटाभावे निमित्त-
 कलापभावेऽप्यदण्डभावे नानु किं घटघटादीनां कादा-

दवृत्तिलक्षणमर्थं भवति किञ्चित्कालमवस्थितं कादाविगृह्यते
 भावानो वाच्यत्वादिनामकारेण सध्यवति तदा हि ध्यादेव न
 ध्यादेव वा न तु कदाचिन् ध्यात् न हि भावो न भवत्येव न
 ध्येतिर्भावति नाप्यकथादेव भवति न वा निरुपाध्यादेव न
 नविद्याकादेर्भवति किमु दण्डध्यादेः । सोपाख्यत्वावर्धेऽप्यद-
 दौ कार्ये दमनादवधिस्तु, कारणमेव यत्र कार्यकारणभावा-
 भावे ग्रहति निवृत्तौ न ध्यातां तथा च नितोर्ध्वं जगज्जायेत
 नदीदनाधनताद्यानमकारेण ग्रहतिरनिहनाधनताद्यानम-
 कारेण निवृत्तिः ॥ १ ॥

• न तु कार्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥

ननु मदेवोत्पत्तेर्नामन् " मदेव बोध्यं दमय चामोत्-
 त्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् चकारावस्थाविशेषे तन्मुख्य एव य-
 न कपालेभ्य इति नियमो न ध्यादिनिवेत् परिणामवादि-
 त्वेति स्वीकृतकारणकैरेयं नियमोऽभ्युपगमस्य एव चकार-
 घटाभिप्यक्तिः कपालेभ्येव न तन्मुख्येति कथं स्यात् कि-

अथ यद्यभिव्यक्तिरपि पूर्वमाभीदेव तदा नभ्या अपि नित्यत्वे
 आविर्भावनिरोभावावेष्टान्पाटयिनाभावितिरिक्तं वचः यथा
 विर्भावितिरोभावो कारणापेक्षो तदा घटपटादीनामपि का-
 रणापेक्षेवामताममप्युत्पत्तिरित्यायातं यत्, कारणं प्रति नि-
 यमानुपपत्तिरित्युक्तं तत्र स्वभावनियमेनेवोत्तरम्, स्व-
 स्वभाव नियमोऽन्वयव्यतिरेकावगम्यो भवति, भवति
 हि दण्डमन्तरेण न घटो दण्डे सति घट इति सर्व-
 साक्षिकोऽनुभव एवज्ञानान्दया विद्वन्नियत पूर्ववति
 जातीयत्वं महकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा कारणत्व-
 म्। यद्यपि "यवेयंजित प्रोहिभिर्वा" इत्यादौ नियतपूर्ववति-
 त्वं नास्ति न हि यवकरणकयागनिष्पाद्ये फले प्रोहिकरण-
 कयागस्य पूर्ववत्तित्वं तथापि विकल्पितः विहितकारणकार-
 णमेवफलेकजात्येपिदयोः कारणत्वोपपत्तिं तथाच महकारि-
 वैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं लोकावेदमाधारणी कारणता नि-
 यतपूर्ववत्तित्वम् अन्वयव्यतिरेकगम्या कारणतानौक्तिकी,
 न हि "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ व्यतिरेकमागोपि विप-
 यः महत्तेरन्वयमात्रज्ञानादिवोपपत्तेः, "यत एव" विकल्पे
 उभयमग्राह्यार्थः "इत्यपिघटते तज्जातीयस्यफलस्य एकेनेवो-
 पपत्तेरपरानुष्ठानवेदर्थात्। यत एव" श्रौतात् साक्षात् कर्म-
 यः फलावश्यभावनियमः " इत्युच्यते चितम् " आगममूनत्या-
 वाप्यार्थस्य व्यभिचारी नदोषाय " इत्याचार्याभिधानमृज्ययं
 तापयेकमेव त्वकारणमितिस्वप्ने तु कार्यवेदात्ममावश्यकं त-
 दान्वयव्यतिरेकगम्यत्वात् कारणताया व्यतिरेकाद्व्यतिरेकस्या

एतद्वत्त्वात् विकल्पकत्वे तु यत्नसंज्ञास्यकल्पनं राजमुद्यमक
दादादपि केवलिकी कारयता स्यादिति कार्ये कारयमा
नित्यमर्थोपपादकदाह ।

यदि कार्येकारयमावनिदमो न भवति तदा कार्याभाव
दपि न । यदाभाव कदां कार्याभाव, कारयमाव प्रत्यतस्य
कारयमावस्य कार्याभाव' इति तस्य नैव दु'गाभावायं क-
र्याभावे, कथाभावायं ग्रहणभावे, तदर्थं च दोषा भावे, त
दर्थं सिद्धादान निहतये, तदर्थं चान्यथाकाराद्य मुमुक्षुषा
ग्रहति: प्रयोक्तव्योपादयानिजभ्याप्यस्य विमुक्तकप्रकरणस्य २।

• मामान्यं विशेषेण इति युक्तपक्षम् ॥३॥
पटादर्थस्यैव गमयमानत्वरामिदानोमुदितस्य साधान्यप-

दादर्थस्य कथयमाव ।
मामान्यं द्विविधपरमपरच तत्रपरमताचपरमताव्याप्यद्वय
त्वादिति तत्र मामान्यस्य तद्विशेषस्य च कथय'बुद्धिरिव । च
नृत्तमुदि: मामान्यस्य व्याहतिबुद्धिविशेषस्य । इतिना इयमेव
चित्त्य परावृत्त्यने नैव बुद्धयेषमिति नपु सन्ननिर्देश । इति
कारणविशेषाव्ययनादपरम् "नपुंसकमनपुंसनेनैकवचनान्ता-
यनरण्याम्" इत्यनेनैकवचनान्ता नपु सक्तता चेत्याह । बुद्धिरपे
गालिह' कथयता यच्च तदुद्देश्येण' तत्र नित्यमने कथयति
न मामान्यं नित्यत्वे इति साधयान्ताव्याभावसमानाधि
च' वा परमपि मामान्यमपरमपि तथा परम् मामान्यवि
म'प्राप्तपि अभते यथा दृश्यमिदं दृश्यमिदमित्यनुक्तप्रत्यये
च नाय' गुणो नैव कर्मोति विशेषप्रत्यय: तथा च दृश्यत्वा
मामान्यानामिव विशेषत्वम् ।

ननु विधिरूपं सामान्यं नास्त्येव अनुगतमतीरतदग्राह्ये
 योपपत्तेः भवति हि गौरयमिति प्रतीतेरग्राह्याहृताऽयमिति
 विषयः ज्ञातिवादिनाऽपि गोत्वादिविमिश्रितप्रत्ययस्य तद्विषय
 स्वाभ्युपगमात् न हि वैमिश्रितमतदग्राह्यते रम्यत्, गवादिपद
 प्रवृत्तिनिमित्तमप्यग्राह्याहृतादिरेव । किञ्च गोत्वं कुत्र वर्तते
 न तावदगपि गोत्ववृत्तेः पूर्वं तस्याभावात्, नाप्यगपि विरो
 धात्, यत्र गोपिण्ड उत्पद्यते तत्र कुतप्यमस्य गोत्ववर्तते न
 ताव तत्र वेत्तीति, देवस्यापि तस्य गोत्वावर्तः नापि गोत्वम
 पि तदानीमवोत्पन्नं नित्यत्वाभ्युपगमात्, नाप्यस्यत आगतं
 निवृत्त्यत्वाभ्युपगमात्, न च एकस्यैव नित्यस्य गानास्यत्रि
 हतित्वं कारणी कदेमविकल्पानुपपत्तेः । न हि ज्ञात्, ज्ञे
 कचे ववर्तते अनातत्रविमिश्रितप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात्, । नाप्य
 कदेमन, ज्ञाते रेतदेमस्याभावात्, । तदुक्तं न याति न च
 तदानीमवोत्पन्नं नवीनवत्, । अत्राति पूर्वं नाधारमधीक्ष्य
 नवन्नति " इति । सामान्यमस्ति तच्च सत्यानसावशात् गो
 त्ववृत्त्यादिवत्, न तु गुण कर्मजनमपीति मतीदकमर्थः
 चर्चोचन सामान्यं नित्यं व्यापकव्यापकत्वमपि व्युत्पन्न
 कर्तृदेशमप्यवत् न देशानामोच्चरहाणानि सामवायेन तदा
 वशात्प्रामाण्यमान्, कामि द्वादिमस्यैवैव ज्ञानो वगदा
 निदृशते नित्यवशात् न च ज्ञानो नाकरो वगदाद्वयमं चामेद
 दाः कर्मिण्यभ्युपगमादिनिवाच्यं कालजमाधिव्यस्यतात्पर्यात्
 तत्रा च तत्र दिव्यं दृश्यमनं तदवर्तते गोत्वं ते न मयजने
 तत्र मयदृष्टेः ज्ञे ज्ञातव्यमभ्युपगमात्, ततो न कीदृशः

यथेवमेतेदमत्र यत्र प्रतीयते इत्युत्तरम्. कुत्र प्रतीयते इत्यु-
 दयवर्तते इत्युत्तरम्. योत्ववृत्ते. पुत्रे मपिण्डः कीदृगामे
 दायय नामोदित्येवोत्तरम्. एवञ्च न याति न च तत्रानो-
 त्. इत्यादिक परिदेवममात्रम्. चतुष्टावृत्तिश्च गोत्वमि-
 यच्च गौरयमिति विधिमुखः प्रत्यय एरदा. २५. गच्छतुभवे
 पि व्याख्यायते तदुक्तं विधिज प्रत्ययोऽन्वयार्थेतिरिक्तान
 र्थेक इति न हि गौरयमिति प्रत्ययेऽन्वयावृत्तिरपि गामते
 र्थेकदेवविकल्पस्तदा भवेत्. यथेकस्य मामान्य व्यक्तात्त्वे
 देकदेवो वा कृतस्त्वता चर्मकाशेषता वा चैकस्मि-
 न्नोपपत्ता गौरयमित्याद्यनुभव एवामद्विषयो न वस्तुव्यवस्था
 यमत्रम इत्युत्तरं वक्ष्यते । माभाकरान्तुमस्याममात्रव्यव-
 नामान्यमावच्छते तद्व्यवगतप्रतीतिमात्रिकं तदा किम
 पराहं गुणकर्मगतैः नामान्यैः भवति हि कपरमादावनुगतयो मा-
 चजातिव्यवस्थापिकैव बाधकाभावात् रूपत्वादिजातिपु नता-
 पदात्तयभेदो बाधकः चाकाशत्वादिवत्. रूपसादिव्यक्तीना-
 मनेकत्वात् नापि बुद्धित्वज्ञानत्वादिवत् घटत्वकर्मत्वादिव-
 दा तुल्यत्वं बाधकं तथाच नामतिरिक्तव्यक्तित्वं गुणत्वादि-
 यान्यन्यव्यक्तित्वान् मोलत्वाद्यपेक्षया बाधकव्यक्तिक-
 तात् पर एव न मद्गः भूतत्वभूतत्वज्ञत्वं परम्पराल्लताभा-
 नामानाधिकरण्ये मति व्यावर्तकस्य मामानाधिकरण्या-
 तात् नाप्यनवस्था रूपत्वादिगतमामान्यान्तरानभ्युपगमा-
 पि रूपज्ञानविशिष्टत्ववत् यदि विशेषाः दृष्टान्वितत्वे
 जातिमत्ताः स्य, गुणा. कर्माणि वा स्यः विमुरत्तित्वे

[illegible]

णमंयोगविभागयोस्तन्मण्डलेन प्रत्यक्षत्वात् तत एव गत्यु-
मानं, देशान्तरप्राप्तिमान् आदित्यः अविनाशित्वे द्रश्यत्वे ।
सति प्राङ्मुखोपलब्धस्य प्रत्यङ्मुखेन तेनैवोपलभ्यतया प्र-
त्यभिज्ञायमानत्वादिति देशान्तरप्राप्ता अनुमितया आदि-
त्यगत्यनुमानमित्युद्योतकराचार्यो ॥ ५ ॥

• अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥

ननु य एव विशेषपदार्थ उद्दिष्टः न एव किं सामान्यवि-
शेषत्वेनाभिधीयते इति शिष्याकाङ्क्षामपनयन्नाह ।

सुत्याविशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो चेऽभिहितः तान् य-
यित्वामामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । यतोऽयमाने भवन्ती-
त्यस्या यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्तीत्याचार्यः, उत्पाद-
नागयोरन्तेऽयमाने भवन्तीत्यस्या नित्यद्रव्याणि तेषु भ-
वन्तीत्यस्या विशेषा इति हस्तिहस्तः । तं हि विशेषा एव स्थ-
हस्तिवुद्दिष्टतयो न तु सामान्यरूपा यथोति ॥ ६ ॥

• सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता

सत्तासामान्यमित्यत्र वङ्गना विपत्तिपत्तिरतस्तत्र प्रमाणमा-

इतिकारेण प्रत्ययशब्दधारयोः प्रकारमुपदिशति । तथा-
द्रव्यादिषु त्रिषु सत्तादिति प्रकारको यतः प्रत्ययः सदिदं स-
दिदमित्याकारकः शब्दप्रयोगो वा यदधीनः सा सत्ता ॥ ७ ॥

• द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥

ननु द्रव्यगुणकर्मभ्यः एवम्भावेन सत्ता ज्ञानभूयतेति
द्रव्यगुणकर्मभ्यः सत्ता यतो हि यद् भिन्नं भवति ततस्तं

भेदेनात्ममुदते यदा घट, घटान्, न च सत्ता तेषां भेदेना
मुदते इति तदात्मिकेवेत्यत आह ।

दृष्टादयोऽननुमता, सत्ता चानुमता । तदाह चानुमत
ज्ञानमुपगतत्वं च विद्वद्भर्माध्यायिन निधो मीदृष्ट मिहत्वा
न दत्त, निधोऽस्यत जीपसंभते तदनुमतिविवक्तान् घटघटयो
स्तु यानमिह न च अतिस्वरूपमेव सत्ता, व्यक्तीनामननुम-
रान् स्वरूपस्य यद्यनुमते तदा भेद सत्ता चानुमतेरपि भेद
रानुमतत्वं दत्तत्वे तदा भोत्वादिभिरननुमतम् । यतश्च य
सत्ता समवेति तादृशे राधावेरेव नष्टवदारापयतो किं स-
त्यपानम् । यतश्चायं क्रियाकारित्व मागाधिकत्वं वा
मित्युक्तं तदनुमत्यानिःपि सत्त इति प्रत्ययान् ॥ ८ ॥
एककर्मसु च भावास्त कर्म न गुणः ॥ ९ ॥
दत्तान्तरमाह ।

न गुणो न कर्मोति वक्तव्ये व्यत्ययेनाभिधानं न दृष्टमि
त्यपि सूचयति न हि कर्म कर्मसु वर्तते न वा गुणो गुणेषु
न वा दृश्यं गुणे कर्म किं वा, सत्ता तु गुणे कर्म किं च वर्तते
न तेन दृश्यगुणकर्म वैधर्म्यात्तेभ्यो भिन्नं च सत्ता ॥ ८ ॥

• सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥

भेदकान्तरमाह ।
यदि सत्ता दृश्य गुणः कर्म वा स्यात् तदा सामान्यवि-
शेषाभावेति स्यात्, न च सत्तायां सामान्यविशेषा दृश्यत्वादय
भ्यस्तु न हि भवति सत्ता दृश्य गुणः कर्म वेति कैवा

हिदनुभवः ॥ १० ॥

अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

एवं सत्ताया द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरत्वमभिधाय इव
त्वस्य तेभ्योऽर्थान्तरत्वमाह ।

अनेकं द्रव्यं समवायितया यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत्त्वं
मेकपदमिह सर्वपरं तेन पृथिवीत्यादिभ्यो भेदः, नित्यत्वं
सामान्यलक्षणमात्रमेव तेनावयविभ्यो भेदः, अनेकद्रव्यवत्त्वं
अनेकद्रव्यमात्रसमवेतत्वं तेन सत्ताया भेदः । तेन नित्यमनं
द्रव्यमात्रममवेतं द्रव्यत्वम्, अतः संयोगो नैष्यत इत्युक्तं द्रव्य-
त्वञ्च भाषितमेव । द्रव्यत्वमुक्तमिति द्रव्यत्वमपि सत्तावदे-
व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ११ ॥

• सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥

अगु द्रव्यत्वमपि जातिः स्वायदादभिव्रमेव ध्यात् की दो
य इत्यत आह ।

यदि द्रव्यत्व जातिद्रव्याद्यास्मिकैव ध्यात् तदा तस्यां पृ-
थिवीत्वजननत्वनिजत्वादयः सामान्यविशेषाः अनित्यव्यर्थः । न
हि भवति द्रव्यत्वं पृथिवी अन्नं तैजो वेति केषांचित् प्रत्य-
यत्वर्थः ॥ १२ ॥

• तथा गुणेषु सायाह गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

गुणत्वमाह ।

गुणेष्वेव भादान् समवायात् गुणत्वं द्रव्यगुणकर्मभ्यो

अ. १. अन्तावदेकानिह्यर्थः. ॥ १३ ॥

• सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥

भेदकालरमाह ।

नदि दृष्टगुणकर्मण्यो गुणलक्षणिरिति न भवेत्तदा दृष्ट-
गुणलक्षणकर्मण्ये तद्वद्वान्तराजानिमतदा। उदलभ्यं निगमं. ॥ १४ ॥

• कर्मसु ज्ञादात् कर्मन्त्यमुत्तम् ॥ १५ ॥

दृष्टगुणकर्मण्यो भेदक कर्मत्वभाह ।

कर्मण्ये व भावान् समवायान् कर्मत्वमपि कान्यन्तरे दृ-
ष्टगुणकर्मण्यो भेदगुण सत्तावदित्यर्थः ॥ १५ ॥

• सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥

भेदकालरमाह ।

कर्मसु यदि दृष्टगुणकर्म भवेत्तदा दृष्टगुणादिव्याप्या-
विशिष्टलक्षणमभावादिन्यर्थः । भेदमेकाकाश चतुष्टयी सत्ता
दृष्टगुणलक्षणकर्मत्वानां चतुष्टयी ज्ञानीनां दृष्टगुणकर्मभेद
मनिपादनाय एकप्रकरणेनोक्तं मित्यवधारयम्. ॥ १६ ॥

• सदितालिङ्गाविशेषाद् विशेवल्लिङ्गाभा-
याधुष्टो ज्ञायः ॥ १७ ॥

ननु सत्ता दृष्टगुणकर्मसु वर्तमाना दृष्टत्वाद्यवच्छेद-
भेदेन भिद्येयकस्य न ज्ञादनं चाह ।

सदिताकाशक ज्ञानं मन्त्रयोगी वा सत्ताया लिङ्गं तस्य
दृष्टगुणकर्मसु समानमिति सिद्धं तेन भावः. सत्ता यकेव तेषु

वर्तते चान्यथा दृश्यत्वादिभिस्तुल्यशक्तिकया मत्तया वा ।
 स्यात् तानि वा न स्युः विगेषनिष्ठाभावाच्चेति विगेषी मे-
 स्ताय यन्निद्रमनुमाने तदभावाच्च न मेद इत्यर्थः । भवति हि
 न एवायं दोष इत्यनुगमस्ताय यथा विगेषनिद्रा दीर्घद्वयत-
 त्वाद्विपरिमाणभेदस्तथाय विगेषनिद्रा नास्तीति भावः ॥९॥
 इति श्रीभागवत्कणादसप्तोपस्कारेण शाङ्करेण प्रथमाध्यायस्य
 द्वितीयमाह्निकम् ।

द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

• रूपरसन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकस्य नवानां द्रव्याणां लक्ष-
 णमर्थः, तत्र पृथिवीति जमा लक्षणप्रकरणम्, रश्मिरभिर्हि प्र-
 करणम्, पात्राद्यानुमानप्रकरणम्, तत्र प्रथमोद्दिष्टायाः पृ-
 थिव्या लक्षणमाह ।

रूपं नीलपीताद्यनेकप्रकारं पृथिव्या एव । तथा च नील-
 रूपसामानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम्, एवं
 रसः कटुकपायाद्यनेकप्रकारकः पृथिव्यामेव तथाच कटुरम-
 समानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम्, एवं कवाया-
 दिपदप्रचयेन लक्षणान्युद्गीयानि । गन्धो द्विविधः सुरभि-
 रसुरभिश्च तथाच गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य जातिम-
 त्वं लक्षणं तथा गन्धसमानाधिकरण गन्धसमानाधिकरण-

1
2
3

“ साध्याप्रसिद्धिर्वैषम्यं व्यर्थतोपनयस्य च
अन्वयेनैव सिद्धिश्च व्यतिरेकिणि दूषणम् ॥ इति ॥

एवं व्यवहारसाध्यकेऽपि, तत्र यद्यपि व्यवहारः पृथिवी-
पदवाच्यत्वं तच्च पृथिवीत्वज्ञातावप्यस्ति तत्र च पृथिवीत्व-
हितुर्मांसोत्पत्त्याधारण्यं तथापि पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तक-
पृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नामाधारण्यं यद्वा पृथिवी-
त्वं घातितृकपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वान् घटत्ववदिति
सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपद पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्
इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् य-
त्तत्रैवं तत्रैवमिति साध्यम् । तथाचात्रापि साध्याप्रसिद्धिरेवे-
ति चेत् सैवम्, इतरेषां जनादीनाम् भेदस्य घट एव प्रसि-
द्धिः । वायुादेरतीन्द्रियस्यापि भेदस्य अन्योन्याभावस्य घटादौ
प्रत्यक्षत एव सिद्धत्वात् अन्योन्याभावस्यैव अधिकरणयोग्यता-
मात्रस्य तन्त्रत्वात् स्तम्भः पिशाचो न भवतीत्यादौ यथा द-
र्शनात्, नचैवं घट एव तर्हि दृष्टान्तोऽस्तु किं व्यतिरेकिणा ।

“ ऋजुमार्गेण सिद्धास्तं की हि वक्त्रेण साधयेत् ”

इति वाच्यम् अत्यतिरेकिसिद्धिं वेदनाभासं, तदाऽयम-
मार्गो वक्त्रर्चिस्त्यप्रतिष्ठत एव साध्याप्रसिद्धेर्निरासो तन्मू-
लकटोपाणां निरस्तत्वात् । व्यतिरेकसहचारेण अन्वयव्या-
प्तेरेव यद्वात् व्यतिरेकस्यास्याऽन्वयव्याप्तेरनुमानाद्वा न वैष-
म्यम् । नचोपनयवैषम्यम्, गृहीतव्याप्तेरेव हेतोः पक्षे उप-
संहारात् तदुक्तम्,

“ नियम्यस्वनियन्तृत्वे भावयोर्यादृशी मते ।

योगिकान्योन्याभाववदिति सामान्यप्रवृत्तस्यासिद्धमेव शब्दा-
ययत्वात्यन्ताभाववत् प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य पूर्वमेव
विदो केवलं पक्षनिवृत्तया इदानीं बोध्यते वद्विरिव पर्वतनि-
वृत्तया इत्यन्योऽस्मिन्निहास्तः तद्वैधर्म्यं च तदन्योन्याभावस्या-
प्यत्वात् । शब्दाययत्वात्यन्ताभाववत्त्वमेव विपक्षे न गृहीत-
मिति चेत् तर्हि शब्दाययत्वं न सत्त्वत्वं न वा निवृत्तं
विपक्षगामित्वमद्वैतपक्षात्वादिति ॥ १ ॥

• रूपरसरूपशब्दस्य आपोद्वयाः स्तिग्धाः ॥२॥

एवमित्यनन्तरमिष्टानामपि सत्त्वमाह ।

शब्दमधुरगीता एव रूपरसस्यार्थो द्रवत्वञ्च मोक्षिरिव
सोऽहम् अहपत । ननु यत्कमेव रूपमपि मित्यमुक्तं कार्त्तिक-
न्दीजलादौ नेत्रमपीषमभ्यात् । सधुर एव रस इत्यप्यमुक्तं
कम्बोरक्तबीररसादौ आस्त्रातेजादेरपमभ्यात् गीत एव क-
यं इत्यप्यनुपपन्नं मध्यन्दिने यौगारस्योपमभ्यात् मोक्षिरि-
वञ्च द्रवत्वमभ्यापकं हिमकरकादावभावात् सोऽहम् अहपत
विदोऽतिव्यापकञ्च जलेऽननुभवत् एतादौ धार्मिकानुभवान्
न च जलस्य जातिरिव जलमप्यनं व्यपस्थापकाभावेन तदनु-
पपत्तेः न च सोऽहममयाविचारयतावच्छेदकत्वेन तस्मिन्नि-
सोऽहमस्य कार्याकार्यवृत्तितया कार्यगतानवच्छेदकत्वात्
तस्मादेदं दक्षाभावाद् जलं न भिद्यत इति चिन्तयाम् यभावात्
इदमस्य कथं च तदेदं दक्षात् कार्त्तिकन्दीजलादौ मोक्षिरि-
वयोदाधिकत्वात् विवद्विदोऽहं कार्त्तिकन्दीजले धापमपीषम

लक्षम् । खेदस्तु गुणविशेषे न तु दृश्यत्वदधित्ववत् सामान्य-
विशेषः सिद्ध्यसिद्ध्यतरसिद्ध्यतमेति तारतम्यप्रतीतेः न च ज्ञाते
तारतम्यं सम्भवति । ननु भवतु खेदो गुणः स तु जले वर्तते
इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेन्न सक्तुमिकतादौ लभेन मध्ये
तदनुमानात् न यद्वा हि खेदद्रव्यत्वकारितः मयोगविशेष-
स हि न दृश्यत्वमाद्याधीनः काचकाष्ठमद्रव्यत्वेन सप्रज्ञादुप-
पत्तेः नापि खेदमाद्यकारितः क्षयानेर्घृतादिभिः मयहादुप-
पत्तेः तस्मादन्यथव्यतिरेकाभ्यां खेदद्रव्यत्वकारितः स च जले
नापि सक्तुमिकतादौ दृश्यमाने खेदो जले दृश्यति इति
प्रत्यक्षोपपत्तिश्चैव युक्तिः खेदस्य प्रत्यक्षत्वात् घृतादौ ।
खेदोऽप्युपपत्तिश्चैव युक्तिः सयुक्तममवायेन तद्वततया भा-
वात् एव तैन्नरमादिष्वपि । उपपत्तिश्चैव युक्तिः सयुक्तममवायेन
जनम् । खेदाधिकादेव तस्य जन्मस्य नान्यविरोधित्वम्
यदि पृथिवी विशेषगुणः खेदः स्यात् सर्वपार्थिववर्ति-
ष्यात् मन्ववत् । जनत्वञ्च दृश्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिः खे-
दस्याद्व हृत्तिमयोगममवायिकारचतावच्छेदिकायां जाते
परमाणुमाधारस्थे न निवृत्त्वात् १ २ ।

• तेजो रूपस्पर्शवन् ॥ ३ ॥

उद्देगकमानुरोधेन तेजोमक्षणमाह ।

रूप भास्वर स्पर्शवाण्यस्तद्वत्तेज इत्यर्थः । ननु भास्वर-
त्वं परमकायकत्वं तादृगश्च रूप नोपपन्नं न वा सामीकर्ये
भर्जनकपालस्येवारिख्ये वा तेजमि । शक्तश्च रूपसुक्तोऽपि न का

रूपादयो नियोगतः मनुष्ययतो विकस्यतो वा वर्तन्ते न
 प्रभृतिषु द्रव्येष्वित्यर्थः । मनु दधिधवलमाकाशमिति
 प्रतीतिरिति चेन्न मिहिरमहमाः ॥ २ ॥
 याभिमानात् कथं तद्धि जीवं नम इति प्रतीतिरिति
 सुमेरोदंतिणदिग्माक्रम्य स्थित्यन्तरीक्षमवगच्छत्
 भामाशोकयतां तथाभिमानात् यत् सुदूरं गच्छन्तः
 वर्तमानाश्चक्षुः ॥ ३ ॥
 मतं तदयुक्तं पिङ्गमभ्यनयनामासपि तथाभिमानात् ।
 ऐदानीं रूपादिकमिति प्रत्ययात् दिक्काशयोरेपि दृष्टा
 चतुष्कमिति चेन्नममवायेन पृथिव्यादीन्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्
 न तु ममभ्यासरेणापि ऐदानीं रूपात्यक्ताभाव इत्यदि
 तोतेः सर्वाधारतोऽपि दिक्काशयोः ॥ ४ ॥

• सर्पिर्जंतुमधूच्छिद्रानामग्नि संयोगाद्
 द्रवत्यमद्भिः सामान्यम् ॥ २ ॥

नमपि दृष्टं लक्षणमुक्तं तदयुक्तं पृथिव्यामपि दृष्टं
 पञ्चधादिशत पाद ।

सर्पिःादीनां यदुक्तमस्ति तदस्मिन्संयोगाद्विमितम्
 न तु सर्पिर्दिष्टं तादृशत्वात् न लक्ष्यं दृष्टमनु पृथिव्या वा
 हि सामान्यं न तु सर्पिर्दिष्टं दृष्टमप्येति नातिमात्रं
 सिद्धं ॥ ३ ॥

• त्रयुमीमलोहजनमुग्रणां नामग्नि संयो-
 गाद्द्रवत्यमद्भिः सामान्यम् ॥ ७ ॥

रूपादयो नियोगतः समुच्यतो विकल्पतो वा वर्तन्ते
प्रकृतिषु दृश्ये ध्वित्यर्थः । ननु दधिधवलमाकाशमिति
प्रतीतिरिति चेन्न मिहिरमहमा १ । ६

याभिमानात् कथं तर्हि नीलं नम इति प्रतीतिरिति
सुमेरोदंतिनादिशमः कस्य स्थित्येन्द्रनीलमद्यगिपुरा
भासान्नोक्तयता तथाभिमानात् यत् सुदूरं गच्छन्नु-
पसमानं लक्ष्यः कभीनिकामाकलयत्तथाभिमानं कस्य
मतं तदयुक्तं पिङ्गलसारनयनानामपि तथाभिमानात् ।
इदानीं रूपादिकमिति प्रत्ययात् दिक्कालयोरपि रूपा-
चतुष्कमिति चेन्नममवायेन दृष्ट्यादीनां तद्वचनस्योक्तता-
न तु सत्यभान्तरिणापि इदानीं रूपात्यन्ताभाव इत्यपि
तीते. सर्वाधारतो व दिक्कालयो. ॥ ५ ॥

• सर्पिजंतुमधूच्छिष्टानामग्नि संयोगा-
द्द्रवत्यमद्भिः सामान्यम् ॥ ३ ॥

नन्वपि द्रवत्यं लक्षणमुक्तं तदयुक्तं दृष्टिवशास्पि द्रवत्ये-
षमभादिपत चाह ।

सर्पिणादीनां यदुपवसन्ति तद्विनिर्भवोतादिमित्त-
न तु मासिदिकं तादृशत्वापो लक्षणं द्रवत्वमु दृष्ट्या चा-
हि सामान्यं न तु मासिदिकं द्रवत्वमपीति नातिव्यापि-
तिगर्थं ॥ ६ ॥

• सप्तमीसप्तोहरजनमुयणां नामग्नि संयो-
गाद्द्रवत्यमद्भिः सामान्यम् ॥ ७ ॥

४. जम्भु मद्यादि जपुषीषकोदादौ निजधि जतावेन मटवणे
— कालिदासिंररुत याव ।

[illegible]

रूपादयो नियोगतः समुच्चयतो विकल्पतो वा वर्तमानं
 प्रभृतिषु द्रव्ये चित्त्वयः । ननु दधिधवलमाकाशमिति
 प्रतीतिरिति चेन्न मिहिरमहमां । १५
 याभिमानात् कथं तर्हि नील नभ इति प्रतीतिरिति
 सुमेरोदंतिगदियमाक्रम्य स्थितस्य न्नीलमयगिरय
 भासात्तोकयतां तथाभिमानात् यत् सुदूरं गच्छच्छुः
 वर्तमानं स्वच्छुः कनीनिकामाकलयन्तयाभिमान
 मतं तदयुक्तं पिङ्गलभारनयनामपि तथाभिमानात् । १६
 ईदानीं रूपादिकमिति प्रत्ययात् दिक्कालयोरपि
 चतुष्कमिति चेन्नममवायेन पृथिव्यादीनां तत्त्वक्षणेऽस्तित्वा
 न तु सख्यभ्यास्तत्रेषापि ईदानीं रूपास्त्यक्ताभाव इत्यपि
 तीतिः सर्वाधारतो व दिक्कालयोः । १७

• सर्पिर्जंतुमधूच्छिप्रानामग्नि संयोगा-
 द्रवत्यमद्भिः सामान्यम् ॥ ३ ॥

नम्यपी द्रवत्वं लक्षणमुक्तं तदयुक्तं पृथिव्यामपि द्रवत्वं
 पञ्चभ्यादित्यत आह ।

सर्पिरादीनां यदुद्वग्धमस्ति तदग्निर्ब्रह्मयोगात्प्रमित्तम्
 न तु सांनिधिकं तादृशत्वात् सचचं द्रवत्वं तु पृथिव्या वा
 हि नाभास्यं न तु सांनिधिकं द्रवत्वं मपोति नातिव्याप्ति
 रित्यर्थः । ४

• त्वपुमीमलोहरजनमुग्रणानामग्निसंयो-
 गादद्रवत्यमद्भिः सामान्यम् ॥ ७ ॥

॥३॥ तदापि संप्रबोधनीयादौ निजमि भग/देव तदवस्थे
निष्ठाहि.रम्यं वाह ।

दृष्टव्यत्वं न तु चाश्रयताम्यादृष्टपारतादीनामप्युप-
 रतः । इत्युक्तमात्रात्तत्र चाश्रयताम्यसंबन्धो नानुचित इति
 ननु दृष्टत्वाधिकारत्वं न तदा च दृष्टत्वादीनामपि दृष्टत्वं
 नैव निति चेन्न नित्यत्वस्याम्यसंबन्धो नानुचित इति चेन्न नित्यत्वा-
 त् । परन्तु पूर्वपक्षेऽप्युक्तमोक्षादप्युक्तत्वं नोपरम, इति तु
 दृष्टपरमिति विरोधः । ननु दृष्टत्वादीनामपि पार्थिवत्वमेव
 दृष्टान्तरत्वं वा पीतिसंगृह्यतादेः पार्थिवत्वव्यवस्थापकत्वादृ-
 ष्टत्वात्पुनरेव दृष्टत्वं दृष्टव्योपेक्षया व्याप्यनुमत्वात् दृष्टान्तरत्वं
 व्यवस्थापकत्वादिति चेन्न नु दृष्टत्वं नैव ननु चाश्रयताम्यसंबन्धो नानुचित
 नुचित इति चेन्न दृष्टत्वाधिकारत्वात् यत्नेन यदा दृष्टव्यो न
 व्यातिरेकिता नैव नत्वमिति चेन्न । न च जनपरमापी विद्वत्तः
 दृष्टत्वस्यानिराधेन विरोधोपीयतात् न च प्रदीपादेः मद्याप-
 दे मोक्षाहनेरमाधारण्यं नुवर्त्तते न पार्थिवमिति नाधार्य-
 त्वात् न चात्र गृह्यताधारण्यं पक्षत्वे बाधः तदतिरिक्तस्य
 पक्षादे वाश्रयामिति, दृष्टत्वाधिकारत्वेन पक्षत्वात्, नचा-
 श्रयताम्यत्वं दृष्टत्वं, प्रहरयन्तमम्यसंबन्धो नानुचित इति चेन्न
 नित्यदृष्टत्वाधिकारत्वादिति विवक्षितत्वात् न च तरतमादि
 मत्वादाश्रयतामात्रं दृष्टत्वमात्रोऽप्यवश्यं वाच्य इति वाच्यं
 समानाधिकारदृष्टत्वसामान्यमवहितमम्यसंबन्धो नानुचित इति चेन्न
 प्रतियोग्यहतिदृष्टत्वसामान्यवदृष्टत्वादित्यस्यैवत्वत्वात् यदा
 पीतिसंगृह्यताश्रयः पीतकृपमिषकृपप्रतिबन्धकदृष्टत्वसंगृह्यः

प्रहरपथ्यन्तमनमसंयोगेऽपि पीतरूपमिषकृपानाशयत्वात् ।
 नमसंयुक्तजलमध्यस्थितपीतपटवत् । ननु चाश्वकारे सुरं
 रूपप्रहापत्तिस्तदानीं तद्रूपस्याभिभयाभावात् वनवत्पशु
 तीयपशुगणतस्यापशुष्वस्याभिभवपदार्थत्वात् इति चेत्तत्र
 फलवत्त्वेन वसवस्मजातीयमस्वन्वसावस्याभिभवपदार्थत्वं
 तदुक्तम्, "भूसमर्गवशाच्चान्यरूपं नैव प्रकाशते" ।
 इति दिक् ॥ ७ ॥

• विषाणी ककुद्धान् प्रान्ते दालधिः सारनावान्
 इति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥

एवं अग्निवदद्रव्यचतुष्कलक्षणप्रकरणे समास्य बाधोक्तं
 नमाययामिहमिति तात्परिजिहीर्षया वा चादावनुमानं
 मानमुपपन्नानुमानम्येव प्रथमं दृष्टानुसारेण प्रामाण्यमुप
 पाद्य चायुमाधनप्रकरणमारभते ।

यथा गोत्वं प्रति विषाणादीनि निवृत्तानि दृष्टोक्तव्याति
 श्यानि तथा गोमूत्रव्यादृष्टद्वयव्यतिवृत्तानि सामान्य
 दृष्टानि प्रमाणभावमादायन्तीति भावः । यच्च यद्यपि वि
 षाणत्वमात्रं न गोत्वे निवृत्तं मदिषादी व्यभिचारात् । न
 मादादिभिर्यं विमेषणं विमेषणस्य व्यर्थत्वापत्तेः तथापि गो
 विषाणे मदिषमेवादिविषाणापेक्षया वेधसत्त्वमाकलयत
 धूम इव ते ते विमेषा निवृत्तमात्रमादायन्तीति विषाणेष्व
 अत्रत्यवत्त्वव्यतिवृत्तमुक्तमात्रतत्त्वत्वदोषत्वादयानि च वि
 मेषाः निवृत्तमात्रव्याः सम्भवेन तथा च व्यतिवृत्तिरिवद्वयं

[illegible]

• हवमांश्च यथोः ४ ९ ॥ •

यस्य सङ्गच्छतेऽप्यस्यैव शक्तिर्भोग्यात्मिका दृष्टानुसारेण सा-
माख्यामभिप्रायं वाच्यमाधनप्रकारव्यवहारिण्यमीनं धाव ।

[illegible]

घातनिमित्तकः अविभज्यमानावयवद्रव्यमस्यश्चिद्यद्भूतत्वात्
 नत्वात् दण्डाभिघातजभेरीगण्डमस्तानवत् रूपवद्द्रव्याभि-
 घातस्यतिरेकस्योभ्यानुपनयगम्यः तच्च स्वर्गवद्देगवद्द्रव्यम-
 दद्रव्यातिरिक्तमेव परिगेषात् । एवं धृतिविशेषोऽपि वायु-
 सिद्धं तथाहि दृणतूनस्तनविष्णुविमानानां नभसि धृति-
 स्वर्गवद्देगवद्द्रव्यमयोगजा चेतनानधिष्ठितद्रव्यधृतिस्त्वात्
 वाहे दृणकाटमोकादिदृतिवत् अभिधानकतविषादिहो-
 च पक्षदायधिष्ठानमेव एवं पक्षिणाण्डादिदृतावपि, न च
 म्वराधिष्ठितत्वेन हेतुविशेषणानिहिः चेतनपदेन तदितारव-
 विवक्षितत्वात् । एवं कम्प्योऽपि वायुमत्वे सिद्धं तथाहि त-
 रूपवद्द्रव्याभिघातमस्तरेण दृणादौ कर्म स्वर्गवद्देगवद्द्रव्या-
 भिघातजं गुह्यत्वप्रयत्नवदात्ममयोगाज्यकर्मत्वात् नदीपू-
 जतवेतनवनकर्मवदितिगुह्यतुपदेन दृष्टवदात्ममयोगवृत्तगु-
 म्काराणामुपपन्नः तन्मत्तदजस्यकर्मतुं हेतुः । ननु प्रत्यक्ष एव
 वायुः किमत्र सिद्धविशेषेण चेति चेन्न वायुर्न प्रत्यक्ष नीरव-
 चद्विष्यतात् मग्नपटित्यनुमानादतीन्द्रियतम्येवमिहेः । ननु
 वायुः प्रत्यक्षः स्वर्गावयवगुह्यदृष्टवदिति प्रत्यक्षतानुमानमिति
 निश्च तद्गुह्यवत्पुण्याचोपाधित्वात्, न च दृणादावात्मनि च
 माध्यायावकमितत् पक्षधर्मवद्विद्वन्वत्तावच्छिद्यस्य माधन-
 मावच्छिद्यस्य वा माध्यस्य व्यापकत्वात्, न च वायुपदवत्तु-
 तन्मत्त्वं तत्रैव तदस्यव्यतिरेकानुविधानात् अग्निप्रत्यक्ष-
 ता योष्यव्यमं रनामाचक्ष्य तन्मतेति वाच्यं दृणास्यव्यतिरे-
 योऽवयवापि तन्मत्तात् न ह्यवयवमिदमवयवमेव प्रत्यक्षताद-

योरिवेह मत्वत्त्वेन व्याप्तिवत्तः । किञ्च ५।

स्यर्गोऽप्यर्थं भविष्यतीत्यत आह ।

अयं स्यर्गो यः पक्षः क्रियते न दृष्टानां दृश्यमाने प्रतीते
भवति रूपानवधारणात् तथा चायं स्यर्गः क्वचिदायित एव
नुमयमित्यदृष्टनिष्ठः सामान्यतो दृष्टनिष्ठोऽपि वायुः पक्ष
धर्मतावसादायात इत्यर्थः यद्यपि दृष्टमेव स्यर्गादिष्वनुम
तिरिति मिति तथापि वायुना मदाय्यहीतव्याप्तिकत्वाददृष्टवि
स्तृतं ननु ननु यं धर्मो वायुरिति प्रतिज्ञाय वायुं साधयितु
मक्यते तथा च सामान्यतो दृष्टादेवेतरवाधमवहतावायुवि
धिरिति भावः ॥ १० ॥

• अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ ११ ॥

उपलभ्यमानस्यर्गाद्ययमवयविर्न साधयितुः परमाणुसं
घं वायुं साधयितुमाह ।

द्रव्यमात्रयभूतमस्वास्तीति द्रव्यवत् न द्रव्यवत् अद्रव्य
वत् द्रव्यानायितमित्यर्थः तथा चाकाशवत् परमाणुसंघो
वायुर्द्रव्यम् अन्येषां पदार्थानां द्रव्यायितत्वात् साधितत्वं
चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इत्यभिधानात् परमाणुभ्यां द्रव्यकार
भात् द्रव्यकादिप्रक्रमेणावयविनो महत आरम्भस्योपपाद
नीयतादिति ॥ ११ ॥

• क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥

वायुपरमाणुर्द्रव्यात् साधकं हेतुद्वयं समुचितवत् ।

वायुपरमाणुर्द्रव्यामिति शेषः यद्यपि द्रव्यात् मिदं क्रि

समवायिकारणान्यतरनायाच्चर्यति परमाणीम् ।
 तथा नैतदुभयमस्ति तथा च विनागकाभावात् ।
 क्रियावत्ते गुणवत्ते च हेतो सावयवत्वमुपाधिः स
 मंदुवत्तावच्छिन्नमाध्यव्यापकः केवलमाध्यव्यापकस्तु =
 भावप्रतियोगितुमुपाधिः ॥ १३ ॥

• वायुर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् ॥ १४ ॥

इत्युक्तादिप्रक्रमेणारम्भमिदो विवक्षितमपि
 प्रकारान्तरेणापि साययितुमाह ।

वायुसंमूर्च्छनमिति वायुर्वायूनां वा संमूर्च्छनं संदीप
 विरोधः । स च समानवेगयोर्विद्वद्दिक्क्रिययोः सविपातः ।
 स च दृष्टतूतकादेरूर्ध्वगमनानुमीयते वायोरूर्ध्वगमनस्य
 सविपातस्य चातीन्द्रियतात् दृष्टादीनाम् प्रत्यक्षाणामूर्ध्व-
 गमनस्य चायाः क्रियायाः प्रत्यक्षायाः स्पर्शवद्देगवद्द्रव्याभि-
 षातनोदनाभ्यतरजन्मतु समुमीयते तथाहि तिर्थ्यमनस-
 भावस्य वायोरूर्ध्वगमनं परस्परप्रतीक्षातमन्तरेणानुपपद्यमा-
 नं परस्परप्रतीक्षातं साधयति नदीपयः पूरयोस्तथादमनात्
 तदूर्ध्वगमनं दृष्टादूर्ध्वगमनानुमेयं न हि दृष्टादीनामूर्ध्व-
 गमनं स्पर्शवद्देगवद्द्रव्याभिषातनोदनाभ्यतरद्विनेति ॥ १४ ॥

• वायुमन्त्रिकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न
 विद्यते ॥ १५ ॥

नन्वदृष्टलिङ्गो वायुरित्युक्तं तथा च कथमेतदित्यत आह
 दृष्टं हि लिङ्गं यत्र प्रत्यक्षं च व्याप्तिवद्भावादुच्यते यथा

भूयो, अर्थः, वायुदक्षिणार्धे च वायुना महाविनाशान्ने प्रसृत
मासि न हि भवति एतेन' इत्यनेनैवादिमान् न वायुमिति
कल्पयितुं प्रसक्तं साधारणवाक्यस्य नूतन एव तादृशं प्रसक्त
अर्थोपपत्तिकं न हि मासोत्पत्तिः ॥ ११ ॥

सामान्यतो दृष्टाश्रयिर्दोषः ॥ १२ ॥

तर्हि वायोपपत्तिमानसं च कथमिदम्, उत्तरं तु दृष्टमित्युक्तम् ।
अनुमान इति विविध पूर्वमेव नियतम् सामान्यतो दृष्टम् ।
तदा वायुमनुभूयमानस्य संक्षिप्तचित्तवृत्तिसंज्ञात्, सुवृत्त्या
इति सामान्यमादृष्टादन्तरबाधमवहनात्, अदृष्टान्तिरिति
दुव्यावृत्तित्वात् निश्चयतोऽर्थः । अतः तर्हि केवलवृत्तिरेव वि-
शेष इतरबाधानकारे यच्च सामान्यतो दृष्टं प्रवर्तते तथाह-
दुव्यावृत्तित्वात्, यच्चार्थव्यवधानमादाद्यददुव्यावृत्तित्वात्
एवमेव, क्षिप्तचित्तवृत्तिरिति यातिप्रार्थी, दुव्यावृत्तिरिति दुव्यावृत्त-
ित्वात्, यनादाह न पट्येव्यतीति प्रतीत्युक्त्यापदं वदतया, अथ
एव तस्मिन्, यच्च तु पूर्वमेव बाधवन्तरेण, सामान्यतो दृष्टं
तच्च प्रतीत्यर्थपर्यवसानात्, केवलवृत्तिरेकीत्यभ्युपगमात् ।
प्रकाशाय' केवलवृत्तिरेकीति तु तुल्यमेव । अतस्मिन् प्रका-
शस्यात्यन्तपक्षोपस्थिते' अत्रापकतात्पर्ये दक्षप्रकारिकेवानु-
मितिरेति निष्ठमस्तु सामान्यिकः सामर्थ्यविशेषमात्रवन्तात् ।
प्रकारानुवधानस्यापि सम्भवात् ॥ १२ ॥

• तस्मादागमिकम् ॥ १३ ॥

अनु वाविशेष इति वायुरथमित्याकारानुमितिनं भवति

किन्सृष्टद्वारातिरिक्तद्वाराश्रितत्वेनैव प्रकारेणेति विवक्षितं
यदि, तदा तस्य द्वारास्य वायुसंघायां किं मानमत आह ।

यथादिग्मेवाकारेण नानुमितिः तन्माहायुरिति नाम
आगमिकम्, आगमो वेदः ततः मिदमित्यर्थः “वायुर्देवपिठा
देवता” “वायव्यं अतः आगममाश्रमेत” “वायुस्य सर्ववर्णोऽ-
यं सर्वगमश्चक्षुः शुचि” इत्यादि विधिविधिपीभूतार्थवदादेव
‘वायुसंघाधिगति’ । यथा

“यत्र दुःखेन मन्विष्य न च प्रसूतमनन्तरम्” ।

इत्यर्थवदादात् स्वर्गसंघायाः ।

‘इमन्तो मवेमध्याना जायते पचयातनम्’ ।

मोहमाणाश्च तिष्ठन्ति यवाः कश्चिदग्निनि” ।

इत्यर्थवदादात् यवसंघायाः, “अम्बुजो वेतनः इत्यर्थवदादात्
वेतनसंघायाः । “वराह गावोऽनुधावन्ति” इत्यर्थवदादात् व-
राहसंघायाः, अन्यथा “स्वर्गकामां यजेत” इत्यादौ विमि-
ष्टवृत्तानुपस्थितौ यमादिषु स्वर्गार्थिनां प्रवृत्तिर्न स्यात् न
आह ‘यवमयचक्षुर्भवति’ “वेतने कटे प्राजापत्यं धिनीति”
“वाराही चापानम्” इत्यादौ मुञ्च्यपमिदमनुसृत्य प्रवृत्तौ-
नध्यवसायः, संचिन्वा हि यववराहवेतनशब्दान् कङ्कवायव-
जम्बुषु प्रयुञ्जते तथा आद्यवादमन्तरैश्च सन्देहः स्यादित्या-
ममादेव तत्तदयं प्रतीतिरिति भावः नाममात्रमागमिकं दृ-
ष्टवमिदंस्तु मन्मान्यतो दृष्टादेव ॥ १० ॥

संज्ञाकर्मन्त्यम्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥३८॥

एवं वायुपञ्चकन समाख्य तन् विमुक्तादिजल्पित-डिश्य-

वर्तिष्यन्त्यावत् आद्युपस्थापयानमप्य भव'दुपस्थानतुभ्य-
दादयम् श्रीप्राज्ञातिकर्मीभर्यवर्यमाग्निसमान याव ।

तुमन्त एवमादिनिष्ठमावच्छेदाद्यं भवता माता कर्म का-
र्यं सिद्ध्यादि तदुभयमप्यद्विगिहानाम् ईश्वरगर्ह्योक्ता म-
न्येऽपि सिद्धम् ॥८८॥

प्रत्यक्षप्रयुनन्याम् भवताकर्मणः ॥८९॥

कर्मणिरिति यत्त याव ।

यथापि भवता च कर्मचेति समाहारदन्तादेकगद्वाव भ-
वताकर्तुर्जनककर्तृयादीदृशमार्गं । तथाहि यस्य भवतादयः प्र-
त्यक्षा म एव तच्च भवतापुत्रोदिसृष्टाः कर्तुर्मोहं प्रत्यक्षं चेच-
मौत्रादिपिण्डे विवादेयेष्वभेदादिभेदानिबेगमवत् एवञ्च
घटवरादिसृष्टानिबेगममपि ईश्वरगर्ह्येताधीनमेव य मन्त्रो
यचेत्येव भव'नित म तच्च माधु यथा या कानिदोषधि-
नकुलदद्याप्यमृता मा मर्वाऽपि मर्पविषं हन्तोऽयेतादयो
भवता चमदादिविमिहाना निष्ठभनुमापकं याऽपि मैत्रा-
दिसृष्टा विवापुत्रे क्रियते साऽपि "दादमोऽनि पिता नाम
कुप्योत्" इत्यादिविधिना नूनमौश्वरप्रयत्नेव तथाच निव'
भवताया ईश्वरनिष्ठतुम् । एवं कर्मोपि कार्यमप्योश्वरे निव'
तथाहि सिद्ध्यादिक सकर्तृक कार्यतुत्वात् घटवदिति यच्च
यद्यपि शरीराजन्तं अन्य वा अन्यप्रयत्नाजन्तं अन्य वा स-
कर्तृकतुत्वाकर्तृकतुत्वं न विवादाध्यामिने वामन्दिद्यमानकर्तृ-
कत्वं वा सिद्ध्यादितुं न न विवक्षितम् घटवदारासिद्ध्यादे-
रपि अन्यप्रयत्नजन्यत्वात् विवादमन्त्रे हयोयातिप्रमत्तत्वेन

पक्षतानवच्छेदकत्वात् किञ्च सकर्तृकारवमपि यदि कृतिम-
ज्जगत् तदाऽप्यदादिना मिदमाधनम् चक्षदादिहतेरपि
दृष्टद्वाराचित्यादिजनकत्वात् उपादानगोचरकृतिमज्जगत्
इति तथा चक्षदादिहतेरपि किञ्चदुपादानगोचरत्वात् का-
र्यत्वमपि यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं तदा ध्वंसे चाभिचार-
इति तथापि चित्तिः सकर्तृका कार्यत्वात् च न च सकर्तृक-
त्वमदृष्टाद्वारकृतिमज्जगत् कार्यत्वञ्च प्रागभावावच्छिन्न-
ताप्रतियोगित्वात् न चादुरादौ भन्दिस्थानेकान्तिकारव साध्या-
भावनिश्चये हेतुमदमत्रमन्वेहे भन्दिस्थानेकान्तिकारवस्य दोष-
त्वात् अन्यथा सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् न च पक्षानि
रिक्ते दोषोऽयमिति चाप्य राजाचापत्तेः नहि दोषध्यायं प्र-
दिमा यत् पक्ष नाक्रामति तस्यादङ्गुरम्बुरणदगाय। नहि
पक्षानिहेन हेतुना तत्रमाध्यमिहेरपत्नूनात् क्वमन्दिस्थानेका-
न्तिकता तदप्यङ्गुरणदगायान् मुतरामिति संक्षेपः ॥ १८ ॥

• निष्क्रमण प्रयेगनमित्याकाशस्य लिङ्गम् २१

एवं सूत्राध्यामोश्चरवकरणममाप्याकाशवकरणमादिष-
मान आह ।

इतिमन्त्रं प्रचारार्थं उच्छेदनादीन्पि कर्मानि मण्ड-
नानि अग्नेर्वदुपापञ्जरां निष्क्रमण प्रयेगनञ्च तद्वारं-
णाकाशमन्त्र निहमिति आहवा ॥ २० ॥

• नद्वान्निहमेकद्वयन्यान् कर्मणः ॥ २१ ॥

नद्वान्निहमेकद्वयन्यान् कर्मणः ।

निष्क्रमणप्रवेगनादिकर्म न तावत् समवायिकारण-
दा एकात्म्यमुपापद्यति कर्मण एवदृष्टत्वात् एकमात्रमू-
ले समवायिकारणकत्वात् न तर्मायि व्यामज्जहन्तोऽप्यत्र न
पादभूतहेतोर्हि ॥ ३१ ॥

कारणान्तराक्रान्तिप्रैधर्म्यान्नु ॥ २२ ॥

ननु चासमवायिकाश्चतस्रैवाकाशमनुमापयिष्यन्ति नि
यतमप्यदेगनादोऽयत आह ।

अनुक्तमिर्लक्षणम् अनुक्तव्याप्ते व्याप्यतेऽनेनेति ध्यात्तत्ता,
कारणान्तरस्य असमवायिकारणस्य चाऽनुक्तमिर्लक्षणं तद्
बोधव्याप्तिरित्यर्थः । दुःखत्वावदसमवायिकारणं न भवत्येव
असमवायिकारणता च कारणैकार्यप्रत्याभूत्या कार्यैकार्य-
प्रत्याभूतता च, पुनस्तान्मुक्तपात्रां पटद्वयं प्रति, इयञ्चा-
समवायिकारणता महतीति मक्षा अभर्ते गुरुप्रतिपत्तिक-
त्वात्, द्वितीया च यथा चात्ममनोयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति
इयञ्चासमवायिकारणता लघ्वीति मक्षा अभर्ते लघुप्रतिपत्ति-
कत्वात्, चाकारणस्य तु निष्कर्मव्यपेक्षनादौ कर्मसि न स-
मवायिकारणता भाष्यममवायिकारणता तया च न च क-
र्मकार्यमन्त्रे सिद्धमिति ॥ १२ ॥

•संयोगादज्ञायः कर्मणः ॥ २३ ॥

ननु निमित्तकारणमस्तु कर्मस्थाकाशम्. इत्यनेद्याकाशं
पक्षिकाः प्रादीनां सञ्चरणमतं पादः ।

मूर्त्तमयोगेन धर्मकारणस्य विमग्नत्वादेः प्रतिबन्धात्

कर्मणोऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशमावात् तस्य व्यापकत्वात्, तस्मादाकाशान्वयोऽन्यथासिद्ध एव नाकाशनिमित्तत साधयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

• कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥

एवं साङ्ख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे चिह्नमुपपादयिष्यन् परिशेषानुमानाय बोधमारचयसाह ।

पृथिव्यादिसत्त्वेषु कार्ये ये विशेषगुणा रूपादयस्तौ कारणगुणपूर्वका दृष्टाः शब्दोऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्वे सति बाह्यैर्केन्द्रियमात्रपाद्यत्वात् रूपादिवत् तथाच तादृशं कार्यं नोपलभ्यते यत्र कारणगुणपूर्वकः शब्दः स्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥

• कार्यान्तरात्मादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शघनामगुणः ॥ २५ ॥

अनु बीणावेणुमुदङ्गमृदपट्टादी कार्ये शब्द उपलभ्यते तथा च तत्कारणगुणपूर्वकः स्यादत आह ।

भवेदेवं यथा तत्तत्कृपाणादिषु रूपरमाद्यनुभूयते तत्संजातीयस्य रूपरमाद्यन्तरं पटघटादात्रुपलभ्यते तथा बीणावेणुमुदङ्गाद्यवयवेषु यः शब्द उपलभ्यन्तात् संजातीयं चेत् बीणावेणुमुदङ्गाद्यवयवविश्रुपलभ्यते न चेवम्. प्रत्युत निःशब्देरेवावयवैषीत्याद्यः रश्मिदमनात् नोक्ष्येस्तु तत्तत्कृपाणादिभिः पटघटाद्यारम्भत्वादमनात् किञ्च यदि शब्दः स्वर्गवर्ता विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तारतारतर-मन्द मन्दतरादिभावो नानुभूयते न ह्येकावयव्याभित्ता रूपादयो वैविचेयता-

•द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥२८॥

शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन माधयवाह
अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुणत्वा
यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ २८ ॥

•तत्त्वम्भावेन ॥२९॥

तत् किं ब्रह्मत्याकाशमपि एकमेव वेत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनाश्वयः । भावः सत्ता सा य
थैका तथाकाशमप्येकमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

•शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥३०॥

नन्वमुगतप्रत्यय-महिम्ना भूताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे
कथमेकत्वं तद्वृत्तान्तेन निरूप्यतीत्यत आह ।

तत्त्वमाकाशस्य मिश्रमित्यर्थः वैभवे सति सर्वेषां शब्दानां
तदेकाग्र्यवतयेवोपपत्त्यावागन्तारकल्पनायां कल्पनागोच
प्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि गद्गद एव
लिङ्गं तथाविजिह्वं न च विमेषमाधकं भेदमाधकं लिङ्गा-
न्तरमस्ति, आत्मना यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव लिङ्गं
तत्रापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्मनिर्दिष्टि-
वप्यते ॥ ३० ॥

•तदनुविधानादेकपृथक्त्वञ्चेति ॥३१॥

नत्याकाशस्य एकत्वं तावदस्तु, वैभवान् परममहत्त्वम-
प्यस्तु, शब्दादममशयिकारणत्वान् सयोगविभागावपि आ-
ताम् एकपृथक्त्वं कथमत आह ।

निर्दिष्टैश्च दृष्टव्यैश्च तन्मन्त्रैश्च । रश्मिभिरुदयकादिभिः ।
 इति शक्तिवर्णनमाप्तौ मानसमन्त्राविषयविशेषगुणवद्-
 दृष्टव्यैश्च शक्तिभिः । तेषु दृष्टव्यैश्च जीवाद्याद्यानां च-
 यद्वन ईश्वरात्मनश्च भक्त्या भक्तिशक्तिश्च तेषु चतुर्दशगुणव-
 न्नी दृष्टव्यो न च तेषु चतुर्दशगुणवन्मन्त्रापरिमाणं दृष्टव्य-
 मर्थाविधानपरत्वापत्तगुणवत्त्ववत्त्ववत्त्वाः । तावन् एव
 मन्त्रमप्याह्यं चैव महाप्राप्तम् । एत एव रश्मिभिरुदयका-
 द्याह्यं तेषु । मन्त्रमप्यप्यगुणवत्त्वं दृष्टव्यमप्याह्यं वायोः
 दृष्टव्यं मन्त्रं मन्त्रादिपद्यगुणवत्त्वमाकाशस्य । मन्त्रादिपद्य-
 च.मात्रं दिव्यालयो । परत्वापरत्वविगमजितं मन्त्रादिपद्य-
 मन्त्रः । मन्त्रादिपद्यकं ज्ञानेन्द्रियवत्त्वं चैव । ११ ।

इति श्रीमहादेवे शक्तिवर्णनोपपत्तौ

द्वितीयाध्यायस्याष्टमः ।

द्वितीयाह्निकम् ।

• पुष्पयस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराभा-

दुर्भाषो यस्त्रे गन्धाभाषलिङ्गम् ॥ १ ॥

इदानीं भूतानां लक्षणाणि मन्त्रादीनि परीक्षित्विष्ट-
 मन्त्रादीनां आभाषिकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयिष्याह ।

इत्येतन्मन्त्रमन्त्राणां यत्र कारकगुणवत्त्वमप्यप्यगुण-
 आभाषिका. मन्त्रो भवन्तामुपयन्ति मान्यता नहि समो-

•द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥२८॥

शब्दनिष्ठस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेयेन साधयद्वा ।
अद्रव्यत्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकागम्यापि, गुणत्वाद्
यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकागम्यापीत्यर्थः ॥ २८ ॥

•तत्त्वम्भावेन ॥२९॥

तत् किं ब्रह्मणाकागमिनि एकमेव वेत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । भावः सत्ता सा य-
थैका तथाकागमस्यैकमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

•शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥३०॥

नन्वनुगतप्रत्यय-महिम्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे
कथमेकत्वं तद्वद्विज्ञेन सिद्ध्यतीत्यन आह ।

तत्त्वमाकाशस्य निश्चयित्वर्थः वैभवे अति सर्वेषां शब्दानां
तदेकाग्र्यतयेवोपपत्तावाग्र्यान्तरकल्पनायां कल्पनागोरेव
प्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव
सिद्धं तत्राविशिष्टं न च विज्ञेयमाधर्कं शब्दमाधर्कं लिङ्गा-
न्तरमस्ति, आत्मना यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव सिद्धं
तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्वसिद्धिरिति
वक्ष्यते ॥ ३० ॥

•तदनुविधानादेकपृथक्त्वञ्चेति ॥३१॥

नन्याकाशस्य एकत्वं तावदस्तु, वैभवात् परममहत्त्वम-
प्यस्तु, शब्दानमवायिकारणत्वात् सयोगविभागावपि स्वा-
ताम् एकपृथक्त्वं कथमत आह ।

निर्दिष्टैश्च दृष्टैश्चैकस्मिन्निधने इत्येकदृष्टमिति ।
 इति त्रिह्निकपरिभाषायां मानसप्रत्यक्षाविषयविशेषगुणवद्-
 दृष्टमप्यह्निकाह्निकम् । तत्र दृष्टिभेदेऽप्युक्त्याकाशानां प्र-
 कृतं रंजनात्मकं लक्षणं सन्निरुद्धं तत्र चतुर्दशगुणव-
 ती दृष्टिर्वा तत्र नृणां चरममभ्युदयसहस्रापरिमाणं दृष्ट-
 मर्षीगविभागपरत्वापरत्वगुणवत्त्ववत्त्ववत्काराः । गुणान् एव
 मभ्युदयाच्च ज्ञेयं भवताम् । एत एव रंजनात्मकं चतुर्दश-
 गुणवत् तत्रैव । मभ्युदयगुणवत्त्वमुद्भवत्वाद्यप्याप्तं दायीः
 दृष्टेन सह सद्भातिपदगुणवत्त्वमाकाशम् । सद्भातिपद-
 कमात्रं दृष्टानयोः । परत्वापरत्वपेक्षमभित्तिं सद्भातिपदकं
 मनसः । सद्भातिपदकं ज्ञानेन्द्रियवत्त्वाद्ये चरम् ॥ ११ ॥

इति श्रीगार्हपत्ये वैश्विकगुप्तोपस्कारे
 द्वितीयाध्यायस्याध्यायमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

• पुष्पयस्त्रयोः सति सुन्निकर्षे गुणान्तराप्र-
 दुर्भाप्रो यस्यै गन्धाभाषल्लिङ्गम् ॥ १ ॥

इदानीं भूतानां लक्षणानि मभ्यादौनि यरोश्चित्तियुगं-
 म्भादौनां आभाषिकत्वमौणाधिकत्वश्च व्यवस्थापयमाह ।

इत्यरमगभ्युदयां यत् कारणगुणवत्त्वमौणाधिक्येन तत्र
 आभाषिका मनो लक्षणांमुचयन्ति नाभ्युदया नहि ममी-

रणे उपलभ्यमानं सौरभं शिलातले उपलभ्यमानं गैत्रं त्वं
 उपलभ्यमानमोष्णं वा लक्षणं भवति तदेतदाह पुण्यवज्ज-
 योरिति नहि कनककेतकीकुसुममसिल्लटे वामनि कनक-
 केतकीमौरभमुपलभ्यमानं वामनः । नहि वामनकारणमुप-
 प्रक्रमेह तदुपक्रमम् । किन्तुहि कनककेतकीमविधानादोष-
 धिक् नहि वस्ते गन्धभावे केतकीगन्धभावी सिद्धम् । शि-
 निद्रमत उक्त गुणान्तरात्प्रादुर्भाव इति गुणान्तरात् कारण-
 गुणात् अप्रादुर्भावोऽनुरूपति, यदि हि वस्ते यो गन्ध उपल-
 भ्यते स तस्य स्वाभाविकः स्वात्तदा तदवयवेषु तन्मेषु केत-
 कीमविकर्षात् पूरे तत्र वस्ते चोपलभ्येत न वैशमित्यर्थः
 तथा च विवादाध्यामितो गन्धो न वदाममवेतः तदवयवगु-
 णाजगदविशेषगुणत्वात् गीतोऽनुसर्गोदिवत् ॥ १ ॥

• अथ स्थितः पृथिव्या गन्धः ॥२॥

स्वाभाविक गन्धं पृथिव्या न सत्त्वमाह ।

पृथिव्यां व्यवस्थिताऽयोगाद्ययोगाभ्यां परिच्छिन्नः स
 मानः समानजातीयव्यवस्थितकतया गन्धो सत्त्वमित्यर्थः भव-
 ति हि पृथिवी गन्धवत्येव, पृथिव्येव गन्धवतीति, तदेवं स-
 मानजातीयेभ्यो कलाशट्ठभ्योऽपमानजातीयेभ्यो गुणादि-
 पदभ्यो व्यावर्तक स्वाभाविक, पृथिव्या गन्ध इति व्यवस्थितम् ।

पुनर्नोपाना व्याख्याना ॥३॥

नमस्त स्वाभाविकत्वसंबन्धायनप्रकारमुपलक्ष्यते तत्रो-
 क्तवत्तद्व्यतिरेकमाह ।

परमिति प्रत्ययो युगपदितिप्रत्ययः चिरमिति प्रत्ययः
 मितिप्रत्ययः कालनिष्ठानित्यर्थः । अपरमिन्नपरम
 परमिन् परमित्वपि द्रष्टव्यं तेनायमर्थः बहुतरतपनप
 न्दात्तरियज्ञाननि र्वचिरे युवानमवधिं ज्ञत्वा परत्वमु
 तच्च परत्वमनमवायिकारणमापेक्षम्, न च रूपाद्यनम
 कारणं व्यभिचारात् त्रयाणां गन्धादीनां वायौ परत्वा
 दकत्वात् अग्नौष्ण्यप्युष्णादिभेदेन भिन्नस्यप्रत्येकं व्यभिच
 न चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य विज्ञातोयानारभक
 तपनपरिस्पर्शानाञ्च व्यधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यम
 एवानमवायिकारणं परिगृह्यते तच्च द्रव्यं पिण्डमात्रं
 भयसंयुक्तं विमुच्यते इत्युक्त्या तत्त्वाभावात्कल्पने
 चिदपि भेदव्यभिचारात् सर्वभेदेषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः त
 कास्तस्यैव सात्त्विकसंयुक्तस्य पिण्डेन संयोगः परत्वाभा
 यिकारणं काल एव सात्त्विकक्रियोपनायकः चात्मन
 त्यान्तरधर्मेण द्रव्यान्तरावच्छेदाय क्षणव्याप्त्यतिरिक्त
 कर्षापेक्षत्वात् अन्यथा वाराणसीस्थेन महारजमासि
 पाटसिपुत्रेऽपि स्फटिकमण्डपराक्षसमहात् । कास्तस्य त
 त्त्वभावतयेव कल्पनादप्रसङ्गः । कास्तिनाऽपि रागसा
 कथं निति चेत् नियतक्रियोपनायकत्वेनेव तत्किदेः एवं
 विरमवधिं ज्ञत्वा यूनि अपरत्वोत्पत्तिर्निरूपणीया । यु
 दिति युगप्रज्ञायुक्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् कुर्वन्ति इत्य
 प्रत्ययानाञ्च एकस्मिन् आत्मे एकस्मां सूर्यगतौ एकस्मिन्
 सूर्यगतवच्छिन्नकासे इत्यर्थः, न चाभावा एव सूर्यगतयो
 शब्दवतामनुभवन्ति न च स्वरूपप्रव्यामदा एव ताः, त

रेवाद्याविशिष्टस्यवाच्यत्वात्तुपपत्त्या । विद्वेषप्रपञ्चं च
इत्येव वाच्यः ॥ ६ ॥

•द्रष्टव्यमित्यस्यैवायुना व्याख्याने ॥७॥

ननु विद्वत्तु वाच्यं तन्मिच्छो दृष्टं विनि न प्रमादगतयाह ।
तथा वाद्युपमावाच्यं च वर्याददृष्टत्वं च दृष्टत्वादाह
नित्यं तथा वाच्यत्वापोत्तरं ॥ ७ ॥

•सद्व्यवसायेन ॥८॥

तथापि वस्तु वद्वत् वाचा इत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिचयनमाश्रयः । चिरादिप्रत्ययानां
कामिद्वानां सर्वताविशिष्टादनेकत्वेऽप्यात्मनामित्येव विद्वेषनि
द्राभावात् प्रमावदेकत्वं वाच्यत्वेऽप्येव । नन्वेवं च न न वस्तु
न्यासादिरेवादीनामप्युपमाप्रत्ययनवत्त्वादिभिर्देन भूयानः
वाचास्तत् कथमिह इति चेन्न विद्वद्भावनस्य उपाधिनिरवश्यम-
त्वात् यथा एक एव व्यष्टिकमन्त्रिजंवाताविद्युद्युपाध्युपरा-
देव मिह इव भावतेतत्तत्कथयत्वात्तः सूर्येऽप्यन्दाद्यवच्छेदभेदेन-
तत्तत्कार्यावच्छेदभेदेन च मिह इव भावते इत्यभ्युपगमात्
तथा च कार्त्तव्याध्यापक कार्त्तव्याधिः, व्याधेयकादायत्
वाभावप्रतिषेधनाधार कार्त्तव्या वा चक्षः प्रतिषेध कथ-
विद्वत्पत्तेः कथविहितागादेतत्प्रवक्ष्यम् । यन्नदृष्टं नव
इत्याद्यागममिहम् । ननु नवाप्यतीतानामतवर्तमानभेदेन
कामवयमस्य श्रूयते हि “यैकाग्र्यमुपावर्त्तते” “यैकाग्र्या-
मिह” इत्यादीति चेन्न वस्तुनृपानभावात्तत्पञ्चमावच्छे-

देन यो काश्चिद्व्यवहारात् येन हि वस्तुना यः कामोऽवच्छिद्यते
 स तस्य वर्तमानः यत् प्रामभावेन यः कामोऽवच्छिद्यते स
 तस्य भविष्यत्कामः यत्प्रत्यक्षेण यः कामोऽवच्छिद्यते स तत्र
 प्यातीतकामः तथा चावच्छेदकवित्ताधोनः ज्ञानवित्त
 व्यवहारः ॥८॥

नित्येष्वभावादनित्येषु भावात्कारणे का-
 लाख्येति ॥९॥

वदानीं सर्वोत्पत्तिमतां कामं ज्ञात्वाभिप्रायः ।

इतिगच्छो वतो इति चेत्तो कारणे सर्वोत्पत्तिमत्कारणे
 काम इत्याहः । हेतुमाह नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावा-
 दिनि नित्येषु चात्रागादिषु युगपज्ज्ञानः निर्वृत्तातः नित्यं
 ज्ञानं वदानीं ज्ञानं दिवा ज्ञातः रात्रौ ज्ञात इत्यादिप्रत्यक्ष-
 भावात् अनित्येषु घटपटादिषु योगपद्यादिव्यवधानां
 भावात् अल्पव्यतिरेकाभ्यां कारणं कामं वाच्यं न वैतर्क-
 योक्त्यादिव्यवधानात् कामस्य सर्वोत्पत्तिमत्त्वमित्या-
 रम्भजनं च न तु पृथग्ज्ञानादीनां वैमलिकवाचनिकप्राप्तये
 कारिणित्वादेनादयो तदध्यवसयम् ॥९॥

सूत्रं सूक्ष्ममिति यमस्मद्विद्वयं लिङ्गम् ॥१०॥

कारणवस्तुत्वरूपं समानं वदानीं दिग्भित्तपृष्ठरूपमा-
 रम्भजनं वाच्यम् ।

दिश इह दिग् दिव्यमानव वतोऽल्पव्यतिरेकपृष्ठरूपोक्त-
 यदर्शने इह वदन्तस्त्वयमस्मान् निरुक्तं याम् वदन्तं मयम्

योगभुवददाधिकरवादिर्दं चतुर्धर्मयोगान्दीयद्वयधिकरवा
परमिति निवतदिग्देमयो, भवानकाभयोः विष्णुर्धर्मोर्धर्मो
याद्वयति या दिगितार्दं । न हि तादृशं दृश्यमानैव भू-
मी भेदुर्धर्मयोगानामन्योऽभा या विष्णुदीरपनायकमन्त्र-
दिन न च तदुपनयमानैव तत्तदितिद्वयुदि न च ताम
नैव परत्वापरत्वदीरत्वान न च तदुपति' विना तदि
दृष्टवतावध्यवहारो । न च कान् एव संयोगोपनायकोऽस्तु
कं दृष्टान्तरैरेति वाच्य कान्तव्य निवतक्रियोपनायकत्वैव
मरे , अनित्यतापरधर्मोपनायकत्वकल्पवताऽस्तु कास्मी-
दुदुमपट्टरात कान्ताटकाभिर्नाकुचकनयं प्रतुपनयेत् या
तामात्मनोरपि तथा परधर्मोपमकामकत्वे ॥ एव प्रसङ्गः,
दृष्टान्तु निवतपरधर्मोपमकामकमयैव मिदन्त्यावातिपमङ्गः
वद्य किंयोपनायकात् कान्तात् संयोगोपनायिका दिक् पू-
र्णैव । किञ्चास्मात् पूर्वोपदम् अस्माद्विचित्रमिदम् अस्मात्
पश्चिममिदम् अस्मादुत्तरमिदम् अस्माद्विचित्रपूर्वमिदम् अस्मा-
द्विचित्रपश्चिममिदम् अस्मात् पश्चिर्मात्तरमिदम् अस्मादुत्तर-
पूर्वमिदम् अस्मादधस्तादिदम् अस्मादुपरिष्ठादिदम् इत्येते
वदन्त्या इत इदमिगात्तनेन संगृहीत. एतेषां प्रत्ययानां नि-
मित्तान्तरासम्भवात्, किञ्च निवतोपाध्युचायकः कानः च-
निवतोपाध्युचायिका दिक्, भवति हि यदपेक्षया यो वर्त-
मान स तदपेक्षया वर्तमान एव, दिग्मुपाधो तु भैव' नियमः
प्रति या प्राची तं प्रायेव कदाचित्तस्याः प्रतीचीत्यात् एव
मुदीचादिष्वपि वाच्यम् यदपेक्षया पूर्वोदवाचनपरिवहिता

या दिक् मा तदपेक्षया प्राची यदपेक्षया मूर्ध्यास्तावनमवि-
हिता या दिक् मा तदपेक्षया प्रतीची, मन्विधानन्तु सयुक्त-
संयोगाख्योयस्त्वं ते च सूर्यसंयोगा चत्प्रीयांसो मूर्ध्यासो व-
दिगुपनेयाः । एवं प्राच्यभिमुखपुरुषप्रामप्रदेशावच्छिन्ना दि-
गुदोची, तादृगपुरुषदक्षिणभागावच्छिन्ना दिक् दक्षिणा-
यामत्वदक्षिणत्वे तु गरीरावयववृत्तिप्रतिविशेषौ । गुरुत्व-
समवायिकारणकक्रियाजन्यसंयोगात्थयो दिक् अधः । च-
द्व्यदात्मसंयोगजन्यान्क्रियाजन्यसंयोगात्थयो दिग्गूर्वा ए-
व न्द्राग्नियममिष्टं तत्ररूपवयुसोमेगाननागवृद्धाधिष्ठातोप-
सञ्चिता दश दिग इति व्ययदेशास्तरप्राच्यादिस्थप्रदेशात् १०

•द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥११॥

दिगो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदित्याह ।

गुणवत्त्वादद्रव्यत्वम् अनायितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः ॥

•तत्त्वम्भावेन ॥१२॥

एकत्वमतिदिग्वाह ।

दिग्निष्ठाविशेषः दिशेषमिष्टाभावाच्च सत्त्वावदेकत्वं त-
दनुविधानादेकपृथक्त्वम् ॥१२॥

•कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥१३॥

मनु यद्ये केव दिक् कार्यं तर्हि दश दिग इति प्रतीतिर-
वधारयितव्यं याह ।

कार्यविशेषः कार्यभेदस्येन नामाख्योपचार इत्यर्थः ॥ १३॥

• आदिश्वसंयोगादभूतपूत्राद्विप्यता भूता-
 इ प्राप्ता ॥१४॥

ਸਰੋਤ: ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ

[illegible]

•मया दक्षिणा प्रसीदो उत्तरी च ॥१५॥

दिनकाव्यरुही, योमसिंह प्रकाशमिदिमबाह ।

तद्वदेव दक्षिणदिग्यग्निं जगादिना। अक्षादिसामंयोगाद्भूत-
पूर्वादिदिग्भक्तं। भुताक्षः दक्षिणाक्षवहारः पर्वः पत्नीष्वुदीष्यो-
पि अक्षवहारः उभेभ्यः। सामस्यदक्षिणस्ये निरुद्धं पर्वः ॥१५॥

एतेन दिगन्तराष्टानि व्याख्यातानि ॥१६॥

द्विगुणराजस्यवर्धारेऽद्योऽमेव प्रकाशमतिद्विगुणम् ।

प्राचोदक्षिणयोर्दिगोर्लक्षणादुच्यते च दक्षिणपूर्वादिगि-
मिश्रणः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरा उत्तरपूर्वपूर-
वते चादित्यसंयोगा येन विभुता द्रव्येषोपगोचरते सा दि-
गिति कषादरहस्ये व्युत्पादितं विस्तरतः ॥ १६ ॥

• सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषम्-
तेश्च संशयः ॥ १७ ॥

चतुर्णां भूतानां रूपादीनि लक्षणानि कारणगुणपूर्वक-
तया तात्त्विकानि चक्षया लोपाधिकानोति व्यवस्थितं पूर्वं
मिव विशेषगुणगुणनिर्भूतिद्वयं तन्मूलादानीमाकाशस्य निय-
मवद् परोक्षयोः सन्ति यत्र तात्त्विकानां विप्रतिपत्तय-
केचिच्छब्दद्रव्यमात्रेण, केचिद्गुणम्, गुणस्यैव सत्यस्यैव नि-
त्यमाह, यदीत्यनित्यम्, अन्ये तु गव्देऽपि स्वीकारात् न
वदान्तरमाह । तदत्र परीक्षामारभमाणः परीक्षामयमाह
संगतमिव तावन्नयनत कारणतय व्यवस्थापयमाह ।

सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यवर्गो धर्मः प्रत्यक्षात् च
वचनात् समुद्भापान्, विशेषप्रत्यक्षादिति विशेषस्वरणा-
द्यावत्तद्वत् धर्मस्य वक्तृत्वादेः गिर यान्त्रादेयाप्रत्यक्षा-
दप्यवधानं विशेषज्ञाने विशेषस्य कोटिद्वयस्य व्यापकगुण-
वत्त्वमलक्ष्यत्वात् व्यापकमिति वचनार्थं केचिद्गुणगुणमा-
त्रवर्गयोरेव कोटिभ्याम् अकारादुदाहरेः संगतकारवत्त्व-
मवह, अकारार्थो धर्मो, नञ्प्रत्यक्षात्प्रत्यक्षात्प्रत्यक्षा-
मवह, यदा चकारावस्थापि व्यावृत्तिद्वारा कारणस्य न

[illegible]

मिष्टज्ञानत्वेन संगयस्यापि संस्कारजनकत्वात् । संगयत्वा
जातिरपि न सत्त्वं धर्म्यं मे संगयत्वाभावेन तदंशे तज्ज्ञान
भावात् जातेराध्याप्यवृत्तित्वानभ्युपगमात् इति चेत् एव
स्मिन् धर्मिणि विरोधिनामाप्रकारकं ज्ञानं संगय इति
तत्र च पात् ॥ १७ ॥

• दृष्टञ्च दृष्टयत् ॥ १८ ॥

द्विविधः संगयो बहिर्विषयकोऽन्तर्विषयकश्च बहिर्विष-
यकोऽपि दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र दृश्यमा-
नधर्मिको यथा लब्धं तन्निमित्तं कर्मचो दर्शनात् वा
ज्यात् पुत्रयो वेति, अदृश्यमानधर्मिको यथा परस्मै भटा-
द्यन्तरेति गोनरयादिपिण्डे विवाचमाचदर्शनात् अर्धुवीर्य-
वयो वेति वक्तुमशक्यापि विवाचधर्मिकश्च मन्दो विवा-
चमिदं गोनरयश्चि नवयमश्वश्चि वेति, विवत्तामाचान्, इति
ध्यामिचानम्, यत् मामाश्वं संगयहेतुत्वादनेकश्च इदं संग-
यहेतुं न च धर्मिणि वा इदं संगयहेतुरित्यत्र प्रथमं
विवासाह ।

इह मूर्खस्य संगयहेतु इदमिति प्रतिपत्त्ययः तेन इहा-
श्वो जात्यावगाध्यात्तुल्यं वर्तते पुरोवर्तिनि यदुर्ध्वं तं
इदं संगयहेतुं च ॥ १८ ॥

• यथा दृष्टमयथा दृष्टम्याशु ॥ १९ ॥

यथा दर्शितवन् यदुदं तदुदाहरति ।

संगयहेतुर्द्विविधः विवाचश्च योर्वीर्यवसुचयार्थं यथा

दृष्ट्वा हेतोर्यथादृष्टमपि संशयकं यथा चैत्रो यथादृष्टः के-
वान्, कामान्तरे यथादृष्टः केमविनाशतो दृष्ट इत्यर्थः ।
मिष तत्रैव चैत्रे यथादृष्टमस्तुके दृष्टे सति भवति संशय-
चोऽयं सकेशो निष्केशो वेति, तत्र हि चैत्रत्वं समानो
र्मः संशयकः स चैत्रचैत्रे दृष्ट इत्यभिप्रेत्य एव धर्मिणि दृष्टः
संशयहेतुः ॥ १८ ॥

• विद्याविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥

उपलभ्यमानत्वं समानमेव धर्मं समयकारणमाह ।
यान्तरसंशयो हि विद्याविद्याभ्यां भवति यथा मौड-
त्तैकः सम्यगादिभूति चन्द्रोपरागादिः यत्सम्यक्तमपि, तत्र स-
मानं समयोऽप्य जायते सम्यगादिदृष्टमसम्यक्त्वेति, यदा चान्न
हि क्वचिद्विद्या भवति क्वचिद्विद्या अपिमा भवति तथाच
साधमानत्वात् सद्विदमसद्वेति संशयो जायते, पुनः संशय-
वद्वचमिहापि सामान्यप्रत्यक्षादेवं संशयो न तु निमित्ता-
न्तरादिति सूचनायं तथाच "समानानेकधर्मोऽवयत्ते विप्रतिप-
त्ते इव सत्त्वानुपलब्धत्वात् तत्र विरोधापेक्षां विमर्शः संशयः"
इति गीतमीये सत्यं उपलब्धत्वात् तत्र विरोधस्य दृष्टमेव
संशयकारणत्वं केचिदुक्तं तच्चिरञ्जम् ॥ २० ॥

• श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥

एवं न च शब्दः अलपतयपरीक्षाप्रमाणम् संशयं व्युत्पाद्य
यदानीं परीक्षाविषयं शब्दं धर्मिणं दृश्यमानम् ।

योचं पदचं पदकारचं यस्य स योचपदचं, यद्येति
धर्मिण्यर्थः तथा च शब्दहतिधर्मेषु श्रोत्रपात्रेषु शब्दत्वतार-

त्वादिगुणत्वमत्त्वादपि नातिश्चातिः अर्धपदेन धर्मपरि-
 जातिधर्मित्वम् अभिप्रेतम् अतः स्फोटनामा गष्टममवेत-
 गद्दो भास्यतीति सूचितम् । नन्वेकं पदम् एकवाक्यमिति
 प्रतीतिवत्सादवश्यं स्फोटोऽङ्गो कर्तव्यः नहि बहुवर्णात्मके
 पदे बहुवर्णात्मके वा वाक्ये भवत्येकत्वप्रत्ययः, स्फोट इति
 चार्थस्फुटीकरणाधीना संज्ञा, वर्णानां प्रत्येकं तत्त्वदर्श-
 नत्वाजनकत्वमेव, मिलननृत्वेकवत्तु काणामाशुतरविनादि-
 नाममश्रवीति स्फोटादेतार्यप्रत्ययः तज्ज्ञानमन्तरेणार्थस्फु-
 टोभावाभावात् स च स्फोटो यद्यपि पदभावेनावसितो
 भवेत् न वर्णेषु तथापि चरमवर्णे स्फुटी भवति । सर्वे स-
 तवर्णत्वं पदत्वं यथाच सहेतवसादेव पदादर्थप्रतीतो हि
 स्फोटेन वर्णानामवहनामर्थे कार्यप्रतिपादकत्वमेकं धर्म-
 मिष्टेऽय एकं पदमिति भासो व्यवहारः एवं वाक्येऽपि, यदि
 वर्णातिरिक्तः पदाका कश्चित् प्रत्ययतो यद्येत स्वीक्रियेत-
 स्फोटः सोऽय स्फोटवादमुच्यत्वादुपेक्षितः सूचकता ॥१॥

•तुल्यजातीयैरर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उ-
 भयथा दृष्टत्वात् ॥२॥

तदेव गण्डे धर्मिण्युपस्थिते गुणत्वे भवेत् सस्याकाम-
 निष्ठत्वं अतो गुणत्वमपस्यापनाय चिकोटिकं भययमुप-
 पादयसाह ।

गद्दे संगय इति शेषः । गद्दे गद्दत्वं शेषपाद-
 धीयनभ्यन्ते, तच्च गुण्यजातीयेषु तयोर्विगति गुणेषु चर्चान

+गुणस्य सतोऽप्यर्थः कर्मभिः साधर्म्यम्

अनु शब्दः कर्म चाद्यतरविनागित्वात् ॥ २५ ॥
पादः ।

अप्यर्थः अनाद्यः न च गुणत्वेऽपि ॥ २५ ॥
नामकमन्वितात्माधोन इति कर्मभिः साधर्म्यमाश्रमम् ।
कर्मत्वमेव त्वद्वक्तृहेतोराद्यतरविनागित्वस्य ॥ २५ ॥
दुःखादिभिरनेकान्तिकत्वमिति भावः ॥ २५ ॥

+सतो लिङ्गांमात्रात् ॥२६॥

अनु निष्पत्तु शब्दो गुणस्तथापि नामावाकाशसिद्धि
चाकाशं हि तदाऽनुमापयेत् यदि तस्य कार्यः स्यात्
नित्य एवायं कदाचिदनुपलभ्यस्तु व्यञ्जकाभावप्रयुक्त इति
महाराजः ।

यदि हि उच्चारणात् प्रागुर्ध्वं शब्दः सन् स्यात् तदा च
तोऽस्य लिङ्गं प्रमाणान्तरं स्यात् न चाद्यतरविनागित्वात्
सत्त्वे प्रमाणमस्ति तस्मात् कार्य एवायं न व्यङ्ग्य इति ॥ २६ ॥

+नित्यवैधर्म्यात् ॥२७॥

इतश्च न व्यङ्ग्योऽभाविष्याह ॥

निरपेक्ष महास्य शब्दस्य वैधर्म्यमुपनयते यतश्चैव
वक्तृत्वचासतोऽपि चैवर्म चादिवर्चनेनानुमीयते न च कर्म
कः प्रदोषादिष्वङ्गैश्च घटादिना क्वचिदनुमीयते तस्माच्च
एवायं न व्यङ्ग्य इति भावः २७

• अनित्यश्रायं कारणतः ॥२८॥

अङ्गान्ते बाधकमुक्त्वा सम्यग्प्रयत्नितयत्ने हेतुमाह ।

कारणतः तात्ते इहत्यादिति शेषः । अथप्यभ्यन्ते हि मीरी-
दण्डमयोऽङ्गादिभ्यः वायुर्भवन् शब्दः, तथापीत्यतिमर्यादमि-
त्योक्तमिति यदाकारयत इति कारयत्तत्तत् हेतुमुपलक्षयति ॥२८॥

• न चामिदं विकारात् ॥२९॥

अनु च कारयत्तत् शब्दस्य अक्षयानिबन्धत आह ।

शब्दस्य कारयत्तत्त्वमभिहितमिति च बाधे तीव्रमन्दादि-
भावेन विकारस्य दम्येनात् मीरीदण्डाभिधानस्य तीव्रतया
तोऽप्य मन्दतया मन्दस्य शब्दधीयलभ्यात् नष्टमिच्छन्त-
नीवृत्त्याद्यधीर्नाऽभिहिततोऽव्यादिः तथाच कारयतो विद्या-
यादनुमीयते नव्याऽयं न स्वमिच्छन् इति ॥ २९ ॥

• अनित्यस्ती दोषात् ॥३०॥

अनुपपन्नकण्ठैवाहं सविमा यस्तीदृमन्दादिभावेनाभि-
क्षयति मीरीदण्डाद्यभिहितो वायुश्च तीव्रो मन्दश्च तथा प्र-
त्ययसामर्थ्यं यत आह ।

शब्दस्याभिधायी समानदेशानां अस्मान्द्रियपात्राणां
प्रतिनियतस्य चकण्डाङ्गत्वं दोषः आत् न च तादृशानां प्र-
तिनियतस्य चकण्डाङ्गत्वं क्वचिद् इहम् चय यदि तदा न
स्वीक्रियेत तदा ककाराभिधायी सर्ववर्णाभिधायिपन्नः ।
अनु समानदेशानामपि अस्मन्नरात्राहमस्त्वानां लक्ष्ये-

दमंयान योनिष्वङ्गानां प्र । . . .
 चेन्न तेषां समानदेगत्वाभावात् न हि यावान् देगः
 तावानेव नरत्स्य वाह्मणत्स्य वा । १० ॥

•संयोगाद्विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्प-
 त्तिः ॥३१॥

इतश्च नाभिष्वङ्गतेत्याह ।

संयोगात् भिरोदण्डादिर्मयोगात् विभागात् षंगे पात्र
 मारि तच्च संयोगस्यापचाद्यस्य शब्दस्य कारणं तदभावेन
 तस्मात् षंगदनहयविभागो निमित्तकारणं दस्ताकाशविभा-
 गस्यासमवायिकारम् । यच्च च दूरेवीणादावुत्पन्नः शब्दः तच्च
 सन्तानक्रमेण उत्पद्यमानः शब्दः कर्णगच्छुष्यवच्छिन्नमाश-
 यदेशमासादयन् गृह्यतेतेन शब्दादपि शब्दनिष्पत्तिरिति ।

•लिङ्गोच्चनित्यशब्दः ॥३२॥

अनित्यत्वे हेत्वन्तरं समुच्चिनोति ।

वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः जातिमत्त्वे सति शब्दपात्र-
 त्वात् वीणादिध्वनिवदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

•द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् ॥३३॥

इदानीम् नित्यत्वे सिद्धान्तिनोक्तान् हेतून् दूषयितुमाह
 तुं शब्दं पूर्वोक्तव्यवच्छेदकः पूर्वपक्षाभिप्रेत्यर्थः । इ-
 योराचार्यान्ते वासिनीरध्यापनेऽध्यापने च प्रवृत्तिर्दृश्यते
 तस्या अभावात् अभावेऽप्रमत्तात् अध्यापनं हि सम्प्रदानं च
 शब्दीयते गुरुणा शिष्याय वेदः स यदि स्थिरो भवति तद-

दद्यात् अथवाति । ननु यच्छटीयमानं नवादिदाय-
 :कीरणादाय कथमभ्यति न च ईदादि गुरुमिषयो-
 कथमभ्यति इति लाघ्यायनं यथादानमिति चेत् यत्न-
 मयत्नपुरुषश्चाथैव मनुष्यमाणां किञ्चाभ्यासादपि
 निरुता, यदा यच्छत्तो यत् यच्छतीति स्थिरं य-
 त्तां इह तथा दद्यात्तोऽतीताभुवाक ईशानिह-
 दद्यात्ता, यत्तु यच्छत्ता यत्तायम्, मिह च यत्तु
 तागुपयते, "तायन् यत्तु स्थिरं न यत्तायम्
 " इति नियमैव यच्छत्तायम् आह ॥ ११ ॥

माशब्दात् ॥३५॥

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रतिपत्तिः ॥३५॥

॥ दक्षिणायने चंद्रमण्डलाद ॥

प्रतिपत्तिं प्रत्यभिज्ञा मन्त्राणां तन्मन्त्राणादित्यर्थः प्र-
त्यभिज्ञायां तद्विहितेषु प्रत्यभिज्ञायामावात् नान्यथैव
साह तदा च येन गीता मैत्रीबोधारिता तामैश्वर्यम्
तमेव लोकं पुनः पुनः पठति उत्तमैव वचनं पुनः पु-
नः एतेन वाक्यं परार्थपरुष स्वयोज्ञं तदेवेदानो-
पे न एतायं मन्त्रा इत्यादि प्रत्यभिज्ञावशात् स्वीये
इति ॥५॥

•सन्दिग्धाः सति बहुल्ये ॥३६॥

सर्वानिमान् हेतून् दूषयन्नाह ।

सन्दिग्धाः चनेकात्मिका इत्यर्थः तदुक्तं “विद्वद्भिर्ना
न्दिग्धमस्ति” लाघवात्तद्वीत्” इति तथाच बहुल्ये नाम
त्वेऽपि अध्ययनमध्ययनं प्रत्यभिज्ञानस्य दृष्टमित्यनेकात्मि-
कत्वं हेतूनां तथाहि नृत्यमधीते नृत्यमध्यस्यति हिरण्य-
यदेव नृत्यं पण्डितकार्यरिपमोऽपि तदेव करोमि यदेव नृत्यं
मिकेन चारिच कर्तं तदेवायमपि करोमीति नृत्ये दृष्टत्वात्
तस्य च कर्मविशेषस्य त्वयापि स्वैर्यामभ्युपगमात् ॥३६॥

•संख्याभायः सोमान्यतः ॥३७॥

ननु पञ्चागदन्तां पञ्चाक्षरी मन्त्रः चरक्षरी मन्त्रः चरा-
क्षराऽनुवृत्तिर्यादिसङ्ख्या कथं वर्णानामनित्यत्वे उच्चारणे
देवानामन्तरिमभवादिभ्यस्तथाह ।

सङ्ख्यायाः पञ्चागदादिमङ्ख्यायाभावः सङ्ख्यावः सामान्य-
कत्वमत्वादिजातित इत्यर्थः ककारादीनामान्तोऽपि वक्त-
व्यताद्यवच्छिन्नानां पञ्चागतत्वं त्रिष्यसदृशं वा द्रव्यगुणादी-
नामान्तं विवक्षितेनान्तोऽपि नन्तरवचतुर्विंशतिरिति वादि-
ति भावः । ननु स एवायं मन्त्रार इति प्रत्यभिज्ञैव स्वैर्याम-
विका मपेया तीर्त्तं नकारो मन्त्रो मन्त्रार इति प्रतीत्येति
रुद्धमर्थं मोचयन्त्या वाध्यते तोवृत्त्यादेस्तोषोपाधिकगु-
णार्थाविभिदादपि भिदो माभूत् तर्हि कथातापिच्छादि-
योनाचीनयोनादिभावेन यथमान, व्यटिक्तमप्यपि नाम

कदाचन विदितं चेत्तु दीर्घादिभावेन भाष्यमात्रं मुख्यं
 नामा न भाष्यते । अतः कदापि मोक्षत्वादियर्थं न
 धिकं रति र्हेतु बाधुधर्मो नादधर्मो ध्वनिधर्मो वा भि
 विं तत्र विदितचित्ततादा स्यापि तावत्वादे कालगत्या
 परापरभाषानुप्रसङ्गा आभासिकत्वाभ्युपगमादिति हे
 तव्यस्यो नकारः, नदो नकारः, अतएव नकारो ना
 नकारः कोनादय इत्यादि विरोधितो नो यस्यामपि
 य प्रत्यभिज्ञा न निवर्तते तदाप्य आतिविषयताकल्पना
 यदा अतिरिक्तोऽयमानस्यमानादाम् अस्या मस्याम् उक्तमि
 यप्रत्यया एव मोक्षप्रत्ययं नकार्यं बाधुधर्मस्तद्वर्मावा यो
 यवयत्वात् नापि नादधर्मः, नादो यदि बाधुरेव तदा
 योक्तत्वात् अस्या निवर्त, मयस्यत्वात् नापि ध्वनिधर्मः,
 यध्वनावनुपलब्धमानेऽपि नकारे तावत्वादि प्रतीतेः ।
 यकत्वे तु न कालिमादर्थं यत्वादिव्याप्यस्य तस्य ना
 यगमान् किञ्च शुद्धकारिकासमुच्चयभवेतु नकारादि
 ता उपभेदप्रयमाऽस्ति, एवंस्त्रोपुंसकभवेतु स्त्रोपुंस
 य, यतः कालपटाद्याहता अपि शकादयोऽनुमी
 याधिकत्वानुस्य नानुभूयमानोवाचिनिवर्तनं कुह
 यचोतिवत् नाप्योपपत्तिकमोपाधिकत्वम् उपप
 माचस्याभावादिति संक्षेपः ॥३७॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

समागच्छाय द्वितीयाध्यायः ।

तत्कृतमिदं वादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् न हि चेत्तत्र ह्यत्र
पापस्य फलं मैत्री मुङ्क्ते ततश्च ह्यत्र ह्यनिरक्तताभ्यामन
स्यात् ॥ ४ ॥

+कार्येषु ज्ञानात् ॥५॥

ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्मावयवा ज्ञानमस्ति शरीरे तु
स्फुटमती नाकारणगुणपूर्वकता नचैकमस्यानुपपत्तिरित्वा
यद्वाह ।

यदि हि शरीरमूलकारणेषु परमानुषु चैतन्यं व्याप्तं
तदारभ्येषु कार्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषण-
यानां सर्वपार्थिववृत्तिताया व्याप्तेः कार्येष्वपि घटादिषु चैत-
न्यं स्यात् च तत्र चैतन्यसुपसम्भवे इत्यर्थः ॥ ५ ॥

+अज्ञानाच्च ॥६॥

ननु घटादावपि सूक्ष्मावयवा चैतन्यमस्यैवेत्यायद्वाह ।

सर्वे प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः सर्वं
भाषागोचरस्याप्यभ्युपगमे यत्रविधानादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गः
न हि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमात्रेण प्राप्यत इति ॥ ६ ॥

+अन्यदेवहेतुरित्यनपदेशः ॥७॥

ननु श्रौतादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुमीयते इत्युक्तं तद-
युक्तं नहि श्रौतादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा न च
ताभ्यामकारिणाविनाभावसिद्धिः न चाविनाभावमन्तरेणानु-
मितिरित्यनपदेशः ।

हेतुः साध्यादस्य एव भवति न तु साध्यात्मन साध्यावि-

दिवसमहागुणकालादाभ्याघटितोत्तरेत्तुमपदेगरुहः ॥३॥

+अर्थान्तरं सूर्यान्तरस्यानपदेशः ॥८॥

अनु योषादिभिर्विन्दियेरात्मनो यथा न तादात्म्यं तदा तदुत्पत्तिरपि नास्ति नहि वदन्धुं न इव चात्मनः योषादि-
कालमुपपद्यते इत्यत आह ।

हि यतः कार्यं चूमादि यथा रामभादेरर्थान्तरं तदा का-
रणादङ्गादेरप्यर्थान्तरमेव तदा चार्थान्तरत्वादिमेवान्धुमो
रामर्षं न समर्थात् किन्तु वद्विमेव समवतीत्यत्र स्वभावविशि-
ष्ट एव नियामकः, न च स्वभावो यदि कार्यादन्वयापि भ-
वति तदा भोऽप्यपदेर्गो भवत्येव तयाच कार्यमविवक्षित-
स्वभावभेदम् अनपदेशः, तयाच तादात्म्यतदुत्पत्तौ एवादि-
नाभाव तयोरेकादिनाभावपर्यवसानं ताभ्यां समानीषायां
वा तदुभयमात्रवदाधीनवद्वा चेति अस्मिन्व्यासोदनाय प-
रिमाणाभावेति भावः ॥ ८ ॥

+संयोगिसमवायकार्यसमवायिधिरौघि च ॥९॥

अन्वयविनाभावस्य तदुभयस्यभिचारमेव न्यूटयितुमाह ।

शरीरं तुल्यत्वं शरीरत्वादित्यर्थं हेतुः संयोगो, इद्विषय-
वद्द्रव्यमद्वयत्वं हि तुल्यत्वात् तच्च न शरीरस्य कार्यं
कारणं वा किन्तु सहोत्पत्तिकमात्रं नियतसंयोगवत् । एवं
समवायि यथाकार्यं परिमाणवद्द्रव्यज्ञात् घटादिवदिनि-
श्चय परिमाणं माध्यं द्रव्यतुल्यत्वात्समवायिना धर्मैव ना-
प्यति यदा परिमाणतारतम्यं कश्चिद्विनाशमिष्यतेनानुत्प-

दावपि नास्ति यद्य कृत्स्नस्य साधनस्य साध्यसम्बन्धः,
 यो कस्य साध्यस्य कृत्स्नसाधने सम्बन्धाभावादनुपपन्नः
 कृत्स्नस्य साध्यस्य कृत्स्नेन साधनेन सम्बन्धः, एतदप्युक्तं
 न हि कृत्स्नेन साधनेन कृत्स्नस्य साध्यस्य क्वचिदपि
 न्यः सम्भवति, प्रत्येकमेव साध्यसाधनयोः सम्बन्धात् विना
 व्याप्तेः चाव्याप्तेः नापि स्वाभाविकः सम्बन्धः स्वाभावो ऽ
 एव भावो वा स्वमेव भावो वा, तत्र तज्जन्यत्वञ्च न विज्ञातं
 तदा समवायसंघवायां व्याप्तावव्याप्तेः, तदाश्रितत्वञ्च न
 तार्थः, तदापि समवायेऽव्याप्तिः न हि समवायः
 श्रितः संयोगव्यापि हेतुधर्मधूमत्वाद्यनाश्रितत्वात् हेतुधर्म
 धूमत्वाद्यजन्यत्वाच्च नाप्यनोपाधिकः सम्बन्धः स्वार्थेऽपि दुर्ग
 चतुत्वात्, सुवचतुं ऽपि दुर्गचतुत्वात्, सुवचतुं ऽप्यन्योऽप्यव्याप
 साध्यव्यापकतुं सति साधनाव्यापकतुर्देव्यां निवृत्त्याधीनत्वात्
 त्वात् नापि सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यभिचारिसम्बन्धत्वात्
 हेतुविशेषकालविशेषगर्भतया व्याप्तिरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानवा
 नुमितावतत्तत्तुत्वात्, अनुमितिकारणोभूतज्ञानविषयव्याप्तेः
 निदप्यनुमुचितत्वात्, नापि साधनवचिह्नात्तन्नामाव्याप
 तिवीतिमाधामासामाधिकरणस्य व्याप्तिः यत्रैरपि धूमवति
 छायात्वाभावप्रतिषेधितत्वात् न हि धूमवति महातमे पर्यं
 यवर्जं नोऽन्यत्वाभावः इदं संयोगि दृश्यत्वादित्यादौ संयोग
 मन्नामावस्य साधनवचिह्नाधिकरणत्वादव्यापकताप्रसङ्गः
 प्रतिषेधितव्यवस्थसमानाधिकरणत्वात्तन्नामाव्याप
 तिव्यापसाधनवचिह्नाधिकरणस्य व्याप्तिः संयोगात्तन्नामावस्य प्रतिषेधितव्यवस्थसमानाधिकरणस्य व्याप्तिः

[illegible]

तथा तद्व्याभिचारितु निष्ठमात्, भवति च साध्याप-
 योदायेत्यभिचारि साधनम्, यतः साध्याप्यभिचारोति,
 दृष्टापवाद्याय' यत् नत् तद्व्याप्यम् इति व्याप्यनूनि-
 [प्रादक्षन्' वा सप्ततिपयोप्यापकम् वा पथे' उपाधिः
 साध्याप्यकमसाभावात्, साध्याभावासाधनात् तदुक्तं "वा-
 [समाध्याप्यमयम्' माद्वि कवकेरदाधिद्व्याय, पर्यवर्तितं
 'यमयम्' पूषकतायोत्रमास्यात्" इति, उचीयते चायं साध-
 [भिचारानुक्रमतकांमावदतिक्रमतके । यत् उदाभिचा-
 [त् न साधनमा साध्याप्यभिचारितु' न उपाधिइति तत्र
 मोदा न करण न हेतुं न प्रकार न लक्षणे, न च दृष्ट्य-
 भचारितु' न ज्ञानेन साधनमा साध्याप्यभिचारितु', प्रायेण
 ति पूषाद्यम् यथापमानासाध्याप्यमात्, स्फुटस्यभिचार-
 दमोसाध्याप्यमात्, साप्यनातमां तु दुर्मिदवा, व्यभिचा-
 [कापकम् मय्यवद्याय उपाधुद्वावनामयम्' (च पयंतरत्-
 तु उपाधिवचवाकान्तमपि व्याप्यगतकम्' उपाधि, यथा
 [धे मन्दिधामेकान्तिकम्, यदि हि तत्र न मन्दे कदादा
 र पक्षता, यदि पक्षता तदा मन्दे दनाशत्रकतया मन्दि-
 धामेकान्तिकम् प्राप्यात् 'यवमिष्ट' मयूरि, अयम् २१५।

४ अग्रमिहोऽनपदेगीऽमन् सुन्दिग्धश्रानप-
 देशः ॥१५५॥

इदानीं हलानां वति' यमावासाय हेतूनां हेतुभासा-
 द्विवेकाय हेतुभासप्रकरणमावभासाय साह ।

अग्रमिह इति अग्रार्थाऽप्युच्यते तस्यासिद्धो विपरीतवशाति-

धूमकानि तद्विनासीति धनीनेरनुदगान्, दृष्टान्तेषु सर्वे
 न्यायस्याप्यारामस्याधिकरणमेव तद्वि मयति दृष्टं न मे
 गीतिप्रतीतिः, सर्वोमानो प्रत्येकमभाष्यवृत्तितुं विं सैते
 नुमासाभाषा अप्यद्वितितुत्, तमेव न आपकतुत्, न
 नोपाधिकनुम्पाधिविरहः उपाधिविद दृष्टरिक्तमनीय
 चेत् साध्यापकतुं सति साधनाया कारोपाधिवि
 तद्वत् "साधने साध्याधिः साधेर निम्पाधिरुपाधि." ॥
 केवलमाध्यापकोपाध्यापकमेतत्, यथा वायुं प्रो
 प्रत्यक्षमगोत्रतु, दित्यचीत्रुत्तुपवस्वम्, स ग्यामो
 तनयत्, दित्यच शाकपाकजन्तुम्, तद्युत्तुत्तुपवस्वम् प्रो
 त्त्वापकम् चात्मनि गुणकर्मोदो च प्रत्यक्षे तदभावात्, न
 शाकपाकजन्तुं ग्यामतु व्यापकम् काकंशोकनजन्तदजम्
 मादौ ग्यामे तदभावादिति चेत् पर्यवसितमाध्यापकं
 सति साधनायापकतुम् तस्यां विवक्षितेत्तुत्, पर्यवसिते
 साध्या यदमावच्छेदेनोपाधेरुपापकतुं समम् तदमावशि
 क्षम्, प्रकृते वशिष्टं यत्तुत्, वच्छेदेन प्रत्यक्षेत्तुत्तुपवस्व
 यत्तुपकम्, चत्वर्यवातिरेकीभ्यो यद्वीतम्, पीत्यतिकनरक्षा
 मतु, वशिष्टं साध्या मेति चरकसुश्रुतादौ शाकपाकजन्तुम्
 व्यापकतु, विधारणादेवमन्यवाप्युत्तुम्, ननु नायमुपाधिपद
 वाच्यः, यदमीदृश्यत् भासते स उपाधिः यथा स्फटिकादौ द
 पाकुसुमादिविषमवशात्साध्या च व्याप्यतु भाषातदमप्य
 साधनाभिमतं निरुभासनादिति चेत् सत्यं समध्यात एवादे
 न्यनप्रभववद्विमतोदौ सुख्य उपाधिपदमयोगः, चत्वरं तु
 शोणः, गुण व्यापिचारीवापकतुम्, यद्वि यद्व्यापकव्यमिवा

रि तस्य तद्व्यभिचारितु निवृत्तान्, भवति च बाधव्याप-
 चभावापेक्षेभिचारि साधनम्, यत् बाधव्यभिचारोति,
 तद्व्यापकाप्याप्ये यत् नत् तद्व्याप्यम् इति व्याप्यतुमि-
 द्युत्पन्नत्वा साधनित्यस्योत्पादकत्वा वा पक्षे उपाधेः
 साधव्यापकसाधनात् साधनाभावसाधनात् तदुक्तं "वा-
 द्युत्पन्नसाधनित्यस्य साधनित्ये साधनेददाधिद्वयम्, यद्येवमितं
 निवृत्तयन् धूयकतादीनमाख्यात्" इति, उच्यते चार्थं वाप्य
 व्यभिचारानुकूलनकारादप्रतिकूलनकेः । यत्तु यदाभिचा-
 रितु न साधनता साधव्यभिचारितु" स उपाधिरिति तत्र
 त्रयीया न करच न हेमो न प्रकारे न लक्षणे, न च यद्व्य-
 भिचारितु न साधनता साधनता साधव्यभिचारितु, साधनं
 इति पूर्यायम् यदायमानासाधव्यापनात् स्फुटव्यभिचार-
 व्यनासाधव्यापनात्, याप्यतावभां तु दुर्मिदवा, व्यभिचा-
 रोत्पादकतु मध्यव्याप्य उपाधुत्पादनागस्तु च पक्षेतरतु-
 त्तु उपाधिवचनान्नानमपि ख्यापनातकतु।धीयाधिः यथा
 पक्षे मन्दिधामेकात्मिकतुम्, यदि हि तत्र न मन्दे हस्तदा
 न पक्षता, यदि पक्षता तदा मन्दे हस्तावगच्छतया मन्दि-
 धामेकात्मिकतु प्रीत्यात् चवगिष्टं मयूषेऽन्वेष्टव्यम् ॥४॥

+अप्रतिहोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानप-
 र्दिष्टः ॥५॥

इदानीं वृत्तानां वर्तिष्यमाणमाह, हेतूनां हेतुभावा-
 द्दिदेकाय हेतुभावावधारणमारम्भमात्रं याव ।

अप्रतिह इति अस्यासौऽप्यहीतव्यामिहो विपरीतवर्गाति-

कथं विरुद्धः एतेन यथाप्यतुः। मिह विरुद्धयोः संपदः, यन्न
इति पक्षेऽसन् अपचधर्म इत्यर्थः स च कचित् स्वरूपविर-
हात्, कचित् सन्देहमिषाधयिमयोरभावात् सिद्धसाधने,
सन्दिग्ध इति पक्षे साधारणसत्त्वकोटिकसंययजनकः स च
संययः समानधर्मदर्मनात्, कचिदसाधारणधर्मदर्मनात् क-
चित् पक्ष एव हेतोः साधारणदभावमाहवर्त्यदर्मनात् प्रायः
साधारणानेकान्तिकः द्वितीयस्त्वसाधारणानेकान्तिकः द्विती-
योऽनुपसंहारो ॥१५॥

यस्माद्विषाणो तस्मादश्वः ॥१६॥

तत्र यथाप्यतुः। मिह विरुद्धरूपामिहानासुदाहरणमाह ।
यत्र रामभण्ड' पक्षोक्तत्वायमभावः, विषाणित्वात्
यस्तु नाश्वो नासो विषाणो, यथा मगमृगास्तनखानरादि-
रिति व्यतिरेकमहवारदर्मनाहितशामोहः प्रयुङ्क्ते, तत्र
यथाप्यतुः। मिह विरुद्धरूपामिह विरुद्धानासुदाहरणमिदम् ॥१६॥

यस्माद्विषाणो तस्मादुगीरिति चानेकान्ति-
कस्योदाहरणम् ॥१७॥

चानेकान्तिकमुदाहरति ।

यत्र महिषं यच्चयितुः। अयं गोविषाणित्वादिति साध-
यति तत्र साधारणानेकान्तिकता, यदा त्याकामं नित्यं म-
न्दान्ययत्नादिति साधयति तदाऽस्यासाधारणानेकान्तिकता,
एव मन्दोऽनित्यः मन्दत्वादित्याप्ययत्नमात्रदगायामसाधा-
रणानेकान्तिकमिव, यदा तु विषयबाधजनकांयतागात्, एव

तीरगाधकतामाधकः न च केवलान्वयिकेवनवातिरेकिने,
 हेतोरन्यतररूपगून्यतया हेत्वाभासत्वापत्तिः केवलान्वयि-
 विपक्षामत्वमय केवनवातिरेकिणि मपक्षमत्वस्य गमकत्वाभा-
 वात्, एवञ्चाश्रयामिदंस्वरूपामिदंभासामिदंभासं पक्षमत्वक-
 विरहादाभासत्वम्, वाच्यत्वाभिद्विरुद्धमाधारणानैकान्ति-
 कानां विपक्षामत्वरूपवेकन्यात्, समाधारणानैकान्तिका-
 नुपसंहारिणोः मपक्षमत्ववेकन्यात्, बाधितमत्प्रतिपक्षि-
 योरबाधितत्वामत्प्रतिपक्षितत्वविरहात्, एवं मोपाधित-
 प्रयोजकत्वयोरपि विपक्षामत्वनिश्चयाभावाटगमकत्वम्, अनु-
 कूलतर्काभावप्रतिशून्यतर्कयोरपि विपक्षामत्वनिश्चयविरहात्
 एवं साधारणिकसमाधनविकसोभयविकसदृष्टान्ताभासात्
 यदि हेत्वाभासविधया दोषत्वं तदा सपक्षमत्वानिश्चयात्,
 यदि स्यात्तन्मरेण दृष्टान्ताभासतया तथापि द्वारं हेतोः म-
 पक्षमत्वानिश्चय एव, अनुपदर्शितान्वयानुपदर्शितवातिरेकानु-
 नूनाप्राप्तकालमिदंस्थानपर्यवसन्ता एव, चात्ताश्रयान्ती-
 न्याश्रयचक्रकानवस्थान्तु वशास्तिनिश्चयं विषट्टयन्त, सपक्षमत्व-
 विपक्षामत्वान्यतररूपविकल्पा एव हेत्वाभासतासामादयन्ति
 तत्र पक्षे साध्यमदमत्वकोटिकसंगयजनको हेत्वाभासः स-
 वाभिचारः, पक्षे साध्याभावनिश्चयफलको हेत्वाभासो विरुद्ध-
 वशासिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरुद्धोऽभिद्वः, बाधमत्प्रतिपक्षौ तु
 काश्रयीये मने न भवतस्यो तत्र बाध् चाश्रयामिदंयनैकान्ति-
 के वा पर्यवस्यति तदुक्तं “बाधायामपक्षधर्मो हेतुर्नैकान्ति-
 को वा” इति सत्प्रतिपक्षोऽप्यन्यतरं वशासरादिभेदयमा-

मनोगतिमात्मनो निष्ठं वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञान
 कारणत्वेन मूर्तत्वेन च परोक्षितं भवति तदा यत्प्रेति
 मनः इन्द्रियान्तरादभिमतविषययादिवि इन्द्रिये स्वस्वार्थं
 स प्राप्तमिति निष्ठं भवतीत्येतदर्थं क्रममङ्कनम् । प्राप्तमिन्द्रि-
 यार्थमधिकर्षे मति यस्मिन् इन्द्रियमविलग्नं ज्ञानस्य साद-
 रत्वादाः, अमविलग्नं ज्ञानस्याभावोऽनुत्वादभ्युत्थन इत्यर्थ-
 ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मत्वादेव ज्ञानायोगपक्षमुपपद्यते
 किञ्च मनो विभु विज्ञेयगुणगूढद्रव्यत्वात् कानवत् ज्ञानाम-
 सवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवत् स्वर्गात्यन्ताभाववत्त्वा-
 दाकागवदित्यादि वैभवमाधकं प्रमाणमिति चेत् सैव यदि
 मनो विभु स्यात्तदा सर्वेन्द्रियमविलग्नान्तः सर्वेन्द्रियकमिद-
 नेव ज्ञानं स्यात्, कार्यविरोधाच्चैवमिति चेन्न न हि सामग्री
 विरोधाविरोधमाकलयति येन चाक्षुषत्वरामनत्वादिविरो-
 धाय विभ्येत्, चित्ररूपवत् चित्रकारमेव वा स्यात्, भवत्येव
 दीर्घगच्छुः क्षीभक्षणस्वले इति चेन्न तथापि व्यामङ्गदर्शनात्,
 तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्येमीति कथमनुस्यवमाय
 इति चेन्न शीघ्रमचारिमर्माजनिनेषु यक्षसु स्मृत्युपनीतज्ञानेषु
 योगपक्षाभिमानात्, व्यामङ्गोऽपि करणधर्माधोऽन इति चेन्न
 उक्तातरत्वात्, दुमुक्ताधीनो व्यामङ्ग इति चेन्न सर्वबुभुक्षाया
 सर्वविषयकसर्वोदयप्रसङ्गात् बुभुक्षाया अपि अभिमताद्यं-
 होन्द्रियमनःसम्यग्मात्रफलकत्वात् तस्माज्ज्ञानायोगपक्षा-
 न्नयानुपपत्त्या मिष्यति यन्नु मनः, ततो धर्मिणादकमानवा-
 धिताः वैभवहेतवः किञ्च मनोवैभवे पादे मे सुखं शिरसि मे

+प्रयत्नायोगपद्याज्ज्ञानायोगपद्याद्यैकम् ॥

तत् किं प्रतिगरीरमेकमनेकं वेति मन्दे हे निर्णायकमात्रं ।

मनः प्रतिगरीरमिति शेषः यद्येकैकश्चित्ति शरीरे ।

इति मनांमिच्छुदादा ज्ञानप्रयत्नानां योगपद्यं ध्यात् यत्,
नत्तैकीकरवत्त्वाद्बुधोपु युगपत् कर्मदर्शनाद्युगपदेव वदन्
प्रयत्ना इत्युच्यन्ते इति मतं तदयुक्तं मनसः शीघ्रमधारात्
तदुपपत्तेः अविमलद्वयव्याप्यात्मविशेषगुणानां योगपद्या
नभ्युपगमात् । एतैकैकश्चित्ति शरीरे एव मनांमिच्छुदादा
द्विचिचतु पञ्चानां तत्तदिन्द्रियमयोगे हे चोनि चत्वारि एव
वा ज्ञानानि युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागोरव
प्रमत्तात्, योगपद्याभिमानस्तु समर्थित एव रमनेन्द्रिया
च्छेदेन त्वनिन्द्रियमस्वयमेवं मनमस्तिती गृह इति ज्ञानवत्
योगपद्यापत्तिरपि करणधर्मत्वादेव नास्ति, द्विचिच्छिद्यमे
धाभुजमादावपि अवयवद्वये कर्म खड्गमाद्यभिघातादा मन
साद्य मधारादा तदानीमेवाहृष्टेन पण्डमनोन्तरपदपादा
यत् मनोऽवयवस्यैव जनोकावत् तत्तदोचविकाशाभ्यां प्र
नयोगपद्यायोगपद्ये इति यत् तदवयवकल्पनागोरवप्रतिहा
मिति दिक् ॥ ३॥

+प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रि

योन्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च

त्मनो लिङ्गानि ॥४॥

करचरणादि संरोहयति तथाच गृहपतिरिव देहस्याप्यवि-
 हाता मिथ्यतोति, एवं मनोगतिरप्यात्मसिद्धः' तथाहि मन-
 स्सावन्मूर्त्तमणवेति पूर्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिमता-
 ययणादिविद्वद्भिरे निवेगनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, त-
 च यथेच्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स चात्मैत्यनुमीयते एव
 गृहकोणावस्थितो दारकः कन्दुक लाजागुटकं वा गृहस्थ-
 म्ना एव दत्तस्ततः प्रेरयति, मनु दासपुत्रमर्त्तयिता गृहपति-
 दासको वा न गरीरादभ्यो यो दृष्टान्तः स्यात् किञ्च प्रती-
 मेव चैतन्माययः अहङ्कारास्पदत्वात्, भवति हि गरीरा-
 द्भ्योऽहमित्याद्यहङ्कारमात्राधिकारस्थेन प्रत्ययः वत्,
 बाणोऽनुभूतं योवने बाधक्ये वा स्मरति तत्र चैवमैवदन्त-
 रीरभिदेऽपि स्मरणं न स्यात् 'नाम्यदृष्ट' स्मरत्यन्यः' इति तत्र
 चैवमैवधोर्भिन्नमन्तान्तेन प्रतिमभ्यासं माऽस्तु बाण्यहोमा-
 रभिदेऽपि मन्तानेकत्वात् कार्यकारणभावेन प्रतिमभ्यासमु-
 पाख्यत इति तत्र त्रुमः पिचाऽनुभूतस्य पुत्रेणापि स्मरणम-
 नः, तत्र गरीरभिदवहो बाधक इति चेत् तद्वेन बाणगरीरा-
 द्भिदेनैव स्वगरीरस्य यद्वात् प्रतिमभ्यासानुपपत्तेः यदुपलभ्य-
 यदृष्टस्य बाणस्य गरीरभिदायहस्यापि सत्त्वात् तस्य गरी-
 रमिति समकारणमात्राभावात् नाहङ्कारस्य सामानात्, समात्मैत्यवा-
 नि तचेति चेत् तत्र समकारण्योपपादिकत्वात् दासोऽस्मि-
 दनिदभिदेऽपि घटादनुभूतं, हिमादिफलस्य कर्त्तरि न स्या-
 न् गरीरस्यात्मन्येवात् पातत्रमिच्छतां भूतचैतनिकस्य क-
 त्वात्तस्य तन्मात्राभावात् दास इति दिष्टः । इन्द्रियान्तरविज्ञा-
 तान् स्वर्ग्यदृष्टते हि मानादुक्तं विरविज्ञानं वा यदभिदे-

तद्वद्विषयविदेशमनुष्य पुनश्चादृशं यत्नमुपलभमानस्य
 रसमहिंसावर्जितो दन्तोदकमण्डपः, यच्च जामुदमानुमिति
 मन्त्ररेष, यन्मितिर्न व्यामिष्यन्तिमन्त्ररेष, या च न भस्कार
 विना, यच्च न व्यामानुभवमन्त्ररेष, यच्च न भुवोदृशानम-
 न्त्ररेषेति इति ज्ञानपथस्य मेकं कर्तारमन्त्ररेष कार्यकारण-
 भूता वक्ष्यन्तीति तदात्र मोक्षमोक्षं गुरुम् "इन्द्रियान्तरवि-
 कारान्" इति । अत्रादृशं ज्ञानवदेवास्मिन्निहा न दृष्ट्याः ।
 तदात्रि युक्तादिकं क्वचिदाश्रितं दृष्ट्याश्रितं वा कार्यवस्तुत्वान्
 गुरुत्वाद् । दृष्ट्यादिकदितो न वक्ष्यन्मन्त्ररेष भवमाश्रितो दृष्टमेव
 च दृष्ट्यातिरिक्तदृष्ट्याश्रितत्वं विषयोकरोति न हि दृष्टिस्था-
 दृष्टक्रान्तिरिति इत्यादि दृष्ट्याश्रितेति प्रतिष्ठा च दृष्ट्यातिरि-
 त्तदृष्ट्याश्रितत्वं प्रकाशमनादाय पर्यवर्त्यति यच्च तु ययमेव न
 बाधवतास्त्वादादृष्ट्यातिरिक्तदृष्ट्याश्रितत्वं व्यतिरेकिमाध्य-
 मिति विभागः, चापक्रान्तिरुक्तं दक्षप्रकारिकेशानुमिति रिति
 तु तुच्छं, येन विना प्रतीतिर्न पर्यवर्त्यति तस्यैव तच्च प्रकार-
 त्वान्, यथाया दानुक्तं कार्यानाश्रितं सत्, क्वचिदाश्रितम्
 च यथाविश्यादित्यादावकार्यैश्रितत्वप्रकारिकामन्देवानुमिति
 मस्यात् ॥४॥

॥ तद्वद्विषयविदेशमनुष्य पुनश्चादृशं यत्नमुपलभमानस्य ॥५॥

ननु मिथ्यं धारमा स्थितः, नतु नित्य इति कुतः, कुतश्च
 दृष्टमित्यात चाह ।

यथा यायुपरमानोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमती नि-
 श्चत्यं तदात्मनोऽपि, यथा गुणत्वादायुपरमानुदृश्यं तदात्मा
 ऽपीत्यर्थः ॥५॥

+यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावादुद्-
ष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥६॥

पूर्वपक्षमाह ।

सन्निकर्षे सति चयं यज्ञदत्त इति चेत् प्रत्यक्षं नास्ति तदा
दृष्टं प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति यथा वज्रिणा
प्रत्यक्षेण महश्चरितो गृहीतो धूमो दृष्टं लिङ्गं तथात्मसाधकं
लिङ्गं दृष्टं नास्तीत्यर्थः ॥६॥

+सामान्यतो दृष्टान्ताधिशेषः ॥७॥

ननु प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामान्य-
तो दृष्टमेव लिङ्गं भविष्यति न हि ततो मानुमिति रित्याह
इह पुनः पूर्वपक्षा आह ।

सामान्यतो दृष्टमपि लिङ्गं भवति न तु तय चाशब्देन
चदृष्टव्याप्तिरिन्द्रियत्वेन वा व्यादात्मनिहिः किन्तु तेनेन्द्रा-
दीना कचिदाश्रितत्वमात्रं निर्भेत् तच्च नात्ममनोपविश-
मित्यर्थः तदेतदाह चविशेष इति ॥७॥

+तस्मादागमिकः ॥८॥

तत् किं योऽप्येतत्तथाप्यसौ न चात्मा इत्याद्यामसोऽनर्थकं
पदेत्यागच्छा न एवाह ।

आत्ममसाह लिङ्गं एवात्मा नन्दनमिवः दृष्टमासाज्जती-
हयोर्भिन्नयोरेभावात् तस्यात् भव्यगुणनिषेदी यवनात् त-
त्त्वमासात्कारं संप्रदाने न तु मनमप्रधानिच्छया, तथान न-
मनयोऽनन्यमिदं तत्त्वमतत्त्वम्, दृष्टं हि भूतदशात्मनोप

नरदाहुपदेयमावादेव मायात्कारिज्ञानम् ॥ ८ ॥

४-लक्ष्मिमितिशब्दस्य व्यतिरेकाज्ञागमिकम् ॥ ९ ॥

नदेव त्रिभिः पुरुषैः पूर्वपक्षे सिद्धान्तवाचात् ।

जागृतमात्रं प्रमात्रमात्मनि किंनुहमितिपदमात्मपदं
वा माभिधेयं पदस्यान्, घटादिपदवत्, इत्यनुमानादप्यात्म-
मिदि । ननु पृथिव्याद्येव नदभिधेयं पृथिव्यात् आह व्यति-
रेकादिति पृथिव्यादिनां ह्यमिति पदस्य व्यतिरेकादप्याहुतो-
त्तिरुक्तं । न हि भवत्यहं पृथिवी चहमायः चहमोजः चहं
वायु महमाकाशम्, चहं काल चहं दिक् चहं मन इति
व्यपदेशः । प्रत्ययो वा, गरीरे भवतीति चेत् प्रमरीरेऽपि त-
त्प्रमदात्, व्यमरीरे भवतीति चेत् व्यम्यात्मभिधव्यानिवृत्तेः
सम गरीरमिति वैम्यधिकारस्य न प्रत्ययाच्च नन्विदमपि मा-
यात्मीहृदमेव तच्च विमेषापव्यवसममिति दूषितमेवेति चेत्
चहम्यदेऽहन्नुमात्मत्वमेव प्रकारः, तदा च पञ्चधर्म्यतावभादे-
वाहन्नुम्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं पर्यवस्यत् तथानन्यसाधारणमे-
वेति विमेषनिष्ठैः पञ्च आमाग्यतो हटादपि बाधसहजतादि-
शेषमिदिः यथोक्तं शब्दादेव मायात्कारः किमनेनेति त-
दयुक्तम्, न हि मनमननरेण मह्ययुक्तव्याश्रयमनसात्मनम्,
न च तदन्तरेण तच्च निदिध्यामनाधिकारः, न च निदिध्या-
मनमन्तरेण भवापनमिष्याद्यानोन्मनचमस्तत्त्वमायात्कार-
ः, यम्यामादेव हि कामातुर्व्याकम्पान् कामिनोवाचात्-
कारः न हि शब्दमानुमानिकं वा ज्ञानं मिष्याद्यानोन्मन-
त्तमं दिशोहादो हृदमिति भावः । ननु तथापि परोक्षे चात्म-

नि कथं महेतपह इति चेत् क एवमाह नात्मा प्रत्यक्षेति
किन्तु मनसा संयोगप्रत्यामत्तयात्मवद् कथमन्यथाऽहं दृष्टं
जानामीच्छामि यत्ने दुःखीत्यादिप्रत्ययं नष्टयमवस्तुवत्
स्मिन्धवस्तुको वा, मोनादिप्रत्ययवत्, चम्यादि निदिनम्
कत्वात्, न सैद्धिकं, निद्राप्रानमत्तरिणापि जायमानत्वात्
नापिगच्छं, तदनुमन्यानामनुविधानात्, प्रत्यक्षामामोऽस्ति
ति चेत्, तर्हि कचिदनाभामविषयोऽपि नष्टप्रमितमारोप
ते इत्यायेदविष्यते ॥८॥

+यदि दृष्टमन्त्रक्षमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त
इति ॥९०॥

एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्वपक्षवादी आह ।

इतिगण्डी आमप्रकारमाह दृष्टमिति भावे ज्ञापक्यात्मम्
अन्वयमित्यध्यक्षे तन्नायमर्थः अयं देवदत्तः अयं यज्ञदत्त इति
प्रकारकं दृष्टं दर्शनं अन्वयमेवास्ति यदि किमनुमानप्रयत्न
न हि करिषि दृष्टे शीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः ॥११॥

दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृष्टत्वात् प्रत्य-
क्षवत् प्रत्ययः ॥९३॥

यत्त मिद्वान्तयाह ।

दृष्टे प्रत्यक्षेण गृहीते आत्मनि लिङ्गे सम्भूतमामपीके
मिति एक एव एकवैषयिक एव प्रत्ययः, प्रत्यय इति निरस्त-
ममस्तविभ्रमागदित्वमाह, कुत एव मितयत आह दृष्टत्वात्,

पि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयुक्तञ्चेत् तदौपचारिकं
बोद्धव्यः ॥१२॥

+सन्दिग्धस्तूपचारः ॥१३॥

अत्र गृह्यते ।

तु गच्छ' पूर्वपक्षद्योतक' । आत्मशरीरयोस्तावद्वर्तमानं
प्रत्यय' प्रयोगस्य दृश्यते तच्च क्व मुख्यः क्व औपचारिक इति
सन्देहः ॥१३॥

+अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्रा-
भावादर्थान्तरप्रत्यक्षः ॥१४॥

समाधत्ते ।

अर्थान्तरमात्रस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये च प्रत्ययोऽर्था-
न्तरप्रत्यक्ष' अयमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि आ-
त्मनि भावात् परत्र परात्मनि अभावात् अर्थान्तरे स्वात्म-
न्येव मुख्यः कल्पयितुमुचितः यदि तु शरीरे मुख्यः स्यात्
तदा वहिरिन्द्रियजः स्यात् न हि शरीरं मानसप्रत्यक्षं मा-
नससायमहमिति प्रत्ययः वहिरिन्द्रियव्यापारमन्तरेणापि
जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं सुखी जाने यते इच्छाम्यह-
मिति योग्यविशेषगुणोपहितस्वात्मनो मनसा विषयोक्त-
त्वात्, नायं सैत्तिको सिद्धानुसन्धानमन्तरेणापि जायमान-
त्वात्, न शाब्दः शब्दात्मनमन्तरेणापि जायमानत्वात्, त-
स्यानुमनस एव मनसस्य वहिरस्वातन्त्र्ये च शरीरादाश्रयमहमे-
रिति भावः । किञ्च यदि शरीरे स्यात् परशरीरे स्यात्, स्वा-

इ एवेत्यर्थं तथाच प्रत्यग्रम्योभयस्यापि कूटभाचित्वेन विं
 पावधारणाय यतितश्च तत्र यद्वे क्रियमाणं निमोक्तिना
 स्याप्यहमिति प्रत्ययदग्नात् शरीरमिवे वदितिरिदं गते
 चरे वस्तुनि च मस्तस्य, शरीरे भवन् परशरीरेऽपि स्था
 वस्तुनैरपेक्ष्येण च न स्यात्, अहं कृगः स्थो वा सुखी
 कश्च सामानाधिकरथ्यमिति चेन्न सुखाद्यवच्छेदकत्वेनापि
 तत्र शरीरभानमश्वत् मिहनादवदिदं गहनमिति वत्, च
 वस्तुमात्रं शरीरे ममारोप्यते मनमोपस्थितम्, त्वमिद्विषी
 पनोतमौष्णम् उष्णं जलम् उष्णं शरीरमिति वत् ॥११॥

• न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमिश्रयो-
 ज्ञानं विषयः ॥१७॥

सिद्धास्तमुपवृद्धयसाह ।

ज्ञानमिति योग्यं सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति-
 यथा यज्ञदत्तविष्णुमिश्रयोः शरीर परस्परभित्तं तथा ज्ञान
 सुखादिकमपि भिन्नमेव तथाच यथा यज्ञदत्तस्येदं शरीरं
 तथा यज्ञदत्तस्य ज्ञानं सुखादो वाऽनुगम्यते अहं सुखी ज्ञाने
 यने इच्छामोति ज्ञानादिकं विषयो भवति योग्यशरीरवि-
 षयकत्वेन तदीयरूपादिव तदीयज्ञानादीनामपि प्रत्यक्षत्व-
 मश्वत् न च मश्ववति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां शरीरादप्य-
 पवाययो वक्तव्य इति भावः । शरीरविशेषात् शरीरस्य मी-
 दादित्यर्थः तथाच शरीरमिदं प्राप्य ज्ञानं न तु विषय इति
 स्वर्त्नापे पश्यमी ॥१०॥

• अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्व्यतिरे-
काध्यभिचाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥५८॥

नन्वाह्ना न प्राग्वत् नीरुपद्व्यत्वात् निरवयवद्व्यत्वाद्वा
पाकागमत् तदाचाह सग्री नीर इति नुरे . मरीरमेव वि-
षयो नाथ कश्चित् सुखीत्यादिधीरपि यद्यप्यस्ति, तथा-
प्याश्रयमन्तरेण भागमानानां सुखादीनां मरीरे समारीप
इत्येव कल्पयितुमुचितम् . यद्येष सुरभिजनम् इत्याश्रयम-
न्तरेण प्रतीयमानयोगोणमरीरभयोर्जने समारीप, न त्वेत-
दनुरोधेन जनप्रत्ययस्यापि प्रभिदजनमन्तरेणान्यविषयविम्,
तथाहमित्यप्यहन् . मरीर एव वास्तवम् . सुखादिकम् क-
दाचित्तचारीष्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं तात्पर्येव सु-
भाषाधारत्वे न यत् कल्पनीयं तदाममनिहं भवतु न तवापि
पद इत्यत आह ।

अयमर्थः, अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो नागमिको
न शब्दो नापि भौतिकः शब्दनिष्ठधीरनुमन्थानमन्तरेणापि
धायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नीरुपत्वं निरवयवत्वञ्च यदाध-
कमुक्तं तदहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतायां भवति तत्र हि रूपवत्त्वा-
नेकद्रव्यरत्नयोः प्रयोजकत्वात्, मानसप्रत्यक्षता च तदन्तरे-
णापि । ननु व्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं स्यात् तदेव तु ना-
स्तीत्यत आह शब्दवद्व्यतिरेकाध्यभिचाराद्विशेषसिद्धेरिति
यथा चित्यादिषु द्रव्येषु शब्दश्च व्यतिरेकोऽध्यभिचारी निय-
तस्तु न तदाश्रयस्त्वाद्व्यातिगिज्ञप्त्याकाशरूपस्य विमेषस्य

मिहिः एवमिच्छायाः पुयिष्यादिषु व्यतिरेकध्याय्यभिचारात्
 तदाययेषापि षट्द्रव्यातिरिक्तेन भवितव्यम् । नन्वेतावन्
 प्यानुमानिक एव आत्मा न तु प्रत्यक्ष इत्यत एव षडमि
 मुत्पयोग्याभ्यामिति षडमितोक्तिकारेण ज्ञानाकारमाह
 नाहमिति ज्ञान शब्दनिष्ठागुमभ्यामन्तरं निमीनितान्
 स्य यदुत्पद्यते तन्मुप्येन षडन्त्यवता योग्येन प्रमाणमि
 हेन उपपादनोयम्, न तु शरीरादिना, तच्चेच्छाया व्यतिरे
 काव्यभिचारात् मुत्पयोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनोयमि
 ति पूरणीयम् आत्मनि प्रमाणानि बहूनि पन्थगौरवमिया
 त्यक्तानि मयूचेऽन्वेष्टव्यानि ॥१८॥

+सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ११

आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्य इदानीमात्मनानात्मप्रवर
 णमारभते तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् ।

एक एव आत्मा वैश्वमेवाद्विदेहभेदेऽपि, कुतः सुखदुः
 ज्ञानानां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वशरीरावच्छेदेन सु
 खदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशिष्टैव यतः । यद्यात्मभिदसाधकं
 लिङ्गान्तरं भवेत्तदा सिध्येदात्मभिदः, न च तदस्ति, यथा त-
 तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दनिष्ठाविशेषादेक-
 मेवाकाशम् योगपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेक एव कालः, पू-
 र्वापरादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेव दिक् ॥१८॥

•व्यवस्थातो नाना ॥२०॥

मिहान्तमाह ।

माना चात्मानः कुतः व्यवस्थातः व्यवस्था प्रतिनियम
यथा कश्चिदायः, कश्चिन् रटः, कश्चिन् सुषी, कश्चिद् दुःखी,
कश्चिदुवाभिजनः, कश्चिबीजाभिजनः, कश्चिद्विद्वान्, कश्चिन्
जाता इतोयं व्यवस्थाः नात्ममेदमन्तरेणानुपपद्यमाना माध-
यत्यात्मना मेदम्, न च जन्ममेदेन बान्धकोमारवाहं जन्म-
देन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा व्यवस्था तथा चैकमेवाद्विदे-
नमेदेऽपि स्यादिति वाच्यं जानमेदेन विरुद्धधर्माध्यायसम्भवात् २।

• शास्त्रसामर्थ्याञ्च ॥२१॥

समाप्तान्तरमाह ।

यास्तं श्रुतिः नयाऽप्यात्मनो मेदप्रतिपादनात् श्रूयते हि
“द्विमूर्तयो विदितव्ये” इत्यादि तथा “हा सुपर्वा मयुजा स
ख्याया समानं वृक्षं परित्यज्जाले” इत्यादि ॥२१॥

इति श्रीसाहूरे कणादसुमोपस्कारे द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयाह्निकम् ।

समाप्तयायं द्वितीयाध्यायः ।

चतुर्थाध्याये पृथगाह्निकम् ।

+सदेकारणवन्नित्यम् ॥१॥

पृथिव्यादीनां नवानामुद्देशं सद्यश्चपरोक्षं निर्वैत्यं प्रक-
तेर्मूलकारणतां साहचर्याभिमतं निराधिकोषुः परमाणूनां
मूलकारणत्वं पृथिव्याद्यन्तर्भावश्च विधाधविधुर्नित्यत्वसाम-
र्थ्यवत्तत्वं तावदाह ।

न कारणवदकारणवत् पटर्मस्कारात् तदेव घटादीनां
 व्यवच्छेदः तथापि प्रागभावेऽतिव्याप्तिरित्यत आह मदिति
 मत्तायोगोत्वर्थः । समवायविशेषवदार्थयोगीः मत्ताकार्यसमवा-
 य एव मत्तायोगः सामान्यान्तरस्य मत्तायाय मतप्रत्ययवि-
 यतैव मत्तायोगः न च प्रत्ययो वस्तुस्य रूपमात्रनिवन्धन इत्य-
 न्यदेतत् न चान्यथापि तथैवास्तु किं मत्तयेति वाच्यम् एत-
 गतमतेस्तत्भिर्हेतुत्वात् ॥ १ ॥

•तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥२॥

नित्यमामान्यमभिधायेदानीं परमाणुमधिकृत्याह ।

तस्य परमाणोः, कार्यं घटादि, लिङ्गम्, तथाच गौत-
 मीय सूत्रम् “व्यक्तात् व्यक्तस्य निव्यक्तिः प्रत्यक्षमात्राख्यात-
 इति, अवयवविभागविप्रसङ्गावदनुभूयते स यदि निरवधि-
 स्यात् तदा मिरुसर्पणयोः परिमाणमिदो न स्यात् चतुस्तावद-
 वारम्भत्वाविशेषात् न च परिमाणप्रत्ययविशेषाधीनो विशेष-
 स्यादिति वाच्यं महदाविशेषाभावात्तयोरेष्यनुपपत्तेः, प्रत्य-
 यावधिः स्यादिति चेत् चत्वारस्य कस्यचिन्निरवयवत्वे प्रत्ययस्यै-
 वानुपपत्तेः, अवयवविभागविभागयोरेव द्रव्यमात्रकत्वात्
 विभागस्य नावधिः तन्मोकावयवत्वानुपपत्तेः तस्मान्निरवयव-
 द्रव्यमवधिः स एव परमाणुः । न च चसरेणुरेवावधिः, तस्य
 चाक्षुषद्रव्यत्वेन महत्त्वादनैकद्रव्यवत्त्वात्, महत्त्वस्य चाक्षुष-
 प्रत्ययस्यै कारणत्वम् अनैकद्रव्यवत्त्वमादायेव, अन्यथा मह-
 त्वमेव न स्यात् कस्य कारणत्वमवेत्, न च चसरेणोरवयव-
 एव परमाणवः, महद्द्रव्यारम्भकत्वेन तेषामपि भावमवत्त्वात्

नुमानान् तन्मृगवत् कपालवच्च तथात् तन् कार्येदृश्यं तन् मा-
वयवम्, यच्च मावयवम् तन् कार्यं दृश्यम्, तथाच यतोऽवय-
वात् कार्यत्वं निवर्तते तत्र मावयवत्वमपीति निरवयवपर-
माणुमिहिः वदुक्तं प्रगस्तदेवाचार्यैः, “सो च चिविधा नित्या
चानित्या च” इति ॥२॥

•कारणभावात् कार्य्यभोधः ॥३॥

इदानीं परमाणौ रूपादिनिर्भये प्रमाणमाह ।

रूपादीनां कारणे सद्भावात् कार्ये सद्भावः, कारणगुणपू-
र्वका हि कार्य्यगुणा भवन्ति घटपटादौ तथादग्निनादित्यर्थः ॥३॥

•अनित्य इति विशेषनः प्रतिषेधभायः ॥४॥

इदानीं सर्वानित्यतावादिनिराकरचायाह ।

विशेषत इति घटान्तात्तमिः विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेध-
स्तदा स्यात् यद्यनित्य इति प्रत्ययः, गन्धपदीगद्य नस्यात् नञ्
उत्तरपदार्थनिर्धेयत्वात् तत् कथं नित्याभावेऽनित्य इति
स्यात् भवति च ततो नित्यमस्तीति सिद्धम्; यद्वा चनित्य
इति न नित्यः परमाणुवित्तनेन प्रकारेण नित्यस्य त्वया प्र-
तिषेधः कर्तव्यः अनेन च प्रकारेण प्रतिषेधी न सिध्यति मि-
हानिहिप्रतिहतत्वात्, सुखं च योऽप्रतीयम् अकारः स्वतन्त्र
एव प्रतिषेधवचनः “अमानोनाः प्रतिषेधवचनः” इति तथा
चानित्य इति न नित्य इत्यर्थः प्रतिषेधभावः, प्रतिषेधश्चर्य
नेन न नित्य इति विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्वरूपम्, तच्च
न सम्भवतीति शेषः ॥ ४ ॥

•अविद्या ॥५॥

ननु परमाणुर्न नित्यः मूर्तत्वात् घटवत् एवं रूपमा-
सवत्त्वादयः प्रत्येकं हेतव उच्येयाः एवं पट्केन युगपदगोम-
त् परमाणोः पड्यता तथाच सावयवत्वात्, चष्ठाघटवत्
योगाश्रयत्वात् । किञ्च परमाणोर्मध्ये यथाकायमस्ति तदा
सच्छिद्रत्वे नैव सावयवत्वम्, अथ नास्ति, तदाकायस्यासत्त्वं
तत्त्वप्रमद्वः । किञ्च कायावत्त्वात्, चावृत्तिमत्त्वात् । अपि-
यत्, सत्, तत्, अपिचमित्यादिचक्षिकत्वसाधकानुमानादिति
परमाणोरनित्यता, तथा चैतावती चेदनुमितिपरम्परा तदा
कथमुच्यते परमाणुर्नित्य इत्यत आह ।

परमाणोरनित्यत्वविषया सर्वाप्यनुमितिः अविद्या स-
मरूपा आभासप्रभवत्वात्, आततो धर्मिषाऽक्रमानया
मद्वेष्ट विषयबाधकप्रमाणगुण्यत्वाद्वाप्यत्वासिद्धिः क्षिति-
षरूपानिर्वहिरित्यादि समानतन्त्रे ऽर्थादृश्यम् ॥५॥

•महन्मनस्कद्रव्यवत्तात्, रूपाशुपलब्धिः ।

ननु यदि परमाणुरस्ति कथमिन्द्रियेण न गृह्यते रूप-
रसगन्धत्वदयर्थेन्द्रियकत्वप्रयोजकास्त्वयैवोपपादिता इति
आह ।

महति महत्त्ववति द्रव्ये महच्छब्दात्, परिमाणवाचक-
त्, गुणवाचकानां मतुपो लोपात्, सनेकद्रव्यवत्तादिति ।
नैक द्रव्यमाश्रयो यस्य तदनैकद्रव्यम्, तद् यस्यास्ति तदने-
द्रव्यवत्, तदातन्माश्रयात्, सनेकद्रव्यवत्तात्, एवं सति वायु-
प्रताप, आदत्त उच्यते रूपाद्येति उच्यते तदभिभूतादिति ।

पठते, उपसञ्चिरिति बहिरिन्द्रियेति शेषः तथाच परमा-
पोर्महत्वाभावादनुपसञ्चिरित्युक्तं भवति, अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च
अनेकद्रव्याश्रितान्वितत्वम् अवयवबहुत्वाधीनमहत्वाश्रयत्वं
वा । न च महत्त्वेनैवानेकद्रव्यवत्वमन्यथासिद्धमिति वाच्यं
वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्, जल्येन जनकस्यान्यथामिदिर्म तु
जनकेन जन्यस्येति चेन्न जन्यजनकयोर्युगपदन्वयव्यतिरेकप्र-
हेऽन्यथामिदमभावात्, अन्यथा भ्रमणादिना दृष्टादीनाम-
न्यथामिदिममङ्गात्, महत्त्वोत्कर्षात् प्रत्यक्षतीक्ष्णोत्कर्षो दूरादा-
विति चेन्न अनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षस्यापि तत्र सम्भवादिनिग-
मनाविरहात् किञ्च मर्कटकोटसूत्रजाले इत्युक्तदृष्ट्यादिमिति
दूरादप्रत्यक्षे मर्कटमात्रप्रत्यक्षताऽनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षाधीनैव
महत्त्वोत्कर्षस्य जाले वर्तमानत्वात्, एवं सूक्ष्मतनुघटित-
पटादौ दूरत्वे महत्त्वोत्कर्षेऽपि स्वल्पपरिमाणसुद्धरादिप्रत्य-
क्षे दृश्यम् ॥६॥

+सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभा-
वाद्वायोरनुपलब्धिः ॥७॥

नन्वेवमपि मध्यन्दिनोत्पन्नकाशस्य चाक्षुषस्य रश्मि-
र्वायोर्वा अग्निमवायेन रूपसमवायिनोमहत्त्वोपलम्भः स्यात्
अत आह ।

रूपमंस्कारपदेन रूपममवायो रूपोद्भवो रूपानभिभवश्च
विवक्षितः । तेन यद्यपि वायौ य एव अग्निममवायः स एव
रूपसमवायः तथापि रूपनिरूपितो नास्ति तत्र रूपातरन्ता-

भावसत्वात् चाक्षुषे च रश्मी रूपमङ्कारः रूपोद्भवो नास्ति
 मध्यन्दिनोन्काप्रकाशे च रूपमङ्कारो रूपानभिभवो नास्ति
 इति न तेषां प्रत्यक्षता, एवं धोषोष्णमर्जनकपालानवहन
 कादिषु रूपमङ्कार उच्येयः । इति कृतम् । रूपश्चरूपमङ्कार
 योत्येकरूपपदनीपः तेन रूपाभावादायोरनुपपत्तिः रूप
 रकाराभावाच्चक्षुरादीनामनुपपत्तिरित्याहुः । ७ ।

+अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपो-
 पलब्धिः ॥८॥

एवं परमाणुनित्यताप्रकरणानन्तरं परमाणुसिद्धयोर्यो-
 तनङ्गत्वा बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रकरणं समाप्य उपोद्घातेन पुन-
 रप्रत्यक्षताप्रकरणं वर्तयिष्येति वाह ।

रूपगतो विशेषो रूपविशेषः तच्चोद्भूतत्वमनभिभूतत्वं
 रूपत्वञ्च तस्माद्रूपस्योपलब्धिः । नन्वेवं परमाणोर्द्विगुणस-
 च रूपं यद्यस्तेत्यत उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकद्र-
 व्यभूयस्वपरं तेनानैकानि भूयांसि द्रव्याणि चाययतया द्रव्य-
 तदनेकद्रव्यं चक्षुरनुभूति तस्मैसमवायात् घटादयोऽप्यवश्य-
 ह्यारब्धाः परस्परयाऽनेकद्रव्यायया एव, रसस्पर्शादौ रूपस-
 विरहात् चाक्षुषत्वाभावः चाक्षुषे तेजसि च उद्भूतत्वविरहात्
 उद्भवः रूपादिविशेषगुणगतो आतिविशेष एव रूपत्वाद-
 ष्याप्यः । नन्वेवं यत्कत्वसुरभित्वकटुत्वादिभिरपि परापरमा-
 णानुपपत्तिरेव तत्तदप्यतयानात्वकल्पने तु कल्पनागौरवम्
 उद्भवपदस्य मानार्थत्वञ्चेति चेद्य वाह्यैकेकेन्द्रियपदययोग्य-

जातीयसम्बन्धमात्रम्, रूप्यतया अग्रहणस्यैवोपजीव्यत्वात् न चाग्रहणप्रयोग-
वत्सर्वसजातीय एवोपजीव्यः, अग्रहणस्य ग्रहणप्रयोग-
तदव्यक्ताभावस्य वा तदप्रयोज्यत्वात् पदार्थस्य स-
माधात्, तथापि तर्हि वसवत्सजातीयपदार्थकृतमप्य-
पपन्नमेवेति चेत् अस्तु चेत् तथापि सजातीयस्य वसवत्-
सत्त्वे वा तादृगसम्बन्धसत्त्वे वा ग्रहणप्रयोगे एवं म-
हति न एवाभिभवपदार्थः ॥ ८ ॥

•तस्याभोवाद्ध्यभिचारः ॥१०॥

ननु गुह्यत्वमप्यनैकद्रव्यसमवेतं रूपमहत्त्वसमाना-
पद्येति कथं न प्रत्यक्षमत आह ।

तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य चद्रव्यस्य च गुह्यत्वम-
गुह्यत्वं प्रत्यक्षम् । ननु माभूत् तत्र रूपत्वादिकं तद्वति
प्रत्यक्षं स्यादत आह अथ्यभिचार इति एकैकेन्द्रियव-
प्रति रूपत्वादीनां पक्षानां जातीयानाम् अथ्यभिचारो-
पर सर्वे च रूपत्वादियच्चक्रान्तरात् तत्रैव बाह्येकैकेन्द्रि-
यत्वं तद्वतिरेकादित्यर्थः, अथैव तु गुह्यत्वाधिकारव्या-
प्तात् प्रगल्भादेरेकैकेन्द्रियेषु मध्ये परितन्त्रितमपि वन्नम-
र्थं आगमनमर्थं गुह्यत्वम् ॥ १० ॥

+भूम्याः परिमाणानि पृथक्कृत्यं संयोगादि-
गो परस्त्रापरस्ये कर्म च रूपिद्रव्यगम-
यान् आद्रुपाणि ॥११॥

[illegible]

तन्मयी वाङ्मयार्थं व्यासिन्त्य वा। यद्व्यासमयं सत्यमनुमान-
 दाभासात् । अथपि अत्रात्रादिवाङ्मयि नृणां पितृ नृणां पितृ-
 त्वं न, अथवा। अत्रेदं वदन्त्यवमानाः सुप्रसिद्धाश्च । वाङ्मयादीनि
 व्यासिन्त्येवमुक्तमस्ति यदा अथवा एव वाङ्मयादि विद्य-
 यादि शीलम् । अथवा इति बहुवचनम् एवमादिका सर्वा
 एव अथवा अदिवादि, एकत्वं आमान्यायेन न तु गुण इति
 चेत् ननु यदि इत्येवापहन्ति तदा इत्यन्ते न अद्यान्मानानि-
 विवर्तनानाम्, अथ गुणवर्तनीयैः विवर्तने तदा भवत्या अद्या-
 न्मानानि विवर्तनानाम्, अथ तदिह गुणादावनेक्यादिम-
 न्येव इति चेत् आदीपित्वेनेकत्वेन, एकाद्येवमवायप्रत्यामया
 मन्त्येवैकत्वमस्त्येव वा । तदेतदेकत्वं निम्नदृष्ट्यैव निम्नम् अ-
 नित्यैव न काश्चेकन्तामयवायिकावचकम्, इत्यादिकन्तु
 अपेक्षाबुद्धिजन्यम् अपेक्षाबुद्धिर्न ज्ञानैकत्वमनुमानजन्यमप्या
 भवतीत्यपीषां इत्यपीषत्वा अविकर्षे ॥ ११ ॥

+अद्विष्टाक्षुषाणि ॥१२॥

एतावन्तैः कर्मपरिणामानि अभिप्रेत्याह ।

अपरिहितद्वयं तु वलं गानानि कर्षेपर्यन्तानि मद्रादी-
न्यथापुत्रादि न व्यासीनानीत्यपि दृष्टव्यम्. अत्रत्यचापेति
नीलम्. तथा अस्यास्य कालमपि प्रत्यक्षं न स्यात् ७१३७

• एतेन गुणत्ये प्राये च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं ध्या-
ख्यातम् ॥१३॥

जातीयसम्बन्धमात्रम्, वस्तवस्तजातीयसम्बन्धस्याप्यवश्यं
 रूप्यतया अपहणस्यैवोपजीव्यत्वात् न चापहणप्रयोजकत्वे
 वस्तवस्तजातीय एवोपजीव्यः, अपहणस्य ग्रहणमात्रमात्र
 तदत्यन्ताभावस्य वा तदपयीज्यत्वात् ग्रहणस्यैव स तदा
 भावात्, तथापि तर्हि वस्तवस्तजातीयग्रहणजन्यग्रहणप्र
 पपचमेवेति चेत् अस्त्वेवं तथापि सजातीयस्य वस्तवत्वे दुः
 खत्वे वा तादृगसम्बन्धसत्त्वे वा ग्रहणापहणे एवं प्रयोक्तुं
 इति स एवाभिमवपदार्थः ॥ ८ ॥

•तस्याभावादध्यभिचारः ॥१०॥

ननु गुरुत्वमध्यमेकद्रव्यसमवेतं रूपमहत्त्वसमानाधिकार
 यत्वेति कथं न प्रत्यक्षमत आह ।

तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य सत्त्वस्य च गुरुत्वैभावात्
 गुरुत्वं प्रत्यक्षम् । ननु माभूत् तत्र रूपत्वादिकं तथापि तत्
 प्रत्यक्षं स्यादत आह अध्यभिचार इति एकेकेन्द्रियवाद्यत
 प्रति रूपत्वादीनां पक्षानां जातीनाम् अध्यभिचारो नियम
 एव यत्रैव रूपत्वादिपक्षकाव्यतमं तत्रैव वाह्यैकेकेन्द्रियवा
 द्यत्वं तदातिरेकादित्यर्थः, सूत्रे तु गुरुत्वाधिकारस्यास्फुट
 त्वात् प्रगल्भदेवैरतोन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि वस्तुभावा
 यैः स्पर्शान्मुक्तं गुरुत्वम् ॥ १० ॥

+संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभा
 गो परतयापरत्ये कर्म च रूपिद्रव्यसमवा
 पात् चाक्षुषाणि ॥११॥

मानभोगमाधनत्वम्, तच्च लौकिकमाप्ताकारविषयत्वमेव
दध्यगुणकर्मसामान्याभासमाधारणम्, तथापि ध्वानुरोधात्
लौकिकमाप्ताकारविषयकार्येद्वयत्वम्, पृथिव्यादिकार्येद्व-
यं निश्चिधमिति हि सूत्रम्, तथाचविषयत्वमपिमजातिः ॥१॥

+प्रत्यक्षाप्रत्यक्षोर्णां सयोगस्याप्रतक्षत्वात्
पञ्चात्मकं न विदसे ॥२॥

दृष्टानो गरीरस्य चेभौतिकत्वचातुर्भांतिकत्वप्रवादं नि-
राकर्तुमाह ।

नन्वज्ञे दृष्टाकस्य द्वावकागदानेभ्यः पाक्षभौतिकं यदि ग-
रीरं भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षप्रत्यक्षाणां वायु-
दनस्यतोमां महीमीऽप्रत्यक्षस्तथा गरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति
दृष्टान्तद्वारक सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यत इति गरीरमिति
शेषः । ज्ञेदृष्टाकादयस्तु उपदृष्टकजज्ञज्ञानमगता एव, चातु-
र्भांतिकोऽप्येवम् । नन्वस्तु मैभौतिकम्, यथायां भूतानां प्र-
त्यक्षत्वादिति चेन्न विज्ञातोपारम्भस्य प्रतिषेधान् । एकस्य गु-
णस्यावयविनि गुणानारम्भकत्वात् तद् यदि पृथिवीजज्ञाभ्या-
मारम्भः स्यात् तदा तदारम्भमगम्यमरमश्च स्यात् एवं पृथि-
व्यनज्ञाभ्यामगम्यमरुपमरमश्च स्यात् पृथिव्यनिलाभ्यामगम्य-
मरुपमरुपमम्यमश्च स्यादित्याद्युद्यम् ॥ २ ॥

+गुणान्तराप्तादुर्भावाश्च न ध्रुवात्मकेम् ॥३॥

एतदेवाह ।

पृथिव्यमैलमां प्रत्यक्षाणामेशारम्भं गरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि
यदि तत्र गुणान्तरकारणगुणपूर्वकं तादुर्भवेत्, न त्वेतदस्ति

रूपादीनामेकैकेन्द्रियभाज्यत्वं सङ्गादीनां द्वीन्द्रिय-
भाज्यत्वं सुखादीनां मानमत्वं तथा च मत्तागुणत्वयोः मान-
न्ययोः सर्वेन्द्रियभाज्यत्वमायातमित्याह ।

व्यक्तियङ्गणयोग्यतैश्च जातिगूढणयोग्यता व्यक्तयप यदा-
यद्यं यदि सर्वेन्द्रियैर्गृह्यन्ते तदा आर्योरपि गुणत्वसम्पत्ते-
रसर्वेन्द्रियगूढत्वं पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति गाङ्गरे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे चतुर्थाध्यायस्या-
द्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

+तत् पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधं
शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥१॥

अयं चतुर्थः पञ्चमोऽध्यायः चतुर्थाध्याये मुक्तकारणपरमाणु-
रीक्षणकार्ये कार्यद्वारा अग्रेवन्तरे च द्रव्याविपरीद्विच्युत्पत्तौ ।
तत्र शरीरत्वं प्रत्यक्षपदानुसंगयोगानामवधारणद्वारा क्रि-
यावदन्तःशरीरव्यवस्थितम् उपाधिभेदः, न तु शरीरत्वं जातिः इ-
ति शरीरादिना परापरभाषानुपपत्तेः । इन्द्रियत्वञ्च आत्मजन-
कज्ञानधारणमन संयोगाद्यवयवम्, शब्देतराद्रूपविशेषगुणा-
न्नाशयर्थं सति ज्ञानधारणमन संयोगाद्यवयवं वा, न च शब्द-
मनसद्वर्तिमस्तु तेषामाश्रयश्च चक्षुर्दे तु शब्दरूपेतरोद्भूतविशेष-
गुणानाश्रयत्वं मनोति देयम्, न त्विन्द्रियत्वं जातिः, इति शरी-
रादिना परापरभाषानुपपत्तेः । विषयत्वञ्च यद्यपि प्रतीक-

एकस्य गन्धादेरनारब्धकत्वव्योक्तत्वात् तद्याच न चाकङ्क
गरीरं न रूपवद्भूतत्रयारब्धमपीत्यर्थः ॥ १ ॥

+अणुसंयोगस्तत्रप्रतिपिदुः ॥२॥

कथं तर्ह्येकस्मिन्नेव गरीरे पाकादीनामुपपन्न इत्यत पाः ।

मित्रः पञ्चानां भूतानां परस्परमुपपत्त्युक्ततया संयोगो न
निषिध्यते, किन्तु विज्रातीययोरस्त्वोर्द्ध्वं प्रत्यक्षमवधारि-
रणं संयोगो नैष्यते, तद्याच तदुपपत्त्यात् पाकादीनां गरीरे
भवेत्युपपन्न इति तर्हि किमुपपत्तिकमिदं मानुषगरीरमि-
त्यत्र गौतमीयं सूत्रमुपतिष्ठते "पार्थिवतद्विशेषगुणोपपत्तेः"
इति विशेषगुणो मन्वो मानुषगरीरे चानागमनपायो ह-
स्यते, पाकादयस्तु शुष्कगरीरे नोपपन्नमन्ते इति तेषामौण-
धिकत्वं गन्धस्य सामाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थितेः ॥१॥

तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥५॥

गरीरं विभजते ।

तत्र पार्थिवाध्यादिगरीरेषु मध्ये पार्थिवं गरीरं द्विवि-
धम्, के ते द्विविधे इत्यत्राह योनिजमयोनिजञ्चेति चाप्यतै-
लसवायवीयगरीराणां वरुणादित्यवायुस्रोक्तेषु प्रसिद्धानाम-
योनिजत्वमेव च योनिजत्वं शुक्रशोणितसन्निपातानपेक्षितम्
च योनिजञ्च देवानामृषीणाञ्च, य्यते हि "ब्रह्मणो मानस-
मन्वादयः" इति । कारणमन्तरेण कथं कार्यमिति चेत् यो-
गरीरत्वावच्छेदेनाकारणत्वात् लघुजलमिमगकादिगरी-
ष्वभिचारात् मंस्त्रानविशेषवत्त्वस्य चाभिद्वेः देवर्षिगरीरापे-
क्षयाऽस्मदादिगरीराणामन्याहगत्वात्, योनिजमपि द्विविधं

द्वितीयाह्निकम् ।

जरायुजकण्डजश्च, जरायुजं मानुषपशुमृगाणां गर्भा-
जरायुत्वात् पचिसरोमृपाणामण्डजं परितः सर्वेष्वमी-
सर्वकोटमत्स्यादयोऽपि भरोमृपा एव यद्यपि हृष्टादयो
शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न यन्तु भोगाधिष्ठान-
तरेण जीवनमरचस्त्रपुञ्जातरणमेष्यजप्रयोगवीजमजातीय-
कूलोपगमप्रतिकूलापगमादयः सम्भवन्ति वृद्धिघतभस्मसंती-
ये च भोगोपयादके स्फुटं एव, चागमोत्पद्यन्ति ।

“नर्मदातीरमभ्यूता शरसार्जुनयादयाः ।

नर्मदातीयमभ्यर्गात् ते यान्ति परमां गतिम्” ॥ इत्यादि-
“उमयाने जायते ह्यः कट्यध्वादिसेवितः” ।

इत्यादिषु तथापि चेष्टावस्त्रमिन्द्रियवस्त्रश्च नोद्विदा स्फु-
रमतो न शरीरव्यवहारः ॥ ५ ॥

+ अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् ॥ ६ ॥

अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह ।

अनियतदिग्देशा परमाण्वो धर्मविशेषजनितकर्मा-
स्तत्पूर्वकत्वादयोनिजशरीराणाम् ॥ ६ ॥

+ धर्मविशेषाच्च ॥ ७ ॥

ननु परमाणूनां कर्मविना कथं द्रव्यावसवाधिकार-
संयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह ।

अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्मतेन च
कर्मेषा मध्य परमाण्वो दाणुकादिप्रक्रमेषु अयोनिजं दे-
वोर्णां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपलक्ष्यते तन् अपधर्मविशे-
षाश्च दृष्टान्तानामुपजानां मशकादीनां यातनामयानि म-
राण्युत्पत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

+समाख्यामावाञ्च ॥८॥

देवर्षीणामयोनिजे शरीरे प्रमाणान्तरमाह ।

समाख्या चत्वर्या संज्ञा युति ॥८॥

प्रसिद्धा, तथाहि दुर्वासः प्रभृतयो मानसाः पशुभिरभ्यः
भयदङ्गिरा इत्यादिका, तथाऽपि प्रायते सन्तः
शरीराणि देवर्षीणामिति ॥८॥

+संज्ञाया आदित्वात् ॥९॥

प्रमाणान्तरमाह ।

सर्गादौ 'या वृक्षादिमन्त्रा आदिभूता ॥

प्रायते अस्वयोनिजं शरीरमिति नहि तदा वृक्षयो मा
पितरो स्तः याभ्यां वृक्षादिमन्त्रा कृता आदिति भावः ॥९॥

+सन्तः योनिजाः ॥१०॥

उपसंहरति ।

शरीरविशेषा इति शेषः ॥ १० ॥

+वेदलिङ्गाञ्च ॥११॥

उपसंहरतेति दाव्यां च प्रमाणान्तरमाह ।

वेदां मन्त्रा य य मिह्यते प्राप्यतेनेनेति वेदलिङ्गं वा
अथम्, ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि
वृक्षाणाम् "प्रजापतिः प्रजा चनेका अमृजत् स तपोऽतप्य
प्रजाः सृजेयमिति स मुखतो वृक्षाणममृजत् वाङ्मया राज
न्मूकभ्यां वैष्णम् पद्मां गृधम्" इति, वेदोऽपि "वृक्षाणोऽपि
मुखमासीत् वाङ्मया राजन्मूकभ्यां वैष्णम् पद्मां गृधम्" इत्यादि, तदेव योनिजमयोनिजम् पार्थिवम्

रमुक्तम्, चाप्यै तैजसं वायवीयधायोनिजमेव शुक्रमीषि-
योर्निर्मयेन पार्थिवत्वान् पार्थिवेन च पार्थिवीयामारम्भात्
न्द्रियस्तु पार्थिवं घ्राणं सर्वप्राणभृत् साधारणं जलाद्यनभि-
रुतैः पार्थिवभागेरारब्धं प्राणम्, घ्राणं पार्थिवं रसाद्यव्यञ्ज-
कत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वात् भृगमदगन्धव्यञ्जककुक्षुटोद्या-
त्, एवं रसनमाप्य रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रमस्यैव व्यञ्ज-
कत्वात् मज्जुरभाभिष्यञ्जकभनिसवत्, एषश्चक्षुस्तैजसं रसा-
द्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादान्नोक्तवत्, त्वग्निन्द्रियं
वायवीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् चक्षु-
श्चक्षुस्त्रिभुजैः पार्थिवव्यञ्जकवाजगवत् । विषयस्तु पार्थिवो
दृष्टापाणस्यावरलेक्ष्यः तत्र भूमदेयाः प्राकारेष्टकादयो मृ-
दकाराः, अद्रिमणिहीरकजैरिकादयः पाषाणाः स्थावरास्तृ-
तीयधितृचगुरुलसतावतानवमस्यतयः । चाप्यास्तु विषयाः म-
रिभमुद्दिमकरकादयः । तैजसस्तु विषयो भौमदिष्योद-
र्याकरजभिदाद्यतुर्विधः । भौमं काष्ठेभ्यनवमवमं, दिव्यम्
अविन्धनं विद्युदादि, उदर्यम्, अन्नादिरमार्जनचमं जाठरम्
प्राकरजश्च हिरण्यादि, वायवीयस्तु विषयः उपसृज्यमानस्य-
र्गाययो वायुः, वायोचतुर्थः कार्यः प्राणान्यः प्ररीरे रसन-
धातूनां प्रेरणादिहेतुरेकः सन् क्रियामेदादपानादिमंघ्रा-
स्तभत इति ॥ ११ ॥

इति श्रीमाहुरे वैश्वेविकचन्द्रोपकारे चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

समाप्तयाचं चतुर्थाध्यायः ।

पञ्चमाध्याये प्रथमान्हिकम् ।

+ आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥१॥

कर्मोपरोधा पञ्चमाध्यायार्थः । प्रयत्नविधायकप्रसंगोऽप्यत्र
प्रयत्नाद्विज्ञाये । तथाप्युत्तरे पञ्चमं कर्म, यत्प्रयत्नविधायकं
पञ्चमं कर्म, पुण्यहेतुककर्मप्रकरणम्, पुण्यपापोदामोचकं
प्रकरणम् । चेद्विधायकमधिकृत्याह ।

संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ चात्मनः संयोगप्रयत्नौ ता
भ्यां कर्मो समवायिकारणौ कर्मौ, तस्य च कर्मोऽनः प्रयत्नोऽप्यत्र
संयोगाऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इ
दमेव चेद्वि, प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियायां इ
त्यान्वयात्समोऽन्वयात्तद्विज्ञायेऽद्वयप्रयत्नस्य क्रियायां ॥१॥

+ तथा हस्तसंयोगाश्च मूलत्वे कर्म ॥२॥

हस्तोऽर्थं यत्प्रयत्नः तदधीनं मूलमोऽने पञ्चमार्थः ।

अत्रापि मूलत्वं निमित्तकारणत्वात् अत्रापि नोति तत्वेति
मात्रमर्थं यत्प्रयत्नोऽर्थः । तथा तथा हस्तसंयोगादुत्तरे
यत्प्रयत्नसंयोगादित्यर्थः, अत्र च प्रयत्नवदात्मसंयोगं न कर्म
न मूलत्वं मूलोऽनः समवायिकारणम् मूलत्वं समवायिक
त्वेन यत्प्रयत्नस्य निमित्तकारणत्वे ॥२॥

+ अतिसंयोगे मूलत्वादी कर्माणि व्यापारका

दकारणं हस्तसंयोगः ॥३॥

उदूषलाभिहतस्य सुषलस्याकक्षाद् यदुत्पन्नं जायते
तत्र कारणमाह ।

अथ यद्यपि सुषलेन उत्पत्तता हस्तस्य संयोगोऽस्ति
तथाऽपि स संयोगोऽन्यथाभिहः किन्तु उदूषलाभिघात एव
असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति
प्रयत्नस्य अभिघातादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात् सुषल-
स्यैवाकस्मिन्मुत्पन्नं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन सुषलस्य
धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं सुषलस्य पुनरुत्पन्नं वा भवेत्
इति भावः ॥ २ ॥

+तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥३॥

सुषलेन सहोत्पत्ततो हस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभि-
धातुं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणस्य निराकम्प-
माह ।

सुषलेन सहोत्पत्ततो हस्तस्य कर्मणि आत्मसंयोगः प्रय-
त्नवदात्मसंयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्व-
वच्च तथेत्यतिदिश्यते ॥ ४ ॥

+अभिघातान्मुपलसंयोगादुत्पत्ते कर्म ॥५॥

कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पत्तनमत आह ।

यथा सुषले उत्पत्तति सुषलमुदूषलं मोहमुत्पत्तति तथा
हस्तेऽपि तदोत्पत्तति अत्राभिघातसम्बन्धेन अभिघातजनितः
संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पत्ततो सुषलस्य यदुत्पत्ते कर्म-
या अभिघातसहकृतेन आद्ये सुषले संस्कारो जनितस्तत्त-

तं संस्कारमपेक्ष्य हस्तमुपलभंयोगादसमवायिकारणादेः
 प्युत्पत्तनं न तु तदुत्पत्तनं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि-
 कम्, यदगो हि हस्तो मुपलेन मद्योत्पत्ततोति भावः ॥५॥

+आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥६॥

ननु शरीरे शरीरावयवेषु वा कर्मोत्पद्यते तत्र प्रयत्ना-
 त्संयोगः कारणं प्रकृते कथं न तथैत्यत आह ।

आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् पञ्चयानुपग-
 रेकोपचारकीजम्, तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्त-
 यत् कर्म तत् हस्तमुपलभयोगात्, चकाराच्च वेगममुद्य-
 हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तच्च व्यभि-
 रो नास्ति स च कश्चित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्षणिकग-
 पक्षादिहस्तसंयोगोयथावातुनस्यशरीरावयवकर्मतिभावः ।

संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥७॥

प्रयत्नागधीनकर्मप्रकरणमारभते ।

संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रमुपनक्षयति तेन प्रतिबन्ध-
 काभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अथ संयोग-
 लिका क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्ध-
 संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधारकः, प्रयत्नः पतनप्रतिबन्ध-
 काण्डादौ चित्ते संस्कारः एव पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभा-
 वे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । व्यभिधानादिना विधादेरस्तरी-
 यस्यापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्वादिरेव वा प्रतिबन्धक-
 यामपि संयोगपदेन संशयः ॥ ७ ॥

नोदनविशेषाभावाच्चोदुं न तिर्य्यग्गमनम् ॥८॥

अनु गुरुणाद यदि पतनं नदा भोटादेकत्विमप्य कवि-
दुर्ध्वं कविष तिर्य्यग्गमनं कथं भवेदित्यत आह ।

गुरुत्वतोऽपि भोटाद्याणादेर्धदुर्ध्वं तिर्य्यक् च गमनं त-
दोदनविशेषान् मोहनवाचां दानान् तथाच कनकविद्यायादौ
धर्मोत्पत्त्यनन्तराभावे यत्पतनं तत्र नोदनविशेषा नास्ति
मेव न तिर्य्यक्त्वोच्चे गमनमिति भावः ॥ ८ ॥

+प्रपन्नविशेषाच्चोदनविशेषः ॥९॥

+नोदनविशेषादुद्वसनविशेषः ॥१०॥

अनु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह ।

तिर्य्यक् उर्ध्वं दूरम् आगच्छं वा विषाभीतीच्छाकारण-
कः प्रपन्नविशेष तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्वतो द-
ध्यप्य भोटादेकत्वं तिर्य्यक् च गमनमुपपद्यते उदमनं दूरी-
तुत्तेष्वपम् ॥ ८ ॥ १० ॥

+हस्तकर्मणः दारककर्म व्याख्यातम् ॥११॥

उद्वसनविधातात् मुपसेन मरु इत्यो यत् कर्म उत्पन्नं
तत्तावत् प्रवृत्त्यपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुरतस्तत्त-
त्पत्तो वाचकस्य लोकाकरचरणादिवाचनं यत्तत्रातिदिशति ।

वाचकस्य यद्यपि करचरणादिवाचनं प्रवृत्त्यपूर्वकमेव त-
थापि हिताहितमासिक्कर्मकं न भवति न वा पुण्यपापहेतु-
वित्यातिदेशार्थः ॥ ११ ॥

•तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥१२॥

इदानीं प्रयत्नपूर्वकेऽपि कर्मणि यत्र न पुण्यपापं
तत्र दारककर्मोत्पत्त्यामतिदिग्गवाह ।

पाततायिना केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य पु
विस्फोटे वन्दिकते जाते सति तस्याततायिनो वधात्
प्रयत्नेन हस्तादौ यत् कर्मजनितं तच्च पुण्यहेतुर्न वा
हेतुः यथाहुः ।

“नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कथन ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमुच्छति” ।

“अग्निदो गरदयैव मक्षपाणिर्धनापहा ।

क्षेत्रदारापहारी च पडेते पाततायिनः” ॥१२॥

•यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम् ॥१३॥

इदानीं यत्र विना यानि कर्माणि भवन्ति तान्याह ।

प्रसुप्तस्येति चैतन्याभावदशासुपलक्षयति तेन मूर्च्छितस्य
जीवतोऽचैतन्येऽपि वायुजलं चलनं द्रष्टव्यमत्र ॥१४॥

+तृणे कर्मवायुसंयोगात् ॥१४॥

शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराख्याह ।

दृश्यपदेन दृश्यगुणसत्ता वतानादिकं सर्वमुपलक्षयति ॥१५॥

•मणिगमनं सूच्यमिसर्पणमहृष्टकारणकम् ॥१५॥

चट्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह ।

मणिपदेन कोप्यादिकमुपलक्षयति तेनाभिगमनं म-

तदिति पृथिवीकर्म परासृजति पृथिव्यामेव कर्मसं-
विगोपेण आगयेन भवति तदाऽदृष्टकारितम्, तेन भूधर्म-
यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टवत्तदात्मनो योगसंवासात्
विकारणम्, भूः समवायिकारणम्, सदृष्टं निमित्तकारणम्
यदा तदा भौदनाभिघातो परासृजति विज्ञेयो अतिरेक-
याच भौदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तदा-
कारितमित्यर्थः ॥२॥

+अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥३॥

इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरोक्षकारणम्, तत्राह ।

अपां यत् पतनं वर्धणं च तद्गुरुत्वात्समवायिकारण-
तत् संयोगस्य मिथनयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोग-
भावसाक्षिमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

+द्रवत्वात् स्पन्दनम् ॥४॥

तेषामेव दृष्टिविन्दूनामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म अ-
मतं चाह ।

क्षितौ पतितानामपां विन्दूनां परस्परसंयोगेन सप्त-
लावयवि स्त्रांतोऽर्थं यज्जायते तस्य यत् स्पन्दनं दूरसंभरणं
तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वाविमित्तकार-
ण-
दस्य, समवायिकारणेषु ॥४॥

•नाह्यो वायुसंयोगादारोहणम् ॥५॥

अनु यदि मृमिष्टानामपाम्, अर्थं समनं भवति तदा
गुरुत्वान् पतनवर्धनं सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह ।

कारयन्तीति शेषः । यदपामूर्ध्वं भारोदणं तत् नाद्य सु-
 र्यरश्मयो वायुमंयोगात् कारयन्ति शीघ्रे वायुभिद्विताः मुख्य-
 रश्मय एव भारोदयन्ता एव इत्यर्थः । क्वचित् पाठो नाद्यवायु-
 संयोगादिति अथ नाद्यो नाद्यो मन्मथो यो वायुमंयोग इ-
 त्युपपादनीयः ॥६॥

• नोदनापीदृशत् संयुक्तसंयोगाच्च ॥६॥

ननु सुर्यरश्मीनां अथमयं महिमा यत् भूमिष्टा अप-
 ऊर्ध्वं नयन्तीत्यत आह ।

नोदनेन बलवद्वायुनीदनेन वापीदृशत्वात्कन्दनात् वा-
 युमं युक्ताश्मयस्तत्संयुक्ता अप ऊर्ध्वं धारयन्ति यथा व्या-
 लीम्या अप ऊर्ध्वमाना वायुमन्वज्जिरश्मय ऊर्ध्वं नयन्ति,
 अथाव द्वायंस्तत् च उपमानं व्यालीम्या एवपी दृष्टव्याः ॥६॥

+ दृष्टान्निसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥७॥

ननु मूले निष्ठागामपी हृष्टाभ्यन्तरेषोर्ध्वं नमनम् अभि-
 तः तत्र न नोदनाभिधातो नवादिस्वरश्मयः प्रभवन्ति तत्
 कथं तदित्यत्राह ।

अभितः सर्ववत्तमिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निविक्तानां
 मपी हृष्टे तददृष्टकारितं पत्रज्ञाण्डफलपुष्पादिवृद्धिकृतं सुखं
 दुःखं वा वेद्यामात्मनाम् अदृष्टवत्तदात्मनंयोगादवमवाधि-
 कारणात् अदृष्टानिमित्तादणु समवायिकारणेषु तत् कर्म
 भवति येन कर्म वा अप ऊर्ध्वं गत्वा हृष्टं वर्धयन्तीत्यर्थः ॥७॥

• अपां संघातो विषयनञ्च तेजःसंयोगात् ॥८॥

नन्वेषां सांमिदिकद्रवत्व' नक्षणमुक्तं तादृगानामेशान्
मूर्ध्व'मधस्तिथ्यक् च गमनमुपपादितं हिमकरकादीनाश्चै
त्यादम् मविवाटमिदम्, तत् कथं तेषां महातः काठिन्य
कथञ्च विनयनमित्यत आह ।

दिश्येन तेजसा प्रतिबन्धाट्याः परमाणो ह्यणुवमा-
भमाणा ह्यणुकेषु द्रवत्व' नारभन्ते ततो द्रवत्वशून्यै रवपरां-
णुकादिप्रक्रमेण द्रवत्वशून्या हिमकरकादय आरभ्यन्ते तेन
तेषां काठिन्यमुपपद्यते । नन्वेवं हिमकरकादीनामाद्यते
कि प्रमाणमत उक्तं विनयनञ्च तेजस'योगादिति तेन च
योगेन बलवता हिमकरकारभ्यपरमाणूनां क्रिया क्रियातो
विभागस्तत आरभ्यक्रम'योगनाशपरम्परया हिमकरकादिम-
हावयविभागस्तत्र द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजस'योगविभागात् त
एव परमाणव' ह्यणुकेषु द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववतां हि
मकरकादीनां विनयनमतश्चबलवन्तेजोऽनुपवेशोनिमित्तम्
+तत्र विरुफुर्जधुर्लिङ्गम् ॥९॥

ननु वनवदिश्यतेजोऽनुपवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्य-
त आह ।

तत्र दिव्यासु भस्म, दिव्यानां तेजसामनुपवेशे विस्फुर्ज-
धुर्लिङ्गं वचनिधो'य एव निह्नमित्यर्थः, आत्यन्तिकविद्युत्प्र-
काशस्तावत्प्रत्यक्ष एव तदनुपदृष्टं स्फुर्जेषुः सोऽपि प्रत्यक्ष
एव तेनानुमीयते यस्मात्तेषां कारकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दि-
व्यको भोविद्युद्रूपमनुपविष्टं तदुपष्टब्धेन करकारभिकाशा-
मेषां दृश्यत्वप्रतिबन्ध इति ॥९॥

+यैदिकञ्च ॥१०॥

यत्रैव प्रमाणांतरमाह ।

यथा मध्ये तेजोऽनुपवेद्य भागमविह एवैत्यर्थः । तथाहि
“वायस्ता यन्नि” गर्भमादधीरन् या यन्नि” गर्भं दधिरे च-
पणं” इत्यादि ३१०॥

+अपां संयोगाद्विभागास्तनयिरनोः ॥११॥

ननु विष्णुऽंशुः कथमुत्पद्यते संयोगविभागी मण्डयोनी
तो च नानुभूयेत इत्यत आह ।

विष्णुर्जगदिति शेषः अहिः स्तनयिदोः संयोगविभागी
निमित्तकारणोभूय स्तनयिदोरेणकार्मणं संयोगादसमवा-
यिकारणादाकार्ये समवायिकारणे मण्डं गर्जितं जनयतः ।
कचिच्च वायुबलादकर्मयोगविभागी निमित्तकारणे बलाह-
कद्विद्युत्संयोगविभागावसमवायिकारणे, कर्मकारणाधिका-
रेऽपि प्राक्त्रिकमिदमुक्तम्, यथा मेषाकाशमयोगं विभागी
वा मण्डासमवायिकारणे कारणम् अयमेव नीदनाभिधान-
जनितं कर्म इति सूचितं कर्म च एवाधिकारप्राप्तत्वात् ३११॥

+पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्या-
ख्यानम् ॥१२॥

भूकर्म प्रत्यदृष्टवदात्मयोगं कारणमुक्तं तत्रैवाकस्मि
कदिग्दाहहेतोस्तो जः प्राक्त्रिकहृत्तादिद्योमहेतोश्च प्रभञ्ज-
नस्य कर्म यत् संजायते तत्राप्यदृष्टवदात्मयोगोऽसमवायि-

कारणम्, वायुतेजसो समवायिकारणम्, च दृष्टं
 रणमित्यर्थः, कर्म गन्धस्पर्शरसवृत्तिर्महोत्कादिजर्मद्युवराशे
 + अग्निरूध्वं ज्वलनं वायोस्तिथ्यं कृपवनम्
 नां मनसश्चाद्यं कर्माहटकारितम् ॥१३॥

च दृष्टवदात्मनो योगाममवायिकारणकं कर्माकारमात्रं ।
 चाद्यमिति सर्गाद्यकासीनमित्यर्थः, तदा
 तादोनामभावात् च दृष्टवदात्मनो योग एव तत्ताममवायि
 रणम् चाद्यसुध्वं ज्वलनम्, चाद्य तित्यं कृपवनमिति ।
 ज्वलनपवनक्रमेणा योगाममवायिकारणकत्वमेव समुपनि
 दृष्टं कारणं सत्यदृष्टकल्पमानवक्रान्तात् ॥१२॥

+ हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥

ननु मनसि कर्म इत्यथान इत्यत्रैव न प्रमाचमेत वा ।
 इत्यदृष्टे इत्युपलक्षणं ज्ञानमयस्याद्यपि दृष्ट्यं
 वैभवं पूर्वमेव निराकृतम्, चक्षुष्यं साधितम्, युगपद्वि
 ज्ञानादुपलक्षणं मनसो निवृत्तिमयुक्तं तेन तत्तदिन्द्रियवर्गं
 मनसं योनाममवायि इत्यदृष्टि न स्यातामेव यदि मनसि
 कर्म न भवेत्, न भवेत्तथापि न इत्यं निरति नै ॥ १३ ॥
 कारोऽनुभव इत्यर्थः । यद्यपि मनसि चित्तवर्धमानं, सर्वोद्य
 मविशेषमुपलक्षणादि इत्यदृष्टि तोबुधवेनितयाऽनित्यदृष्ट
 दृष्टं ॥१४॥

आत्मन्द्रियमनोऽप्यनुश्रिक्रपांन् गुणदुःखी ।

अथं दृष्टिं च यत्नं मनस्तदा चित्तनिरोधमात्राद्येव

एव मोक्ष नदभाव इति चनागतमरीरानुत्थादे संयोगाभाव
इत्यर्थः । नश्चिदस्य स्यात्प्रत्ययमाधारणीत्यत आह यमादुर्भा-
व इति यदनन्तरं मरीरादेः पुनः प्रादुर्भावो न भवतीत्यर्थः,
न मोक्ष इति तस्यास्य स्यात्प्रत्ययमाधारणीत्यत आह इत्यर्थः ॥८॥
+द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावस्तमः॥१९॥

ननु तमसोऽपि द्रव्यस्य कर्म दृश्यते चेति क्वायेति प्रत्य-
यात् तच्च न प्रयोज्यो न वा नीलमाभिधातो न वा गुरुत्वद्वयत्वे
न वा संस्कारस्तथा च निमित्तान्तरं यत्तस्य तच्च नानुभूय-
मानमित्यत आह ।

एतेन नरेव द्रव्याधीत्यवधारकमण्डपवादितं द्रव्यनिष्प-
त्तिस्तावत् स्पर्शवद्द्रव्याधोना न च तमसि स्पर्शोऽनुभूयते,
न चानुद्भूत एव स्पर्शः कपोद्वये स्पर्शोऽवस्थापय्यकत्वात् ।
एयिष्याम्ये नियमः तमस्तु दशमं द्रव्यमिति चेन्न द्रव्यान्त-
रस्य नीलकण्ठमाधिरचत्वात् नीलकण्ठस्य च गुरुत्वमान्तरी-
यकत्वात् रमयस्य नान्तरीयकत्वात् । यथाकामं शब्दमात्रवि-
शेषगुणं तथा तमोऽपि नीलकण्ठमात्रविशेषगुणं स्यादिति
चेन्न बाहुपलविरीधात् यदि हि नीलकण्ठपक्षीसं कण्ठमेव
वा तमः स्यात् बाह्यालोकापवहमन्तरि च स्रुवा न गच्छेत् २०

+तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥२१॥

तर्हि गतिप्रतीतिः किञ्चिदस्यमेत्यत आह ।

गच्छता द्रव्यान्तरिणाहते नञमि पूर्वेदमागुपलभादपिम-
देने चोपलभ्यते कीदृशस्य गच्छद्द्रव्यमाधर्म्याद् गतिभ्रमी

न तु यास्तवी तत्र गतिरित्यर्थः चत्वार्यतिरेकाभ्यां तत्र
प्रतीतेः, उद्गृह्यतत्पदव्यावर्तेनः संभर्माभावमात्रः ॥२०॥

+दिक्कालाद्योकाशञ्च क्रियावद्बैधर्म्यान्निष्क्रि-
याणि ॥२३॥

एवं दिग्बुधकं प्रामादिकं तत्र प्रकरणं समाप्य कर्मसू-
ताप्रकरणमाह ।

चकारादात्मसंग्रहः क्रियावता वैधर्म्यं दिगादीनामस-
त्तत्त्वं मूल्यं तु विधानात् क्रियायाः ॥२१॥

+एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥२२॥

गुणकर्मणोर्निष्क्रियत्वमाह ।

एतेनेति क्रियावद्बैधर्म्येणैतत्त्वर्थः क्रियावद्बैधर्म्यममूर्तं
गुणकर्मणोरपीति तेषां निष्क्रियत्वेन व्याख्यातेत्यर्थः ॥२२॥

+निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यो निपिदुः ।

ननु गुणकर्मणो यदि निष्क्रिये तदा ताभ्यां द्रव्यस्य च
सम्बन्धः, सयोगसम्बन्धः सम्भाष्येत स च कर्माधीन एवेत्य-
थाह ।

निष्क्रियाणां गुणकर्मणां समवाय एव सम्बन्धः स
कर्मभ्यो निपिदुः तस्य सम्बन्धस्य उत्पत्तिरेव नास्ति दूर-
कर्माधीनतेत्यर्थः ॥२३॥

+कारणन्त्वसमवायिनो गुणाः ॥२४॥

ननु यद्यमूर्तत्वात् गुणाः कर्मसमवायिकारणं न भवति

प्रपाठादिव भयंदष्टस्य विषाधहरणमित्याहुः ॥ १ ॥

•तद्दुष्टभोजने न विद्यते ॥६॥

• दृष्टानां यथागात्रमनुवर्तमानानां भोजनात्तूमाना-
गोदानात् तत् फलं न तु दृष्टानां पात्रत्वेन निषिद्धानाम
। कुण्डगोत्रमभूतीनामित्याह ।

• तदित्यागोदानफलं पराश्रमति दृष्टा ब्राह्मणा पात्रान-
इकारिणो यच्च ग्राहे भोज्यन्ते तच्च पितरि तन् फलं न वि-
ति न भवतीत्यर्थः ग्राहकत्वमिदं वा न भवति पितरोत्तर्यः ॥६॥

•दुष्टं हिंसायाम् ॥७॥

के ते दुष्टा इति दुष्टनक्षणमाह ।

हिंसायामिति निषिद्धकर्ममात्रोपपन्नम्, नित निषिद्धे
श्रेणिं प्रवृत्तं पुरुषं दुष्टं विज्ञानीयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

•तस्य समभिध्याहारतो दोषः ॥८॥

न केवलं दृष्टब्राह्मणस्य ग्राहे निमित्तितस्य भोजनं न क-
लाभावः, किन्तु पापमपि भवतीत्याह ।

तस्य निषिद्धे कर्मणि प्रवृत्तस्य ब्राह्मणस्य समभिध्याहा-
रात् एकपक्षिभोजनमहमयनसहाध्ययनादिनक्षणात् दोषः
शेषमित्यर्थः ॥ ८ ॥

•तद्दुष्टे न विद्यते ॥९॥

तत् किमदुष्टमभिध्याहारादपि दोष एव, मित्याह ।

तत्पापमदुष्टे यथागात्रं व्यवहरमाणे ब्राह्मणे ग्राहे भो-
जिते न विद्यते न भवतीत्यर्थः ॥९॥

“शूद्रात् मममे वैश्यादगमे क्षत्रियात् पण्डितमे ब्राह्मणात् प्राच-
मंगये” इति, शुभाषोडितमात्मानं कुटुम्बं वा रक्षितुं मम
दिनाभ्याहारमप्याप्य शूद्रमभ्यापयन् कार्यः, एवं दम
दिनाभ्याहारमप्याप्य वैश्यात्, पण्डितं दिनाभ्याहारमप्याप्य
क्षत्रियात्, प्राचमंगये ब्राह्मणात् मभ्यापयन् नदीपायेत्याहुः ॥ १

+तथा विरुद्धानां त्यागः ॥१३॥

न केवलं प्राचमंगये परध्यादानं न निषिद्धं किन्तु तस्यां
दद्यात्तमपहर्तुं ये न पश्यन्ति तेषां यथोपि कार्यं न ता-
वता धर्मदानिरधर्मपादुर्भावो वेत्याह ।

तस्यां दद्यात् विरुद्धानां विपरीतमाचरतां त्यागो यथः
कार्यं इत्यर्थः । तदुक्तम्,

“कर्मणा येन केनापि सुदुना दास्येन वा ।

उदरेहीनमात्मानं नमर्षो धर्ममाचरेत्” इति ॥११॥

+हीने परे त्यागः ॥१२॥

ननु वा विगेषैरेव परस्य यथः, नित्याह ।

यदि स्वस्माद्हीनः परो भवति योऽपहर्तुं न ददाति तस्य
शूद्रादेस्त्यागो यथः ॥१३॥

+समे आत्मत्यागः परेत्यागो वा ॥१४॥

संसमधिकृत्याह ।

यदि स्वमद्वगो ब्राह्मण एव विरोधी भवति तदात्मन ए-
षोयथापादिना त्यागोऽवसादः कर्तव्यः, यदि स्वस्य कुटुम्बस्य
वा रक्षाप्रकारो न दृश्यते विरोधी च समो भवति तदातस्यैव
त्यागो यथ इत्यर्थः ॥१४॥

•पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥१०॥

ननु सत्पात्रप्रतिपक्षे यत्र यादृशानादौ प्रथमदुष्टा एव निमन्त्रिताः क्रमेण तु सत्पात्रप्रतिपक्षे किंविधेयमित्यत्राह ।

आहो प्रतिपक्षे वा विगिष्टा यथागात्रमनुवर्त्तमाना यदि लभ्यन्ते तदा निमन्त्रितानपि निन्द्यान् परिहृत्य तामेव भोजयेत् “न निमन्त्रितान् प्रत्याचक्षीत” इति तु सत्पात्रपरम् निन्द्यास्तु निमन्त्रितान् द्विविधदानादिना संतोषयेत् ॥१०॥

•समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥११॥

यत्र स्वापेक्षया विगिष्टा न लभ्यन्ते यादृशानादौ तत्राह ।

समे स्वमद्वगे, हीने स्वापेक्षया गुणादिना न्यूनं, चतुष्टे पात्रे यादृशानादौ प्रवृत्तिस्तोषामित्राशीर्दानात् पितरि सुखमित्यर्थः । निषिद्धानां परं त्यागो न त्वदुष्टानां समहीनानां सपीति भावः ॥११॥

•एतेन हीनममविशिष्टधामिकेभ्यः परस्वादानं दयाख्यातम् ॥१२॥

आहो दानादौ च सम्प्रदानमादगुच्छेन धर्मोत्पत्तिमभिधाय तादृशादपादानादपि धर्मोत्पत्तिमतिदिगति ।

यद्योत्तरं धर्मोत्कर्षः, हीनादपि भूम्यादिप्रतिपक्षे, समादपि, स्वापेक्षया विगिष्टादपि, धामिकान् धर्मं इत्यर्थः परस्वादम परस्वान् स्वस्य धनस्यादानं प्रतिपक्षः । वृत्तिकारान् परस्वादमं धीर्यादिना परस्वययच स्वाख्यातं तथाच श्रुतिः

शृङ्गान् मममे वैश्यादयमे क्षत्रियात् पशुदमे ब्राह्मणान् पाष-
 मये" इति, शुधापोडितमात्मानं कुटुम्बं वा रक्षितुं मम
 दिनाश्याहारमप्राप्य शूद्रमप्यापहारं कार्यः, एवं दग-
 नाश्याहारमप्राप्य वैश्यात्, पशुदग दिनाश्याहारमप्राप्य
 क्षत्रियात्, पाषमंगयेद्ब्राह्मणात् भव्यापहरर्चनदीपाद्येत्याहुः ॥१६॥
 +तथा विरुद्धानां त्यागः ॥१७॥

न केवलं प्राचसंगये परध्यादानं न निषिद्धं किन्तु तस्यां
 नायामपहतुं ये न ययच्छन्ति तेषां कधीपि कायो न ता-
 ता धर्मेहानिरधर्मेपादुभोजो वेत्याह ।

तस्यां दगायी विरुद्धानां विपरीतमाचरतां स्वामी बध-
 र्ण्य इत्यर्थः । तदुक्तम्,

“कर्मणा येन केनापि शृङ्गना दाहयेन वा ।
 उद्धरेद्दीनमात्मानं ममयां धर्ममाचरेत्” इति ॥१८॥
 +हीने परे त्यागः ॥१९॥

मनु वा विगिपेकैव परस्य बधः, नित्याह ।
 यदि स्वप्राचीनः परो भवति योऽपहतुं न ददाति तस्य
 द्वाद्विप्रागो बधः ॥१९॥

+समे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥२०॥
 संममधिहत्याह ।

यदि स्वमदृगो ब्राह्मण एव विरोधी भवति तदात्मन ए-
 ववेषामादिना त्यागोऽवसादः कर्तव्यः, यदि स्वस्य कुटुम्बस्य
 रक्षाप्रकारो न दृश्यते विरोधी च समो भवति तदातस्यैव
 त्यागो बध इत्यर्थः ॥२०॥

अविशिष्टे आत्मतयाम् इति ॥१३॥

सन्निविष्टायेत्येवमिति विमिश्रितो भवति विरोधी तदा
सन्निविष्टायेत्येवमिति विमिश्रितो भवति विरोधी तदा

स्वायेच्छया विजिह्वं वेदाध्ययनादिना उत्तुङ्गहे विरोधिमि
 चात्मन एव साधो विभेगः पान्थमंगये मत्ताप्यात्ममरवमेशा-
 भिरेपात्तुमत्तुङ्गात्तुङ्गादित्याद्यं । इतिवाञ्छितवदिसमाधौः ।

वति भोगादरे भोगेवित्तनूभोगस्तारे वराभ्यापष्ट
प्रथमाङ्कितम् ।

द्वितीयः प्रश्नः ।

• इत्यादिप्रयोगानां इत्यादिप्रयोगः प्रयोगः
ममप्रदयाय ॥३॥

[illegible]

॥ अथ श्रीगणेशोक्तम् ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

एतं प्रयोजनं नोपगन्ध्यते तच्चाहटं प्रयोजनं कल्पनीयम्,
तच्चाभ्युदयाय तत्त्वज्ञानाय । यदा चभ्युदयायेति चतुर्थो प्र-
योजार्थं तेन फलमभ्युदय इत्यर्थः, अहटं फलमपूर्वमेव तद्
यदि यागज्ञं तदाभ्युदय चात्ममाप्ताकारः यदि यागदाना-
दिज्ञं तदाभ्युदयः स्वर्गः, तथापि यथा दीप्ति पचतोत्यादि-
क्रिया मद्यः फलिका, वपति कपेतौत्यादिक्रिया च विलम्बभा-
विक्रिया, तथा यजति ददाति ब्रह्मचर्यं चरतोत्यादिक्रिया-
तावत् मद्यः फलिका न भवति तादृमस्य फलव्यानुपपत्त्यर्थे ।
न च धार्मिकतया ज्ञानादाभादिकमेव फलम्, अपरं ब्रह्म-
चर्यादि चरता ताफलानुद्देशात् तज्जाधिरभाविस्वर्गादिक-
मेव फलं तच्चागुतरविनाशिन्याः क्रियाया न भावादिद्वान्त-
रान्तिक क्रियाफलयोः समानाधिकरणमपूर्वे पर्यवस्यति ॥१॥

+अभिपेक्षनोपवासप्रश्नचर्यंगुरुकुलवासया-
नप्रस्ययज्ञदीनप्रोक्षणदिह्नक्षत्रमन्त्रकाउनि-
यमाश्चाहटाय ॥२॥

अहटफलानि कर्मानि परिमहटं ।

अहटयेत्यहटलक्षणाया फलाय अहटद्वारा स्वर्गोपवर्गल-
क्षणाया फलाय वा एतेनाहटफलकथातन्मात्रं भवन्नक-
ल-
संयङ्गः, तथाभिपेक्षं ज्ञानं "गहाया स्वायाम्" ५-वादिने-
धिविधेयम्, उपनयनं "एकादशीमुपवसेत्" इत्यादिविधिवि-
विधेयं, ब्रह्मचर्यं सामान्यत एव धर्ममाधनम्, गुरुकुलवासो
ब्रह्मचारिणां वेदाध्ययनमज्ञानाग्रादिप्रमार्गः, दानपत्रं वयः

परिणामे घनं प्रस्थितायां यत् कर्म, यन्मो राजसूयवाजपेय-
दि " दाने " गां दद्यात् " इत्यादीनविविधेषु, मोक्षे " हो-
होन् मोक्षति " इत्यादिविविधेषु, दिक् " प्राचीनगुहं
यजेत " " ग्राह्मुत्प्लोऽवादि मृच्छीत " इत्यादिविविधेषु,
नक्षत्रं याज्ञादौ मघादि, मन्त्र आपोऽहिष्ठेत्यादिः क्व
" मामि मामि वोऽग्नयम् " " अमावास्यायामपराह्णे दद्यात् "
प्रोक्ते पञ्चतयाः " " रमन्तेऽस्मोमादधीत " इत्यादिविवि-
धेषु, नियमो वर्णाश्रमिणां तथागास्त्रमनुष्ठानम्, तदर्थं
धर्मस्य चात्मा समवायिकारणम्, चात्समन्मयीगोऽसमवा-
यिकारणम्, यदा स्वर्गादिनक्षत्रप्रयोजनत्रानसु निमित्तका-
रणमनुमन्येयम् ॥२॥

+ चानुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ॥३॥

एवं धर्मसाधनसभिधाय अधर्मसाधनमपि समुचित्वाह ।
अनुर्गमाश्रमाणां समानं यदधर्मसाधनं यत्तावत् पूर्व-
र्चं कैदीकृतिमिति शेषः । उपधा भावस्य अज्ञाता दोषाः अनु-
पधाः यदाया भावस्यादोषाः तेऽपि धर्माधर्मयोः साधनानि-
यथास्वगूहनीयानि उपधापदेनाधर्मसाधनानि सर्वान्पुन-
रुच्येतानि ॥ ३ ॥

+ भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा ॥४॥

उपधानुपधे सप्रणतो विवेकयथाह ।

भावः दृष्टा रागः प्रमादोऽथहामदमानाद्याप्रभृतयो
भावदोषा उपधापदेनोच्यन्ते, यदा मनःप्रमादो देशितकर्मा-
नुष्ठानाध्यवसाय इतिकर्तव्यतापरिच्छेदयानुपधा, तदेतयो-
र्धर्माधर्मनिमित्तकारणत्वमुक्तम् ॥ ४ ॥

• यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्ष-
नञ्च तच्छुचि ॥५॥

शुच्यशुचिनी शोषधानुगधे तत्र शुच्यशुचिनी विवेचयति ।

इष्ट शुद्धा भात्या च यदूपाटिश्च विहितं यच्च दृश्यम्
तत्तथा तत्र रूपम् “चकणय उकहाठम्या पिङ्गाभ्या गवा
मीमं क्रीणाति” “ज्वेतं कागनमाचमेन” इत्यादौ, प्रोक्षितं
मन्त्रे शीदकमिक्षम, अभ्युक्षितं विना मन्त्रमंदकमिक्षं च जा-
राद्यायतो मन्त्रं तत्र “याजनाध्यापनप्रतिपदैर्ग्राह्यो धन-
मर्जयेत्” इत्यादिनियमविधिवोधितम् ॥ ५ ॥

+ अशुचीनि शुचिप्रतिषेधः ॥६॥

शुच्यशुचिमाह ।

यदृश्यं शुचिं तद्विपरीतमशुचीत्यर्थं अगस्त्यरूपरसग-
न्धस्पर्शममन्त्रप्रोक्षितमभ्युक्षितं निषिद्धमभ्युक्षितं वा च-
न्द्रायामनम्, कपिशानिज्यागतं ब्राह्मणस्य दृश्यमशुचीत्यर्थः ॥६॥

• अर्थान्तरञ्च ॥७॥

शुच्यशुचिमाह ।

अगस्त्यरूपरसगन्धस्पर्शमपि प्रोक्षितमभ्युक्षितं श्यायार्जि-
तञ्च यत्तत्रापि वाग्दुष्टं भागदुष्टञ्च यत्तदप्यशुचीत्यर्थः ॥७॥

+ अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते
नियमनायात्त्रिदशेयार्थान्तरत्वाद्द्वयमप्य॥८॥

इदानीं धर्माधर्मौ प्रति महत्कार्यन्तरमाह ।

प्रयतस्य यमरहितस्यामंयतस्येति यावत् “हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य वाग्यनो भञ्जोत भोक्ष्यमाणः प्रयतोऽपि हि ए चामेत्” इत्यादिबोधितयमरहितस्य भोजनं नाभ्युदयात् किन्तु पापाय, कुत एवमित्यत आह नियमाभावात् नियमस्य महत्कारिणोऽभावात्, नियमं सति यत्तदाह विद्यते वा यथोक्तयममाहियेन भोजने भवत्येवाभ्युदयः कुत इत्यत आह पर्यान्तरत्वादयमस्य भोजनादर्यान्तर यतो यमः, तथा च महत्कारिकारणं विना न फलमिदं सिद्धिस्ति न सति फलमिदिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

+ असति चाभावात् ॥ ९ ॥

ननु यममात्रमेव तन्मं तर्हि भोजनमतन्त्रमेवेत्यत आह ।

यमे सत्यपि शुचिभोजनेऽसति चभावादभ्युदयस्येति येष तथाच यमो भोजनश्च द्वयमेव पुष्ट्यकारणमित्यर्थः । भोजनमित्युपलक्षणं यागदानस्वामहोमादीनामपि श्रौतस्मार्तकर्मणो यमनियमो महत्कारिणो ॥ ९ ॥

+ सुखाद्भागः ॥ १० ॥

एवं धर्माधर्ममादुर्भावं प्रति यममहत्कारिणमभिधाय दीपं महत्कारिणमभिधातुं दीपनिदानमाह ।

स्रक्चन्दनवनितादिविषयसंवनप्रत्यनः सुखादुत्तरोत्तरं तन्नातोये सृष्टे तत्साधने वा राग इच्छा संज्रायते चक्षिकण्डकादिप्रत्यनो दुःखात् तत्र तत्साधने वा द्वेष इत्यपि द्रष्टव्यम्,

रागदोषमोहाः प्रवर्त्तकत्वेन दोषा इत्यभिधीयन्ते तथाच
गीतमीयं भूतम् “प्रवर्त्तनामघषा दोषः” इति ॥१०॥

+नन्मयत्त्राञ्च ॥११॥

यत्तु सुखदुःखे एव यदि रागदोषौ जनयन्त तदा तयो-
र्नामै कथं तौ ध्यातामन्त आह ।

रागदोषौ भवन्त इति ज्ञेयं विषयाभ्यास क्षमिनी इत्यन्तरः
संस्कारविज्ञेयस्तत्त्वयत्वं यद्वात् कामानुरूप्य कामिनीमन्
भमानस्य सर्वत्र कामिनीदर्शनम्, एकदा भुजङ्गदृष्ट्य तत्र ह-
ृदन्तरसंस्कारतः सर्वत्र भुजङ्गदर्शनम्, तदुक्तं “तत्त्वयत्वं तत्प्र-
काशो बाह्याभ्यन्तरतत्त्वा” इति ॥११॥

+अदृष्टाञ्च ॥ १२ ॥

हेत्वन्तरं समुच्चिनोति ।

रागदोषाविति ज्ञेयं यद्यप्यदृष्टं साधारणकारणं तथापि
क्षमिनी प्रति यथाधारणतामस्यनुभजति यथा तज्जन्मानन्
भूतकामिनीमुखस्यापि यौवनीद्वेदे कामिनोरागः यन्मुभू-
तभुजङ्गदंगदुःखानामपि भुजङ्गेषु द्वेप इत्याद्युच्येयम् । न च
प्राग्भवीयः संस्कार एवात्र निमित्तम्, तत्कल्पने तद्दोष-
कल्पने च प्रमाणाभावात् यदृष्ट्यावश्यकस्यनोयत्वात् ॥१२॥

+जानिषिशेषाञ्च ॥१३॥

महत्कार्यन्तरमाह ।

तथाहि मनुष्यजातीयानामघादो रागः शृगजातीयानां
दृष्टादो, करभजातीयानां कण्टकादो, तथापि न सज्जातिनि

प्यादकमदृष्टमेव तन्तुं दारमात्रन्तु जातिजंश्चविशेषः एवं वा
रायतादीनामुत्करे रागः । तथा मद्भिषजातीयानां तुल्यने
हेयः, मारमेयाणां गृगामे, नकुलानां भुज्रद्वमेष्ट्याद्युपेयमा ॥१॥

+इच्छाद्वेपपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥१४॥

एवं धर्माधर्मनिमित्ततया रागहेयनिमित्तानि परिष
ङ्गाय सम्प्रति दोषाणां धर्माधर्मकारणत्वं प्रवृत्तिद्वारेत्याह ।

विहिते कर्मणि रागनिवन्धना निषिद्धे कर्मणि हिंसादौ
हेयनिवन्धना प्रवृत्तिः, रागनिवन्धना यागादौ प्रवृत्तिर्धर्म
प्रवृत्ते हेयनिवन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम् । तावतो राग-
हेयो संसारमनुवर्तयत' तथाच गीतमीय सूत्रम् "प्रवृत्तिर्वा-
ग्बुद्धिशरीरारम्भः" इति वागारम्भो वाचिकी प्रवृत्तिः मत्स्यं
प्रियं हितमिति पुण्या, अमत्यमपियमहितमिति पापा, बुद्धिः
बुध्यते ज्ञायतेऽनेनेति मन उच्यते तेन मानसो प्रवृत्तिर्भूतद-
यादि, शारीरो प्रवृत्तिर्दानं परिचरणमित्यादिका दशविधा
पापा दशविधा पुण्या वेति ॥१४॥

+तत्संयोगो विभागः ॥१५॥

इदानीं धर्माधर्मयोः प्रयोजनं प्रत्यभावमाह ।

ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संयोगौ जन्मचपूत्राभिः शरीरेन्द्रि-
यवेदनाभिः मत्स्यस्य संयोग इहोच्यते । विभागस्तु शरीरमनो-
विभागो मरुचक्षुषः तथाचाय जन्ममरुचक्षुषः संसारः प्रे-
त्यभावापरनामा धर्माधर्माभ्यामित्यर्थं अथैव च प्रेत्यभाव
म्याजरशरीरमात्र इति वैदिको मंत्रा ॥१५॥

५ लोत्पन्नमभंभु मीलो व्याख्यातः ॥५६॥

नदेतस्य प्रेक्षाभावात् अन्तरात्मनश्च यत्तत्तत् पश्य-
मानं न मीलति निरुपदिशुमाह ।

अथभूत शरीरसमोविभाज्य आत्मवस्तुं भूतं मीलो
भवतीत्यर्थं तत्रात्मकमभिभावात् अथ भूतं योगाभ्यासो
निदिध्यासनमभ्यासं प्राप्तायाम् अमदमनस्यति, आत्मपरा-
त्मसाक्षात्कारी देहदेहात्तरोपभीष्यपूर्वात्पक्षधर्माधर्मपरिज्ञा-
नं तद्विज्ञानादप्यनागादेहनिर्माणं तयोर्भावेन पक्षयो रान-
दे पक्षगतदोषानुपादमादपिमधर्माधर्मयोरनुत्पादान् प्रहस्य-
वाये कथापाद्यादद् व्यापायमध्वसोपधर्मस्तत्रपदार्थवित-
स्वज्ञानमाद्यमात्मवस्तुं ॥६६॥

इति योगादये वैशेषिकगृह्योपस्कारे षष्ठाध्यायस्य

द्वितीयोऽध्यायः ।

समाप्त्यर्थं षष्ठाध्यायः ।

सप्तमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

+उक्ता गुणाः ॥७॥

संसारमुक्तकारणतया यथोत्पत्तिमविमित्तकारणतया
भोगमाधनतया चोत्पत्तिः, प्रत्यात्मनियतत्वेन परादृष्ट्या-
पि परस्परयोगित्वं न च धर्माधर्मौ परीक्ष्येदानीं गुणान् प-

रीचिचिपुस्तो यामुद्देशं नक्षणञ्च स्मारयन्नाह ।

उद्दिष्टा मचिता गुणार्थे त्वर्थे तत्र रूपादयः सप्तदश क-
ण्ठरवेणोक्ताः समष्टममुचिताः सप्त, तेन चतुर्विगतिरपि गु-
णा उक्ताः, तत्र नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिमत्तामाज्ञाद्वयजाति-
मत्त्वं गुणत्वं समवायिकारणवृत्तिनित्यवृत्तिमत्तामाज्ञाद्वय-
जातिमत्त्वं वाकार्याममानाधिकरणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वं वा ॥१॥

•पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्याः नित्यत्वा-
दनित्याश्च ॥२॥

तत्र गुणत्वेन गुणपरीक्षा सप्तमाध्यायार्थः । तत्र प्रथमा-
ङ्किके नित्यतया गुणपरीक्षा, अनित्यतया गुणपरीक्षा, पाक-
जगुणपरीक्षा, सङ्ग्राहनेकवृत्तिगुणपरीक्षा, परिमाणपरीक्षा
चेति पञ्च प्रकारानि, तत्र रूपादीनाञ्चतुर्णामनित्यत्वमाह ।

पृथिव्यादीनां वायूनामवयविना रूपादयश्चत्वारो गु-
णा अनित्याः । यद्यप्यन्येऽपि गुणा अवयविषु वर्तमाना अ-
नित्या एव, तथाहि तेषामन्यतोऽपि विनाशः, रूपादयश्चत्वा-
रो गुणा चाश्रयभावादेव नञ्जन्ति न तु विरोधिगुणान्तरात्,
द्रव्यानित्यत्वादिति द्रव्यस्याश्रयभूतस्यानित्यत्वादाश्रिताना-
मनित्यत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

•एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥३॥

रूपादीनामनित्यत्वे यथाश्रयागित्यत्वसम्भवं तदा नि-
त्याश्रयहानौनां नित्यत्वमित्याक्षेपश्च न भव्यमित्याह ।

रूपादीनामेव चतुर्णां नित्येष्वनित्येषु वर्तमानानां नि-
त्यत्वमुक्तम् यत्तेनेति चायद्यानित्यत्वे नानित्यत्वाभिधानेनित्य-
स्यैः । इतिरुतस्तु नित्येष्वनित्यत्वमुक्तमित्यकारप्रयेपस्तथा च
पार्थिवपरमाणुष्वग्निमंयोगावाग इति व्याचक्षुः ॥३॥

•अस्तु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्य-
त्वात् ॥४॥

तत् किं पार्थिवेऽपि नित्यवत्तिरूपादीनां नित्यत्वमि-
त्यतो विगमहि ।

आप्यपरमाणो रूपरमस्यसौ नित्याः । तैश्चनपरमाणो रू-
पस्यसौ, वायुपरमाणो स्यसौ नित्यः, ननु नित्येऽपि वर्तमा-
नानां रूपादीनामनित्यत्वे को विरोधः । गच्छद्गुह्यादीनामि-
त्येतत्कारणं गुणान्तराप्रदुर्भावां हेत्वन्तरं पुनितम्, गच्छे-
दि तीव्रमन्दादिभावेन गुणान्तराप्रदुर्भावांस्तुभूयते, ज्ञानादौ
च ज्ञानादिविरोधो सम्कारादिः, आप्यतेजसवायवोयपरमा-
णुषु रूपादिविरोधिगुणान्तरं न प्रादुर्भवति, यदि प्रादुर्भवेत्
दा तदास्थं प्वपि दण्डकादिप्रक्रमेणाप्याद्यवविष्यपि पूर्व-
विजातीयं रूपाद्यनुभूयेत नहि शुक्लव्यविजातीयं रूपं तौ
यत्तेजसौर्नवा गोतोऽप्यस्यविजातीयौ स्यसौ, अथ' जलं गो-
तो वायुनित्यादिप्रतीतिषूपपाधिनित्यत्वेनेति भावः ॥ ४ ॥

+ अनित्येष्वनित्या द्रव्यानिनित्यत्यान् ॥५॥

पूर्वं एविकीमन्तर्भाष्यनित्येष्वनित्या दण्डकमिदानीमा-
प्यादिष्वेवाह ।

परादावयविरूपादयः साध्ययनाग्रादेव मज्जन्ति न तु वि-
शेषाधिगुणान्तरादपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

+कारणगुणपूर्वकाः पूयिष्यां पाकजाः ॥ ६ ॥

ननु पूयिष्यामज्यविरूपायामपि रूपादयोऽत्रिमयोगा-
देवात्पक्षेण मज्जन्ति च, तन् कथमाज्ययनागमायनाग्रा-
इत्यत आह ।

पाकजा इति रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थं कारणगुणपूर्वका
इति रूपाज्यस्य घटादेर्यत् समवायिकारणं कषानादि तद्
गुणपूर्वकाः तथाच कषान्तरूपं कारणेकार्षममवायप्रत्ययमस्या
घटरूपाद्यममवायिकारणम् एव रसादावपि, रूपरसगन्धस्पर्-
शाः कवत्वादिगुणत्वमाप्ताहमाप्यजातिमन्तः । ननु चक्षुर्पाद-
त्यमेव रूपत्वमुपधारिति चेत् इन्द्रियपातमात्रेण रूपमिति
प्रतायानुदयप्रमङ्गात् अननुसंहितौपार्धिकरूपहितप्रतायायोगा-
दिति उपाधियाच चक्षुस्तथातीन्द्रियं बाह्यत्वञ्च महन्विषय-
त्वं तदप्यवाच्यं रूपत्वविशिष्टप्रतीतेयं चाक्षुषत्वात्, चक्षुर्मा-
त्रवहिरिन्द्रियबाह्यगुणस्य रूपत्वम्, अतीन्द्रियरूपाश्चातिरि-
ति चेत् चक्षुर्मात्रवहिरिन्द्रियबाह्यजातिमत्त्वस्य विवक्षित-
त्वात् तादृशी च जातीरूपत्व नीलत्वादिका चेति । नन्वे-
का एव नीलपीतादिव्यक्तयो नित्या न तु तत्र नीलत्वादिका-
तयः एकव्यक्तिरुत्वादिति चेत् नीलतरनीलतमादिप्रतया-
नुदयप्रमङ्गात्, धावल्यादिमन्थे दाभापक्षतस्तत्र तारतम्यव-
वहार इति चेत् प्रमाणाभावात् ग्रामं रूपं नष्टं रक्तमुत्पन्न-
मिति प्रतीतेयं, न च सा समवायोत्पत्तिविनाशकृतेति वाच्यं

पात्रात् परमाणुषु चिच रूपं तथैव तादृशस्याप्यपटादौ नि
 वृत्तयोपपत्तेः, न च इतीत्यादि रसोऽपि चिच इति वाचा इती
 तया मोरमत्वेऽपि टोपाभावात्, यदुपलब्ध्याप्यपटादौ तद
 मगुणकारितया । एवं गन्धोऽपि न चिचः मोरमागोरमवद
 यवदयस्यानारब्धकत्वात्, कर्कश्यादौ क्षुब्धवयसि तैला कवि
 न्माधुर्यं तथाच कतमो रसः कर्कश्यामिति चेन्माधुर्यमेव
 गुणविरोधेन कथं तथा प्यादिति चेत् तदवयवे तैलाभावात्
 तथाऽनुभवः कथमिति चेत् कर्कशोभक्षणक्षुभितरमतापवर्ति
 पित्तद्रव्यस्य तिक्ततोषणत्वात् नत एव कदाचिन्मुत्रमपि ति
 क्तायते, इतीत्यादिमपि कथमियं न गतिरिति चेत् तदवयवे
 कपायमाधुर्यलवणादिनानारमानुभवादित्यत एव यत्तदेव । तच्च
 रूपं नयनमहकारि, नन्वेवं वायो रूपाभावस्य तममय कथं
 चाक्षुषतीति चेत् भावग्रह एव रूपस्य नयनमहकारित्वात् वि
 षयाभोजनचक्षुषो चयाचामपि रूपानि चाक्षुषप्रतीतिप्रयोज
 कानि । रसोऽपि रसत्वजातिमान् रसत्वं रसनेन्द्रियमाचक्ष
 ममाद्यात्कारविषयजाति तादृगजातिमत्त्वञ्च रसत्वं मोक्षं
 जीवनपुष्टिवन्तारोग्यहेतुः रसनमहकारी, रसनेन्द्रियपाद्यगु
 णत्वस्याप्यजातिमत्त्वं रसत्वं तथा सति नातीन्द्रियरमाभ्या
 मिः । घ्राणमाचक्षो गुणो गन्धः घ्राणमाचक्षोऽप्यगुणत्वस्या
 प्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं न च सुरभिरसुरभिष्येति द्विविधः, यदा
 पृथिवीवृत्तिमाचक्षुतिगुणत्वमाचक्षोऽप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वम् ।
 एव स्रग्गोऽपि स्रग्गत्वजातिमान् गुणः त्वनिन्द्रियमाचक्षोऽप्यगु
 णत्वमाचक्षोऽप्यजातिमत्त्वं स्रग्गत्वं द्रव्यचतुष्टयवृत्तिचायम्

हितास्तावन्त एव पुनः प्राप्यन्ते परमाणुभिर्दानुकादिप्र-
 रिण न्यूनानामभिज्ञानां वा तदानुसारभ्रमभ्रमात्, अथ वा
 तावत्परिमाणान्येव घटादीन्मापकोत्तीर्णानुपममन्ते, र-
 खोपरेखादिनिष्ठजिम्बोपी वा कथं न भवेत् तद्यानावयवि-
 ष्येव पाक इति चेत् सैवं सूचयेत् घटादौ विभक्त्यवयव-
 विभागे मति द्रव्यारभकसंयोगनागे द्रव्यनागे सर्वानामनु-
 पत्तीनामुपममाधेयत्वात् न हि तत्र द्रव्यं न नश्यतीति पि-
 ठरपाकवादिनोऽपि वक्तुमुत्तमन्ते । तथापि घटादयो न
 नश्यन्ति कतिपयावयवनागेऽप्यवशिष्टावयवमाश्रित्य कार्य-
 वस्थानमभवादन्यथा प्रत्यभिज्ञानाद्यनुपपत्तिरेवेति मोमा-
 सकाः, ते तु तावदवयवावस्थानयोर्मध्य घटादेः चत्वे अवय-
 वेषु कथं हतिः स्यादिति प्रष्टव्याः, अविनष्ट एव पटे परिमा-
 णसङ्कोचवदेतदुपपत्त्यते इति तेषामुत्तरमिति चेत् कठिनत-
 दावयवनां काष्ठपाषाणस्तम्भकुम्भादीनां सङ्कोचविकाशयो
 रदर्शनात्, घटादिनागकाभिमतेन तत्परिमाणमेव नश्यतीति
 चेत् परिमाणस्यावयवनागैकमाश्रयत्वात् घटादिप्रत्यभिज्ञान
 वत् सूचीदसनस्यले परिमाणस्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्
 त्वमते तथागस्याप्यनुपपत्तेरिति दिक् । येषां मते द्रव्यारभ-
 कसंयोगमतिद्वन्द्वो तदप्रतिद्वन्द्वो च विभाग एक्येवावयव-
 क्रियया अन्यते तेषां द्वाणुकनाशमारभ्य नवमसंशेद्वाणुका-
 न्तरे रक्षाद्युत्पत्तिरेकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियाचिह्ननात् त-
 याहि वड्डिना नोदनात् द्वाणुकारभके परमाणौ कर्म ततो
 विभागस्ततोद्धारभकसंयोगनागस्ततो द्वाणुकनामः नष्टे

क्ताद्युत्पत्तिरित्येकादश क्षणा एकस्मिन्नेव परमाणौ क्रिया-
क्रियोपरमचिन्तनादेवम्, परमाण्वन्तरे यदि द्रव्याभ्यानु-
णा क्रिया चिन्ताते तदा द्रव्यकविनाशमारभ्य पञ्चमे पष्ठे
सप्तमेऽष्टमे वा रक्ताद्युत्पत्तिरुद्घनीया विहतश्चेत् तत् कणाद-
रहस्ये ॥ ६ ॥

+ एकद्रव्यत्वात् ॥७॥

पार्थिवपरमाणुचपादीनां तेजःसंयोगासमवायिकारणक-
त्वं साधयितुमाह ।

पाकजानामिति शेषः, यच्च च गुणत्वे कार्यत्वे भतीति
विवक्षितं तदर्थं प्रयोगः पार्थिवपरमाणुरूपादयः संयोगास-
मवायिकारणकाः कार्यगुणत्वे भति नित्यनिष्ठादिष्ठगुणत्वात्
शब्दवत् दृग्गादिवच्च, संयोगव्रतत्वमात्रं वा माध्यं तेन विभा-
गजगन्धे न व्यभिचारः वायुसंयोगस्य शब्दमात्रे निमित्तका-
रणत्वात्, पार्थिवरूपादीनाञ्च तेजोऽन्वयव्यतिरेकदर्शनात् ते-
जःसंयोगासमवायिकारणकत्वं पक्षधर्म्येतावन्तात् सिध्यति ॥७॥

+ अणोर्महतश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्या-
ख्याते ॥८॥

रूपरसगन्धस्पर्शानेकधर्मेण व्युत्पाद्य परिमाणस्य सर्व-
निवर्त्तनं महतायाश्चरित्रतिपत्तिवाह्याद्देवक्रमसतिक्रम्य
सूत्रोक्तवाक्यामेव प्रथमे परिमाणपरीक्षामारभमाण आह ।

नित्ये इति विषयेन विषयिणं नित्यत्वप्रतिपादकं चतु-
र्वाध्यायमुपलक्षयति उपलब्ध्यानुपलब्धी इति यथायोगसाम्यः

'नेन दत्तादिपदयोः दृष्टत्वापि तत्र न' इति आदेन,
 यथाचोक्तमिति विनिश्चयने तदर्थं आहोति मोक्ष. तत्र न
 इति आहोति तदर्थे दत्ता मोक्ष एव विवक्ष्यताया परिभा
 यमपि ननु च परिभाषेन परमाप्तुपदेन परिभाषमधीष्टने
 दृष्टत्वापि विवक्ष्यत्वात्तत्ताया एववत् परिभाषमपि का-
 रणं न हि महत्त्वमन्वयेन दृष्ट्यं प्रत्यक्षं भवति तथाच दृष्ट्य-
 प्रत्यक्षकारकत्वात्वेन अत्र च प्रत्यक्षमपि परिभाषं गृहीत्सीति
 निवोचने यदि हि यथादृष्टत्वात् परिभाषं ध्यात् तदा मह-
 दान्वेष्टागुणे यथाचमानत्वेन तथाच प्रेयसव्यतिषयो विद-
 ध्यं यानाम्, एवं यथायथा परिभाषं प्रतीयेत परिभाषयथाहा
 यथा इति, मानव्यवहारमाधारव्यवहारत्वं दृष्टमाप्तान्तर-
 कारव्यवहारादिप्रमाणानुगतं महत्त्वं मानव्यवहारो ह-
 स्तवितत्यादिव्यवहारो न तु एवमव्यवहार इत्यवधार तत्र प-
 रिभाषयनुविधं महत्त्वमनुत्वं दीर्घत्वं ब्रह्मत्वत्वं, तत्र परम-
 महत्त्वपरमदीर्घत्वे विभुवस्तुष्टवर्तिनो परमाप्तुपरमब्र-
 ह्मत्वे परमाप्तुवर्तिनो चदान्तराप्तुत्वात्तत्त्वात् ब्रह्मत्वं इत्युक्त-
 वर्तिनो चमर्त्युमात्रं महत्त्वव्यतिषेयत्वं महत्त्वदीर्घत्वं,
 एवञ्च सर्वान्पि दृष्ट्यापि परिभाषयवन्ति, विष्णुमन्त्रा-
 दावगुत्वव्यवहारः समिदिष्टदृष्टादिषु च ब्रह्मत्वव्यवहारी
 भावः, भक्तिव्यवहार प्रत्यक्षभावभावः, सामान्ये यः प्रत्यक्षभा-
 वस्याभावः शुद्धसे, विष्णु यः प्रत्यक्षभावस्याभाव साम-
 न्ये, न च गौचमुप्याभयभागित्वाद् भक्तिपदवाच्यः, दीर्घत्व-
 ब्रह्मत्वे जित्यं न वर्तते इत्येके, परिभाष एव ते न भवत

इत्यपरे, महत्सु दोषमानोयतामिति वत् महत्सु वस्तुनं नि-
कोणज्ञानोयतामिति निर्धारणवन्नादत्तुं नत्वादीनामप्या-
से रिति तेषामागयात् ॥ ८ ॥

+कारणवहुत्वाच्च ॥९॥

इदानीं परिमाणकारणानि परिमृष्टे ।

चकारो महत्त्वप्रचयो समुच्चिनोति, परिमाणमुत्पद्यते
इति सूत्रमेव तत्र कारणवहुत्वं चणुके महत्त्वदीर्घत्वे क-
नयति महत्त्वप्रचयोस्तत्कारणेऽभावात् तच्च बहुत्वमोक्ष-
रापेक्षाबुद्धिजन्यं तदबुद्धेरनेकविषयत्वेऽप्यदृष्टविशेषोपपत्तौ
नियामक, एवं परमाणुद्वयगत द्वित्वं दणुके परिमाणोत्पा-
दकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तत्तुभ्यामप्रचिताभ्यामारभ्ये पटे क्षेत्रं
महत्त्वमेवाममवायिकारणं बहुत्वप्रचयोस्तद्वाभावात् यत्र
च द्वाभ्यां तूनकपिण्डारभस्तत्र परिमाणोत्कर्षदर्शनात् प्रच-
यः कारणं बहुत्वस्याभावात् महत्त्वस्य सत्त्वेऽपि परिमाणो-
त्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात् एवञ्च सति यदि महत्त्वं तत्र कारणं
तदा न दोषः तदुक्तं “द्वाभ्यामेकेन सर्वैर्वा” इति । प्रचयस्य
धारभक्तः संयोगः, स च स्वाभिसुष्ठुकिञ्चिदवयवसंयुक्तत्वे
सति स्वाभिसुष्ठुकिञ्चिदवयवसंयोगनक्षयः, स चावयवसंयो-
गः स्वावयवप्रतिविधिसंयोगापेक्षः परिमाणजनकः गुणकर्मा-
रम्भे सापेक्ष इति वचनात् ॥ ८ ॥

+अत्रो विपरीतमणु ॥१०॥

महत्त्वदीर्घत्वे व्युत्पाद्यासुत्वं व्युत्पादयति ।

एत एतन्निमित्तादहन एवमाणाद्यद्विपरीतं तदनुप-
रिमाकमिच्छते । सेवरोत्पन्नाप्रत्यक्षत्वात् वाच्यवेपरीत्याह
महत्त्वं हि महत्त्वबहुत्वप्रचयानां वाच्यत्वम्, यद्युतं च
वाच्यत्वमस्य द्वित्वेऽप्यपचादुचितमस्य कारणान्नम्, यत्तेन
दीर्घत्वविपरीतं कृत्वात्वमित्यपि दृश्यम्, सेवरोत्पन्नावापि
पूर्वम् ॥१०॥

• अणु महदिति तस्मिन् विधेयत्वात् वि-
धेयत्वात् ॥११॥

एतानां कुवनामनकादावनुत्पन्नव्यवहारो भातइति दर्शयति ।
इति शब्दो व्यवहारपरतां दर्शयति, तेन विष्णुपेक्षया कु-
वनामनु कुवनापेक्षयामनकं महत्त्वं यामनकापेक्षया विष्णुं
महदिति तावदाहवागोक्तिः, तत्र महदिति तेषु व्यवहारो
गुण्यः, कुत एवमत आह विधेयभावात् महत्त्वविधेयस्यैव
तत्रतमादिभावेन भावात्, यद्युत्पन्नव्यवहारसु तेषु भातः, कुत
एवमत आह विधेयभावात् यद्युत्पन्नविधेयस्य तथाभावात्,
यद्युत्वं हि कार्यं दृग्गुणमाचरति, तस्य परमाणुवृत्तिः,
कुवनादो तदभावात् यदा विधेयस्य महत्त्वकारणस्यैवावय-
वबहुत्वमहत्त्वप्रचयानां कुवनावयवयवेषु भावात् सद्भावात्
विधेयभावात् विधेयस्य यद्युत्पन्नकारणस्य महत्त्वासमानाधि-
कारादित्यस्य कुवनावयवयवेष्वभावादनङ्गावादित्यर्थः ॥११॥

• एककालत्वात् ॥१२॥

यद्युत्पन्नव्यवहारो भात इत्यत्र हेतुमाह ।

महत्त्वमणुष्यश्च दृश्यमण्ये कश्चिन् कालेऽनुभूयते. ते च महत्त्वाणुत्वे परस्परविरोधिनी नैकत्रायये मह मन्ववतः, एते महत्त्वकारणमदभावान्महत्त्वप्रत्ययस्तत्र मुख्योऽणुत्वप्रत्यययोगो च भाक्तावित्यर्थः ॥१२॥

+दृष्टान्ताच्च ॥१३॥

महत्त्वप्रत्ययस्य मुख्यत्वे हेतुमाह ।

दृश्यते तथा वस्तुगत्या महत्त्वं च कुवनाममकविर्नुदस्य लभ्यन्ततत्तरस्य लतमव्यवहारिण भवितव्यमित्यर्थः यथा वस्तुगत्या गुक्तेष्वेव पटमृदस्कटिकादिषु गुक्तयुक्ततरगुक्तमव्यवहारः ॥१३॥

+अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः ॥१४॥

मन्यणु महत्परिमाणमिति व्यवहारबलान्महत्त्वे अपि परिमाणे महत्त्वमणुत्वेऽप्यणुत्वमस्तीति ज्ञायते तत् कथं द्रव्यमावहन्तित्वमनयोः कथं वा गुणे गुणवृत्तित्वविरोधी गोप्यत इत्यत आह ।

यथा गुणकर्मणो नाणुत्वमहत्त्ववती तथाऽणुत्वमहत्त्वे अपि नाणुत्वमहत्त्ववती इत्यर्थः प्रयोगश्च भाक्ते द्रष्टव्यः ॥१४॥

+कर्मणिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः १५

अनु यथा गुणा गुणवन्तः कथमन्यथा महान् गण्डो गण्डो एकः गण्डः चतुर्विंशतिगुं चा इत्यादिव्यवहारः, कर्माण्यपि च कर्मवन्ति प्रतीयन्ते कथमन्यथा गोप्यं गच्छति इति

मच्छतीति व्यवहारः तथाचाणुत्वमहत्वे अपि तदुत्तीत्या-
नामित्यत आह ।

कर्माभिः कर्माणि न तदन्ति गुणेषु गुणा न तदन्तस्तथाऽ-
णुत्वमहत्वे ऽपि न तदन्ती, व्यवहारस्तु सर्वत्र भाग्यद्वयार्थः ॥११॥

+अणुत्वमहत्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः ॥१२॥

ननु महान्ति कर्माणि चान्ति कर्माणि महान्ती गुणाः
चान्ती गुणा इत्यादिव्यवहारादणुत्वमहत्ववन्ति कर्माणि त-
दुभयपक्षयः गुणाः प्रमत्ता इत्यत आह ।

यथाऽणुत्वमहत्वे नाणुत्वमहत्ववन्ती तथा न कर्माणि त-
दुभयवन्ति न वा गुणास्तदुभयवन्त इत्यर्थः, प्रयोगस्तु पूर्वव-
द्भाज इति भावः ॥१२॥

+एतेन दीर्घत्वहृत्त्वयोर्व्याख्याते ॥१३॥

अणुत्वमहत्वप्रक्रिया दीर्घत्वहृत्त्वयोरितिदिगिति ।

हृत्त्वदीर्घत्वे अपि न हृत्त्वदीर्घत्ववन्ती महत्त्वोत्पाद-
कमेव दीर्घत्वोत्पादकमणुत्वोत्पादकमेव हृत्त्वोत्पादककम्,
कारणैक्यात् कथं कार्यभिद इति चेत् प्रागभावमिदंनपाकज
वदुपपत्तेः यत्रैव महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं यत्राणुत्वं तत्र हृत्त्वत्वं
यत्र नित्यमणुत्वं तत्र नित्यं हृत्त्वमित्यादितिदेगार्थः ॥१३॥

+अनित्येऽनित्यम् ॥१४॥

इदानीं विनाशकजाह ।

पतञ्जलुविधमपि परिमाणं विनाशित्वा दृश्ये वस्तुमान-
माद्यवनागादेव नश्यति न तु विरोधिगुणान्तरात् । घटे म-

त्वपि तत्परिमाणं विनाशति कथमन्यथा कम्पुभङ्गेऽपि न
 एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञेति चेन्न चाश्रयमात्रेण तत्र घटत्वा-
 शायकत्वात् न हि परमाणुद्वयसंयोगमाणाद् दण्डे गटे
 तदाश्रितस्य च परेणोक्तदाश्रितस्य चूर्णं गङ्गादेरविनाश इति
 युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञेति चेत्, सर्वेयं दो-
 षकनिकेति प्रत्यभिज्ञानवदभ्रान्नित्यात् । प्रदोषप्रत्यभिज्ञाऽपि
 प्रमेयं ह्यस्य दोषस्यैव परमुत्पादविनाशमाभिनीति चेन्न
 तद्विनाशस्याश्रयविनाशमन्तरानुपपत्तेरुक्तत्वात् ॥१८॥

+नित्ये नित्यम् ॥१९॥

तत्त्वं पार्थिवपरमाणुरूपादिवत् परमाणुगतमणुत्वं म-
 न्यबुद्ध्यादिवदाकाशादिगतं महत्त्वमपि नश्यतीत्यत आह ।

नित्येष्वकाशादियु परमाणुषु च यत् परिमाणं तद्विनाश-
 विनाशकाभावात् ॥१८॥

+नित्यं परिमण्डलम् ॥२०॥

परमाणुपरिमाणस्य वैशेषिकमिदो संज्ञामाह ।

परिमण्डलमेव पारिमाण्यं तदुक्तम् “अथैव पारिमा-
 ण्यस्यादिभ्यः” इति ॥२०॥

+अविद्या च विद्यालिङ्गम् ॥२१॥

ननु कुवसामलकादिषु समिदिषुप्रभृतिषु च व्यवह्रिय-
 मानमणुत्वं ह्रस्वत्वं वा यदि न पारमार्थिकं तदा पारमा-
 र्थिकयोस्तयोः किं प्रमाणमत आह ।

विद्यालिङ्गमविद्या तदयमर्थः कुवसामलकादायणुत्वं वा-

न च नाकागवदेक एव व्यनस्यादगर्नादित्युक्तमिति मतं
न च महत्त्वं मानिगयं नित्यञ्च परमाणुगुत्ववत् एवमाका-
गादौ परमदीर्घत्वं-परमाणुषु च परमद्वलत्वमुदनीयम् ॥२१॥

+नदत्तत्वाद्गु मनः ॥२३॥

ननु मनो विभु एव दानिष्पर्गदृश्यत्वादाकागवत् ज्ञान-
द्यममशायिकारणमभोगाधारत्वादात्मवदितराकागाजनोप-
पद्यर्थेन मनोऽपि किं नोक्तमत आह ।

तस्य विभवस्य सर्वमूर्त्तमयोगित्वे तु युगपदनेकेन्द्रियसं-
योगी ज्ञानयोगपदं स्यात् तथाच व्यामहो न स्यात्, चनुमावे-
तु मनो यावन्न मिदं तावदाययामिदं मनः सिद्धिदशायास्तु
धर्मिपादकमानवाधिते । ननु विभवाभावादेव नानुत्वं सि-
ध्यति घटादौ व्यभिचारादिति चेन्न विभवाभावेनाप्यापन्न-
साधनात् तथाचैकदेहे मनस्तावदेक नानाकल्पने गौरवाप-
त्तेः एकस्याप्यवयवकल्पने कल्पनागौरवात्तिः स्रष्टृत्वेनागौर-
वकत्वाच्चेत्यादियुक्ते रणुत्वसिद्धेरिति भावः ॥२२॥

+गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥२४॥

दिग्ः परममहत्वे युक्तिमाह ।

गुणैः सकलहोपवर्त्तिपुरुषमाधारचपूर्वापरादिप्रत्यय-
पैः सकलमूर्त्तमिष्ठपरत्वापरत्वनक्षरैः दिगपि व्यापकत्वेन
व्याख्यातेत्यर्थः । परत्वापरत्वयोरुत्पत्तौ संयुक्तसंयोगभूय-
स्वाल्पीयस्त्वविषयापेक्षानुद्धेः कारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्
नामादिक्लृपनस्य कल्पेनागौरवप्रतिष्ठितत्वात्, कथं तर्हि

मात्रवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणं प्रमद्वानुसृज्यार्थमन्यस्योद्यो-
करणं विशेषगुणरहितविभुसयोगाममवाधिकारणैकवृत्ति-
गुणपरीक्षाप्रकरणं ममवायपरीक्षाप्रकरणश्च इति तत्र महत्त-
कार्यममवायाधीन सद्भादीनामपि प्रत्यक्षत्वमिति चार्थ-
क्रममतिक्रम्य परिमाणनिरूपणानन्तरं सद्भादी पदद्वय-
परीक्षितुमाह ।

रूपरमतत्त्वस्यमेति सद्भादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं च
तिरेकादिति श्रुतिचारात् तदयमर्थः, एको घट इति विशेष-
प्रतीतिर्विशेषणत्रया, तत्र विशेषणं न रूपापि, तद्वर्तित-
केण जायमानत्वात्, न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, पटोपि
जायमानत्वात्, न चेकत्वं सत्तावत् सामान्यम्, सत्तावत् सत्ता-
न्यूनानतिरिक्तासत्तात्वात्, न च द्रव्यमात्रसामान्यं तत्, द्रव्य-
त्वनान्यूनानतिरिक्तदेयत्वात् न चान्यूनानतिरिक्तदेयत्ववि-
प्रतीतिर्भेदाद्भेदः प्रतीतिर्भेदस्य स्वरूपकतत्वं सत्ताऽपि भिद्ये-
त, विषयभेदकतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा
घटत्वंकलसत्त्वयोरपि भेदापत्तिः, न च स्वरूपाभेद एकत्वमि-
ति भूषणमतं युक्तम्, घटस्वरूपाभेदस्यैकत्वं तदा पटादाव-
कत्वप्रत्ययो न स्यात्, स्वरूपभेदो हित्वादिकामत्यापि भूषण-
मतमनुपपन्नं स्वरूपभेदस्य चिचतुरादिसाधारण्यं न व्यथि-
रवे। चक्षुरनुपपत्तेरिति भावः ॥ १ ॥

+तथा पृथक्कम् ॥२॥

एकत्वतुल्यतयेकवृत्त्यक्रमपि साधयितुमाह ।

अपोहारम्यवहारस्तावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यद्वयान्ति-

रमित्याहारः, अपहृत्त्वावधिमयेष्ट य उद्धारो निर्धारणं न
 द्वितीयाहारः, तत्र च न कदादि तन्म अभिचारादवध्यनिवृत्त्य-
 त्वात्, नान्योन्याभावा एव पृथक्त्वम्. इदमग्यात् पृथगग्यद-
 दोलनरमितिचिद्विधमिति प्रतीतेरन्योन्याभावावसम्भवात्, न
 न पृथगादिगद्दानां पद्मोयत्त्वइति नान्योन्याभावार्थत्वं तत्र
 पञ्चमीषधीनामुपपत्तेः. इदमग्यात् पृथक् इदमिदं न भवतो-
 तिवतोऽन्विष्यविषयत्वात् न चान्योन्याभाववार्थः. पृथक्त्वम्
 यद्यट घट इत्येकापि पञ्चमीषयाभापत्तेः, ननु पृथगिति वि-
 मिष्ट इति प्रतीत्योपेक्षाकारत्वाद्देगिदामिव पृथक्त्वमिति चेन्न
 मैत्रेय इत्येकमिष्टादगायी मैत्रात् पृथगर्थं मैत्र इत्यपि प्रती-
 त्यापत्तेः एव शब्दविमिश्रिते व्योम्नि बुद्धिविमिश्रिते चात्मनि पृथ-
 क्तत्वावहारापत्तेः, अत एव वैधर्म्यं मां न पृथक्त्वं याकरत्वे
 घटे ग्रासादृतात् पृथगर्थं घट इति व्यवहारापत्तेः तद्विराधि-
 धर्मवत्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तत्र ग्रासानन्तर रक्ततादगायाम-
 पि न च मामान्यमिव पृथक्त्वं मामान्यस्यावध्यनिवृत्त्यत्वात्
 जातिमद्वयमज्ञात्वा नान्यवृत्तित्वे वक्तव्यं, द्रव्यमात्रवृत्तित्वे
 द्रव्यत्वं नान्योन्यामितिगिज्ञातित्वापत्तेः ॥२॥

+ एकद्वैकपृथक्त्वयोरेकद्वैकपृथक्त्वाभायोऽणु-

त्वमहत्त्वभ्यां व्याख्यातः ॥३॥

नन्वेकमकत्व, कदादिभ्यः पृथक्त्वमिति व्यवहारादेक-
 त्वेऽप्येकत्वं, पृथक्त्वत्वेऽपि पृथक्त्वमर्थं तत्र तदापोत्यत याह ।
 यथाऽणुत्वमहत्वे दाणुत्वमहत्ववतो तदावहारस्तत्र भा-

अप्येकत्वेऽप्युक्तं नैकत्वेऽप्युक्तं नो नरादिसंज्ञा
 नप्यत्र भाग इत्यर्थः । 'कर्मणि' 'कर्मणि' 'गुणेषु' ।
 नपि इत्यादिगुणस्य पूर्वदृष्टान्तगुणे नैकत्वात्तादृशमेव ।
 निमित्तमते यथा कर्मणि न कर्मण्यनि गुणाय न गुणस्य
 ऐक्यत्वेऽप्युक्तं न तदनो इत्यर्थः ॥३॥

+निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सूर्यकथं न वि
 द्यते ॥४॥

ननु गुणेषु कर्मसु च साधारण एवेकत्वमवधार्य विभक्त
 विनिगमकं यद्द्रव्येष्वेवेकत्वं न गुणादिवित्यत्राह ।

सर्वेषामेकत्वं तच्च विद्यते, कुत इत्यत आह निःसङ्गात् ।
 कर्मगुणानामिति सङ्गाद्या । निष्क्रान्ताः निःसङ्गात्तेषां सा
 र्वा निःसङ्गत्वम्, तथाच कर्मणि गुणाय निःसङ्गानि, स
 ङ्गाद्या गुणत्वेन गुणेषु तावत् सङ्गा न विद्यते न वा कर्मसु
 गुणनां कर्मसु निषेधात् अन्यथा द्रव्यत्वप्रसङ्गात् साधितत्वं
 सङ्गाद्या गुणत्वमेकत्वस्य च सङ्गात्वमिति भावः ॥४॥

+भ्रान्तं तत् ॥५॥

तर्हि कथमेकं रूपमेको रस इत्यादिज्ञानमित्यत आह ।
 'गुणकर्मसु यदेकत्वज्ञानं यद् भ्रान्तमित्यर्थः, सूर्ये
 ज्ञानमिति शेषः साक्षितपूर्वपक्षत्वात्, प्रयोगस्तु भागः स्व
 यामिद एव च भक्ति, न च तदेवेकत्वमुक्तान्तरत्वात् ॥५॥

•एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥६॥

ननु द्रव्येष्वप्ययमेकत्वप्रयोगो भाक्तोऽस्तु प्रत्ययस्तु त

भ्रान्तिः विवेकमैतन्मया वाच ।

यदि पारमार्थिकमेकत्वं कश्चिदाभ्युपगम्यते तदा न प्र-
योगो भान्तिः सत्यद्वैतकलाहलं . न चा प्रत्ययो भ्रान्तिः प्र-
माणवैकल्यादभ्यस्यते, यस्मिन् द्वाविध्यमे जायमिहान् यमन्-
त्यानेतिरामान् चक्ष्यमाण्याने, साधनादिति भावः ॥ ६ ॥

+प्रार्थ्यकारणयोरेकस्यैकपृथक्तासायादकस्यै-
कपृथक्त्वं न विद्यते ॥७॥

कार्यकारणयोस्तनुपपत्त्योरेकत्वमेकपृथक्ताय यम एवैक-
त्वमत एवैकपृथक्तामपि न हि स्वप्नादेव स्व' पृथगिति गम्य-
वति, न हि पटे पाद्यमाने प्रत्येकं तन्मूनामाकर्षे तद्विषयः
पट उपलभ्यते, यदि तन्मुभिर्च पटः स्यात् तदा तद्विषयतयो-
पलभ्यं त घटवत्, एव घटे, वि भव्यं कषाजहवातिगिरिगत्या-
नुपलभ्यात् घटाऽपि कषाजहवात्मक एव, तदुक्तं "नः श्वाऽव-
यध्यवयवेभ्यः " इति तदिदं सादृशीय मतं प्रसङ्गाविराचिको-
चुराच ।

कार्यं कारकस्य इयमेकं न भवति, कुत पतदित्याह प-
क्षत्वाभावादभिदाभावात् तर्हि यदेव कार्यं तदेव कारकं
तन्मव, पट इति बहुत्वैकत्वयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः
भवत्येव सामानाधिकरण्यमेकस्यामपि पायःकणिकायागो-
प इति प्रयोगात् एकस्यामपि योषिति दारा इति प्रयोगा-
दिति चेन्न तत्रावयवबहुत्वमादायोपपत्तेः . पायःपरमाणो तु
प्रकृतिगतं रूपादिवहुत्वमादायेत्येके शब्दसामान्यमिदमप-

न्युयोऽप्यमित्यपरं न च रण्डाकरण्डावस्थितास्तमात्रः पश्य-
पदं लभते, न वा धारणाकर्षणे तन्तवः प्रत्येकं कर्तुमी-
ते, न वा कार्यं कारणञ्च द्वयमध्ये कष्टयुक्तान्ययः परस्परा-
धिकत्वप्रतीतेः कुत इत्यत आह एकपृथक्ताभावात् एकपृ-
क्तमपेक्षस्य तदभावान् कार्यकारणयोरन्योन्यपेक्षस्यानुमत्ता-
तन्तुत्वपटुत्वयोः घटत्वकपानत्वयोश्च भिन्नबुद्धिपदेगयो-
सार्वलौकिकत्वात् कथं तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शानां न भेदेनो-
पपन्नं, अत्यन्तमाह्वयात् अविचित्रपटादौ भेदोपपन्नाऽपि
सङ्ख्यापरिमाणादिभेदस्य चातिस्फुटत्वात् ॥ ७ ॥

+ एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

अनित्ययोरैकत्वेकपृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वमाह ।

अनित्ययोः सङ्ख्यापृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वं यदा-
ख्यातं तदनित्ययोरैकत्वेकपृथक्त्वयोरैव बोद्धव्यम्, अन्येषां स-
ङ्ख्यापृथक्ता नामपेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्, यथाऽनित्ययोस्तो जीव-
पम्पययोः कारणगुणपूर्वकत्वं तथैकत्वेकपृथक्त्वयोरनित्य-
योरिति भावः । अर्थादनेकद्रव्या हित्वादिका परार्हता-
द्वयुपमद्वयानम्, उपमद्वयानान्तरञ्च तत्त्वमानाधिकरणञ्च दि-
पृथक्तादि परार्हपृथक्त्वपर्यन्तम् । तदयं हित्वाद्युत्पादविना-
शक्रमः । समानजातीययोरसमानजातीययोर्द्रव्ययोश्च भ-
विकर्षे भाति तच्चिह्नैकत्वसङ्ख्यायोर्यत्नामान्यमेकत्वत्वं तयोर्नि-
र्विकल्पकानन्तरं तदिमिष्टगुणबुद्धिद्वयस्यते सेव चापेक्षाबु-
द्धिप्राया तयोर्द्रव्ययोर्द्वित्वनुत्पद्यते, उत्पद्यमानं च हित्वाद्य-
व्यापानं हित्वाद्यं सङ्ख्यायोर्यत्नामान्यमेकत्वत्वं तयोर्नि-

द्वित्वविशिष्टद्वित्वगुणविषयाविशिष्टबुद्धये कदा भवति, त-
दपिमक्षणे च द्वित्वगुणव्यापेक्षाबुद्धिविनाशादिनाम हे दृश्ये
इति द्वित्वविशिष्टदृश्यज्ञानञ्च युगपदुत्पद्यते, ततस्तस्माद् द्वित्व-
विशिष्टदृश्यज्ञानात् संस्कारः । तदर्थं भवेत् यत्प्राप्यमानद्वि-
त्वाधारेणैन्द्रियमधिकर्येभ्यस्त एकत्वगुणगतमामान्यज्ञानं तत
एकत्वत्वमामान्यविशिष्टे एकत्वगुणमसूहानम्वनरुपापेक्षाबु-
द्धिस्ततो द्वित्वगुणोत्पत्तिस्तद्वत्तमामान्यस्य ज्ञानं ततस्तस्मा-
त्तमामान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं ततो द्वित्वगुणविशिष्टदृश्यज्ञानं
ततः संस्कार इतीन्द्रियमधिकर्येभ्यस्तसंस्कारपर्यन्तमष्टौ ज-
न्याः, विभागक्रमस्तु एकत्वत्वमामान्यज्ञानस्यानपेक्षाबुद्धितो-
विनाशः द्वित्वत्वमामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः, द्वित्वत्वमा-
मान्यज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धितोविनाशः द्वित्वगुणबुद्धेर्च द्वि-
त्वविशिष्टदृश्यज्ञानात् तस्य च संस्कारात् विषयान्तरज्ञाना-
देति । नन्वेकत्वज्ञानात्तद्विशिष्टदृश्यज्ञानमेव कथं जाययते
तस्मान्मयोमत्त्वान् न हि गुणज्ञानं सति दृश्यज्ञानं विनश्यो-
क्षि तदाह तत एवापेक्षाबुद्धेर्विनाशे तथागात् तदपिमक्षणे
यव द्वित्वनामे इति हे दृश्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वस्य यव
द्वित्वविनाशापत्त्या द्वित्वविशिष्टदृश्यज्ञानस्यानुत्पत्तिरिति
चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तिमात्रयानभिक्रमाया यवापेक्षाबुद्धेर्दृश्य
विशिष्टज्ञानजनकत्वनिवृत्त्या यत्नबलेन तथा कल्पनात्, ननु
तथापि व्यञ्जनितसंज्ञादिनेवापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः य एव
त्वादवश्यं यव, द्वित्वविशिष्टज्ञानपूर्वस्य यव द्वित्वनामस्य म-
न्वादि इति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्काराजनकत्वान् न हि

केवलो गुणः क्वापि स्मर्यते, सर्वत्र दृश्योपरामितैश्च गुणक-
 णात्, ननु भवत्वेवं तथापि विगिष्टबुद्धिकालेऽपि द्रित्यन-
 विगिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदवस्थ एव न हि वर्तमानावभासिनो
 विगिष्टप्रतीतिर्विशेषणनाशकाले सम्भवति तथादर्थनादिति
 चेन्न विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियमन्त्रिकर्षतदुभयान्नमतोपपन्न-
 विगिष्टज्ञानमासंपादः प्रकृतेऽपि सम्भवात् यदि तु विशेष-
 न्द्रियमन्त्रिकर्षोऽपि सृज्यते तदा पूर्वसत्त्वे तस्यापि सत्त्वान् पु-
 र्वक्षणवर्तिन एव सन्निकर्षस्य कारणत्वेनाभ्युपगमात्, नि-
 शेषणं विगिष्टज्ञानागोचरोऽपि सम्भवति विगिष्टज्ञानप्रत्य-
 क्षानविषयत्वमात्रमेव हि विशेषणत्वे तस्य न तु विगिष्टज्ञा-
 नविषयत्वमपि । उपलक्षणव्याप्येवं विशेषणत्वापत्तिरिति
 चेन्नाप्रत्याख्यव्याप्तिमामानाधिकरण्याच्च विशेषणत्वे तत्त्वता-
 त् उपलक्षणम् तदाधिकरणम्, एवं यदा देवदत्तयज्ञे सा-
 यता तदा काको विशेषणं, यदा तु उपरिभ्रमन् यमन् तदो-
 पलक्षणम्, एवं मलि रूपवति रत्न इत्यादौ रूपादेरपि नि-
 षणत्वापत्तिरिति चेन्न दृष्टत्वात्, तर्हि तथापि रमो वर्ततेति
 चेन्न विगिष्टवर्तते विशेषणवृत्तित्वानावश्यकत्वात् नहि शिरेष-
 षं विगिष्टमित्येकं तत्त्वम्, द्रित्यनाशकाले विशेषणमवभा-
 नास्ति कुतो विगिष्टप्रत्यक्ष इति चेन्न अतदुपलक्षणेरेव वै वि-
 ट्पदार्थत्वात्, तद्वानन्तु तथापीति न किञ्चिदनुपपन्नमि-
 त्या, । एवं द्रित्योपपत्तिविनाशवन्ति, ततोऽपत्तिविनाशारम्भ-
 मोदी । द्रित्यमपेक्षाबुद्धिनागमागमम्, आश्रयनागविरोधि-
 काभावाभावे मुख्यस्य मताविनाशित्वात् चरमाश्रयत्वम् वा

ज्ञानस्यादृष्टनाशनाश्वत्वात् । कश्चिदाश्रयनाशादपि नञ्प्रति-
यत्त द्वित्वाधाराश्रयवत्कर्म्मममकालमैकत्वमामान्यज्ञानम्, तद्
यथा अश्रयवत्कर्म्ममामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धौ संयोगना-
शगुणोत्पत्तौ दृश्यनाशद्वित्वमामान्यज्ञाने तत्र दृश्यनाशादद्वि-
त्वनाशः, मामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाम्, अपेक्षाबुद्धिनामस्य
द्वित्वभागमममकालत्वात् कार्यकारणममानभावाभावात्
यदा तु द्वित्वाधाराश्रयवत्कर्म्मोपेक्षाबुद्धौर्योगिवत् तदा द्वा-
भ्यामाश्रयनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां द्वित्वनाशः तस्यवा अश्रय-
वत्कर्म्मोपेक्षा बुद्धौ विभागोत्पत्तिद्वित्वोत्पत्तौ संयोगनाशद्वि-
त्वमामान्यज्ञाने दृश्यनाशापेक्षाबुद्धिनामो ताभ्यां द्वित्वनाशः,
प्रत्येकं सामर्थ्यं यजान्, इत्यत्र प्रक्रिया ज्ञानयोर्वध्यधातकपक्षे
परमुपपद्यते न एव न पक्ष प्रामाणिकः । ननु द्वित्वत्रित्वा-
दीनां सामर्थ्योपपत्त्यं कथं कार्यवन्तस्य द्वाभ्यामैकत्वाभ्यां
द्वित्वं त्रित्वमैकत्वेऽस्त्विति चेन्न एकत्वं द्वित्वाद्यभावात्,
भयवापिकारणमतमेव द्वित्वत्रित्वादिकं तत्त्वमिति चेन्न द्वि-
त्वाद्युत्पत्तेः पूर्वं तत्र द्वित्वाद्यभावात् तत्रापि कारणविन्ना-
याद्यनिवारणात् अपेक्षाबुद्धौवैकत्वेण न तादृशविशेषस्यानुप-
सम्भवाधितत्वात् कर्मवलेन तत्त्वानुपपत्तेः वा द्वित्वादिस्यवहारोऽ-
पि तत्र उवाचुः किं द्वित्वादित्वा, अदृष्टविशेष इति चेदेवं
मतिं द्वित्वारम्भिकयापि सामर्थ्या कदाचित्पितृत्वं चतुष्टयो-
त्पद्ये तत्त्वनिवृत्तममङ्गाः । अतोऽप्यने सामभावविशेषादिशेषोप-
पत्तेः यथा तुल्यता सामर्थ्यापात्रजालां ह्यपरमगन्धस्पर्शानाम्
परमभावोऽपि साधारण एवेति चेन्न स्वसामभावपक्षेऽकार्यं

प्राति करेत्वावधारणात् यदा गुह्यापेक्षाबुद्ध्या दित्वं द्वि-
 महितया चित्त्वमिति मेयम्, गतं विधोन्निकानां मया इत-
 मित्यादौ ममवाचिकारणाभावे दित्वं तावद्योत्पद्यते तथाच
 गौणस्तत्र मद्गतावधारो दृष्टश्च । सेनावनादौ नियतापे-
 क्षाबुद्ध्याभावाद्बहुत्वमप्यमुत्पद्यते न तु गतमहसादिमहोति
 शोभरोचार्थ्याः । एवमपि गतमहसादिकोऽटिकस्तत्र मगयो
 न स्यात् न स्याच्च महतो महतरा सेनेति नैवमिष्टदुष्टता-
 चार्थ्याः । यत्रैवमानोचनीयं चित्वादिपराहं पर्यन्ता मद्गो-
 बह्वुत्वम्, तद्विषयं वा मद्गगन्तरम्, नाद्यं सेनावनादावपि
 गतमहसादिमहतात्प्राप्तिनियमात्, न द्वितीयः चित्वादिदि-
 त्तत्त्वस्य बहुत्वस्याननुभवात् तथाच प्रतिनियतैकत्वानाद्य-
 नान्यनापेक्षाबुद्धिजनितयतादिमद्वैव बहुत्वं गतांशमिष्यति
 न्तु तत्र न भवति तादृशस्यैकाभावात्, यस्तु त्रूमः चित्वा-
 दिनमानाधिकरणं मद्गगन्तरमेव बहुत्वं चित्वादिजनकापे-
 क्षाबुद्धिजन्यं प्रागभावभेदादेवंभावः, कथमन्यथा बहुवक्ता-
 वत् सन्ति गतं वा महस्रं वेति विशिष्य न जानीम इति,
 यद्येकदृश्यं महस्रं दोषत्वञ्च तथैकैवाधिकरणे चित्वादिद्वं
 बहुत्वञ्च, भवति हि गतं वा महस्रं वा चूतलनाम्यामयामा-
 ति प्रश्ने बहुवक्तावदानोयन्तां किं विशिष्यजिज्ञासयेति, एव-
 च द्वित्वमहितोपेक्षाबुद्ध्या दित्वं चित्त्वमहितापेक्षाबुद्ध्या च
 तुष्टमेवमगोतपेक्षरम्, बहुत्वोत्पत्तौ तु नापेक्षाबुद्धौ पूर्वपूर्व-
 मद्गगविशिष्टत्वनिधमः, यत एव सेनावनादिषु बहुत्वमात्र-
 मुत्पद्यते न तु मद्गगन्तरं सशयस्त्रमत्कोटिनोऽपि भवत्ये-

इति । तन्ममाना विदुषश्च पृथक् सति यथा द्वित्वं तथा
 द्विरुपपत्तिरिति । ननु द्वित्वं तत्त्वादिममानाधिकारं नैक
 पृथगेव तदावधारोपपत्तौ किं द्विरुपपत्तिरिति चेन्न प-
 टात् पक्षमाहो पृथगिति द्विरुपपत्त्या न्याय्याधिकृत्यापत्तिरिति
 पक्षे च पृथगे च ननु पत्तोतिरिति चेदप्याह । न चेन्न द्विरु-
 पत्त्यापत्तिः । द्वित्वममानाधिकारनाभ्यां परस्माभ्यामिव तदुपपत्तिः
 तथा पृथगे ताभ्यामधिकृत्यविशेषस्तथा न परस्व । द्वावि-
 मो पराविति द्वाविमो लोकाविति चदुपपत्तिं यस्मान्नेमस्य-
 यो । यद्युक्तमप्योगभूतत्वाभ्यामपि द्विकृतिष्वस्योगस्यानम-
 याधिकारत्वात् भेदे भिन्नकार्योत्पत्तिमन्त्रात् । मिमितयो-
 रित्यप्युक्तं सति यथाऽसमवायिकारणत्वं तथा मिमित-
 योरैकद्वयजयादिदृष्टत्वं । अस्मदसमाधिकारणत्वमन्त्रात्
 दृष्ट्यातिरिक्तमेक कार्यं यत्तन्नेकेषां मयोंगमां कार्ये कार्य-
 समवायवत्यामत्या मन्त्रकारणकारादमेनात् कारणेकार्यम-
 त्यामत्या तु चद्वयजानुगममयाता तत्र पटतरोमयोगमार-
 भन्त एवेति द्विक् । द्वित्वादिति नागवद्विरुपपत्त्यादिविना-
 माप्युक्तमोहः ॥ ८ ॥

• अन्यतरकर्मज इत्येवकर्मजः संयोगजश्च सं-
 योगः ॥ ९ ॥

प्रकरणान्तरमाहमति ।

मयोंगं संयुक्तप्रतोतिरवाधिता प्रमाणं कार्य्याणि च, प-
 रद्वयमयोगीषु दृष्टमन्त्रिणीये पात्रजा दृष्टादयः दृष्टये प-

रिमानविशेषः भेदात्कागमयोगे गच्छ इत्याद्युक्तम् । न च
 त्रिरन्योन्यासिरेव संयोगः सप्तभङ्गपरिणामयोर्निरामात् सप्त-
 सिर्पुर्निका प्राप्तिः संयोगः, स चान्यतरकर्मज्ञः । श्रियादत्ता
 ग्येनेन निष्क्रियस्य व्याणांस्तदभिमुखक्रियारहितस्य मर्क-
 यस्यापि धावन, यथा धावता पुनःपान्तरिण पृष्ठदेगसंयोगः,
 सप्तयकर्मज्ञः संयोगोर्मनुगांशो प्रत्येकं यद्वीतमासर्थाभ्यासु-
 भाभ्यामेव तज्जननात्, द्वितीयस्यद्रुमितकर्मयोगाद्विज्ञातकर्म-
 योगः, स चेकस्मादपि भवति यथा तन्तुवीरणसंयोगात् पट-
 वीरणसंयोगः क्वचिद्दृष्टाभ्यां संयोगाभ्यामेकः संयोगः यथा
 दृष्टाभ्यां तन्तुभ्यामाकाशस्य द्वौ संयोगौ ताभ्यामेक एव द्वि-
 त्तुकपटस्याकाशेन संयोगः, क्वचित् बहुभिरपि संयोगैरेव
 संयोग आरभ्यते यथा दशभिस्तन्तुभिराकाशस्य दशसंयोगा
 एकमेव दशतन्तुकपटाकाशसंयोगमारभन्ते, क्वचित् पुनरे-
 कस्मादपि संयोगादसमवायिकारणात् संयोगद्वयमुत्पद्यते
 यथा पार्थिववाय्वयोः परमाण्वाः प्रथमसमन्तारभक्ते संयोगी
 जाते पार्थिवे परमाणौ पार्थिवपरमाण्वन्तरेण, चाप्येव प-
 रमाण्वावाय्वपरमाण्वन्तरेण, द्वाणुकद्वयारभक् संयोगद्वयमु-
 त्पद्यते ताभ्यां संयोगाभ्यां सञ्जातीयनिष्ठाभ्यां द्वाणुकद्वयं
 युगपदारभ्यते तत्र यः पार्थिववाय्वपरमाण्वोऽन्तारभक् संयो-
 ग उत्पद्यन्ते तेकेनेव पार्थिवपरमाणुनाप्यद्वाणुकेनेकः संयोग
 वाय्वपरमाणुना पार्थिवद्व्यणुकेनापर संयोगोद्वाणुकयोः
 पाद्युत्पत्तिसमकालसमय जायते, कारणाकारणसंयोगेन का-
 र्याकार्यसंयोगवीरणसं जननात्, सूत्रे विभूनामन्यतरक

[illegible]

मायुनिष्ठस्यापि संयोगस्य दिगादयोऽप्येष्टे दकायितनीयाः
 + एतेन विभागो व्याख्य तः ॥१०॥

विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिश्याह ।

संयोगप्रदविभागोऽप्यन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभा-
 गजय, अथ न कर्मणा स्याणुच्छेदविभागः, संयुक्तयोर्मन्त्रो
 संययोर्वा कर्मणाभ्यां तदुभयविभागः, स चायं कर्मोत्पत्ति-
 बहिर्गतोत्पत्तिकः अपेक्षणीयान्तराभावात् तदुक्तं "बहो-
 गविभागधोरनपेक्षकारणं कर्म" इति, विभागे जननीये
 ययः, संयोगे न जननीये पूर्वसंयोगनागयापेक्षणीय इति
 चेत् स्योत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकनाशभूतानपेक्षत्वस्य कर्मोत्पत्ति-
 रपेक्षत्वात्, विभागजस्तु विभागो द्वित्रिधः कारणमात्रविभा-
 गजकारणकारणविभागभेदात् कारणाकारणविभागप्र-
 त्याकारणविभागभेदाच्च, तच्च कारणमात्रविभागान् कारण-
 कारणविभागो यथा कणामहयविभागान् कणानाहयवि-
 भागः, कारणकारणविभागाच्च कार्यकार्यविभागो यथा
 संहतविभागाद्व्यक्ततद्विभक्त्यस्तत् शरीरतद्विभाग इति
 जन्तु विभाग एव न प्रमाणं संयोगभावे एव विभागतत्वं
 बाधितं चेत् संयोगाभावात्स्यन्ताभावेत् गुणकर्मवशा-
 त् विभक्त्यद्वयवशात्, दृश्ययोर्वैतनात् सयोगादन्त-
 र्भागे विभक्त्यद्वयहेतुरिति चेन्नयवशाच्चविमोहोऽप्यवशि-
 स्तः, यथाविदावचभूतयोर्द्वयव्यतिरिक्तं चेत् विभागादिभा-
 वि स्यात्, अत्रादेशमद्वयं चेत् अत्राद्वयं गुणकर्मयोर्वैतना-
 वत् अत्राद्वयमद्वयं अत्राद्वयं विभागादिभागात्, इति

विभागे विभाग इति चेत् एकत्रैव योगिनामिह नष्टे म-
 ग्निर्न दृश्यवद्वान्प्रसङ्गात्, य योगिनेर्विद्यमानोऽदिति चेत्
 भक्त्योग्यतागमनान्तरं पुन न युक्तयो, कुवन्नामनक्तयोः म-
 ग्निर्न दृश्यामपि विभक्त्यल्लयप्रसङ्गात्, यावत् मद्यागनागस्त-
 ेति चेदकर्मयोग्यतामे नदभावप्रसङ्गात् तच्च यावदर्थभावा-
 त्, तस्मादस्ति विभागः शान्तरम् न च गुण विरोधिगुणान्त-
 नाशः, विरोधिर्न समानाधिकरणं गुणान्तरेण सत्याव्यये
 गुणमागानुपपत्तेः कर्मेव संयोगनामकर्तृत्वादिति चेन्न विरो-
 धिनां गुणस्य गुणनामकत्वात्, किञ्च यथाहृत्तोहस्तभुजगरो-
 दाणां स्वस्वकर्मेणा नहर्मयोग्यतायाहृत्तोमात्रे समुत्पन्नेन
 कर्मेणाहृत्तो नहर्मयोग्यताग्रमन्त्रवेऽपि हस्ततदभुजगरोर-
 तहर्मयोग्यतागमनामप्रसङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् यद्-
 नोक्तमर्थव्यवधिकरणत्वात् व्यवधिकरणव्यापि कर्मणः संयो-
 गनामकत्वे क्वचिदप्युत्पन्नेन कर्मणा युगपदेव सर्वसयोग्यता-
 मापत्तेः, त्वन्तरे, तच्च का गतिरिति चेत् यद्-नोक्तहविभागे-
 न हस्ततदविभागो, अनितो हस्ततदसंयोग्यतामक इत्यभ्यु-
 पगमान् व्यवधिकरणेनाहृत्तोक्तमर्थैव हस्ततदसंयोग्यतागोऽस्तु
 न चातिप्रसङ्गः याथात्रितपरम्परासंयोग्येव व्यवधिकरणक-
 र्ममाश्रयत्वाभ्युपगमादिति सर्वत्रैव यदुक्तं 'तदपि न युक्तं
 विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव सर्वत्र नामकत्वानुभवात् वा-
 धकमन्तरेण तत्परित्यागानुपपत्तेः । अथविभागे, च विभा-
 कार्या तच्च विभागस्य अथ्वाभमवाधिकरणत्वं सृष्ट्यामहे न
 हि वंशे पाप्यमाने दले च चरणयन्त्रावावृष्ट्यै दक्षान्तरे चो-

परिलक्ष्यमानेयं शब्दो जायते तच्च दन्तकागविभागादस्य
 ममदादिकारणपञ्चमः न च दवदहनदहमान्स्वरूपं
 चीत्कारे विभागातिरिक्तमममवायिकारणं पञ्चमः, कारण
 कारणविभागाच्च कार्याकार्यविभायमनुमन्यामहे, कथमन्य
 स्तस्य कश्चेज्जनिताद्, नीतरूपयोगइत्यतस्मदोगमुन्नतसंयोग
 शरीरतरुसंयोगानामद्, लोसाशोत्पन्नकर्मणाऽद्, नीतरुमि
 गे मति चद्, नीतरुसंयोगनाशे मन्यपि इत्यतस्मदोगदो
 नाशः, तत्र हि विभागश्च विभागपरम्यरेव तत्तत्संयोगवार्ति
 केऽनुज्ञात्वात्, कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभ
 गे न संप्रत्ययः यतो वंगटले यदुत्पन्न कर्म तेन दन्तास्तरा
 भागवदाकाशादिविभागस्यापि खननसम्भवात् यावद्विः मर्म
 तद्वत् संयुक्तमामोत् तावद्विस्तृत्यमंगा विभागस्य दर्शनान्
 न द्वाद्, न्यामुत्पत्तेन कर्मणाऽद्, न्यन्तरविभागवदाकाशादि
 देशेभ्योऽपि विभागा न अन्यत्वे कर्मसद्वत्ते चोत्पत्तेन कर्मणा
 दन्तान्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्यो वा न विभागा पारम्य
 ज्ञे, दृष्टारम्भकसंयोगाविरोधिनः शतमपि विभागानिर्क
 सांभतां तत्, कर्म दृष्टारम्भकसंयोगाविरोधिन विभागता
 र्भर्त न तत् दृष्टारम्भकसंयोगाविरोधिनसपि यच्च दृष्टार
 म्भकसंयोगाविरोधिनं तद् दृष्टारम्भकसंयोगाविरोधिनमिति
 श्रुतं, कुत एतदिति चेत् कार्यवैचित्र्येण कारणवैचित्र्या
 यद्वक्तव्यात्, ननु कर्मणि वैचित्र्यामावश्यकं तथाचैक कर्मद्व
 यारम्भकसंयोगाविरोधिनं विभागं जनयत् यथा विक्रमत्व
 मजलुद्गमनादावपरश्च दृष्टारम्भकसंयोगाविरोधिनसविरो-

- १. अथ यजुर्वेदोऽपि वेदोऽयम् ॥ १॥
- २. यजुर्वेदोऽपि वेदोऽयम् ॥ १॥
- ३. यजुर्वेदोऽपि वेदोऽयम् ॥ १॥
- ४. यजुर्वेदोऽपि वेदोऽयम् ॥ १॥
- ५. यजुर्वेदोऽपि वेदोऽयम् ॥ १॥
- ६. यजुर्वेदोऽपि वेदोऽयम् ॥ १॥
- ७. यजुर्वेदोऽपि वेदोऽयम् ॥ १॥
- ८. यजुर्वेदोऽपि वेदोऽयम् ॥ १॥
- ९. यजुर्वेदोऽपि वेदोऽयम् ॥ १॥
- १०. यजुर्वेदोऽपि वेदोऽयम् ॥ १॥

शब्दावाचनम् ॥ १॥

शब्दोऽयम् ॥ १॥
 शब्दोऽयम् ॥ १॥
 शब्दोऽयम् ॥ १॥

+संयोगिनो दण्डः सनवाचिनो धिपे

ननु संयोगिनो दण्डः सनवाचिनो धिपे
 तथा ॥

दण्डी पुरुषः दण्डी दण्डः इति प्रत्ययः स्तः
 संयोगात्, द्वितीयः समवायात् दण्डी प्रत्ययविभक्तिः
 समवायाधीनः प्रत्ययः, दण्डी, समवायितया दण्डः
 स्तीति विशेषादेति विशेष एव दण्डादौ
 विशेषणत्वं न तु तत्त्वादौतामपि तन्मात्रं पठे
 विशेषणमात्रेण प्रत्ययो भवति, एवं दण्डः दण्डः
 प्रत्ययो न भवति, तथाच शब्दार्थानुसंगेन
 य इति भावः ॥ १॥

+सागयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥२०॥

ननु यदि न म'योगो न वा समवाय शब्दार्थयोस्तर्हि
अन्य मस्यन्ते न शब्दो नियतमध्ये प्रतिपादयतीत्यत आह ।

सामयिक इति समय ईश्वरमतेन यथाच्छब्दद्वाराणी
आह्वय इत्याकारः, य शब्दो यस्मिन्मते भगवता मदेति न म
समर्थ प्रतिपादयति तथाच शब्दादर्थोऽप्येवैव मस्य
न एव समदस्तादधीन इत्यर्थः, यथा नकुलदद्याप्रसूता या
काचिदोपधि मा सर्वाऽपि मपत्तिरिति, न च समयः क-
चिदुपपत्तिरादृष्टान्ते यथा प्रयोगेन घटमानद्येऽपि प्रयो-
ग्यस्य कम्पुषीव वस्तुनर्तमानयनो ज्ञान तावदनुमितिः त-
दस्यो ज्ञान, इयमप्य पहतिर्ज्ञानमप्या पहतित्वात् मस्य
तिवत्, तच्च ज्ञानमेतदः कम्पुषीव वस्तुनर्तमानादित्वात्, एतज्
ज्ञानविषयोऽय कम्पुषीवावानर्था घटपदवाच्य इत्यादि
वाच्यप्रक्रियया बालस्य घटपटादादर्शे व्याप्तिरिति कथितं मा
यादासवाक्यादिष यथाऽयं कम्पुषीवावानर्था घटपदवाच्य
इति कथितदुपमानात् यथा, गीमहमी गच्छ', यथा गुह्यं
मुह्यतपनी, यथा मापदाया मापनीत्यादिरुपपत्तिरित्यागत्,
कथितइत्यादिवाच्ये वाच्यत्वात् यथा धिक् करभसतिनमोऽ
दीर्घपीत्र वठारकण्टकादिनमपसदं पशुनामिति दिन्दिश
कम्पुषीव वस्तुनर्तमानतावदनुमितिः यथा दस्य इति धु-
त्यतिः, कथितं मनिदपदनामानाधिकरणत्वात् यथा मभाष
समयोदरे मधूनि मधुकरः पितृतीति वाच्यप्रक्रियान्तर म

वत्त्वयममो मधुकरपदवाच्यः प्रभिन्नकमलोदरे मधुपानवर्
 त्यात्, यथा वा मधुकारतरौ मधुरं पिक्वा रोतीति । तदेत
 नुमान वा शब्द एव वा प्रभिन्नपदसामान धिकरल्लभ्यम्
 दृष्टुम्यादक, उपमानविशेष एव वा. मधुपानकृतं त्वं म
 मरादिशब्दात्तरवाधर्म्यं व्योपनयात् । समस्य ज्ञानिमात्रं
 व्यक्तं शब्देन पयोपस्थितेरिति तोतातिकाः । ज्ञातो यो
 यो भवतिः किन्तु ज्ञायंते ज्ञाता व्यक्तं यो व्यक्तपक्षतो ज्ञे
 जिज्ञेति प्रभाकराः । समसः यस्मिन् व्यक्ताज्ञानिज्ञातयः स
 दाया इति वृद्धाः । यथादिप्रदानामियं गतिः, गुणकर्मो
 वाचकपदानास्तु ज्ञानिव्यक्तोपवाच्येति मयूषेयधितम् ।
 + एकस्मिन्नाभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टश्रि
 कृताभ्यां परमपरञ्च ॥२॥

इदानीमुद्देशमक्रममात्रं परत्वापरस्य परस्परानुवचनमात्रं
 रक्तगणनया गिन्यद्विधेययाये मत्तेषां चैकपदं ताव ।
 परमपरश्चेति भावप्रधाने निर्देशे, उत्पद्यत इति हे
 तवः परमपरश्चेति व्यवहार इति शेषः, इति। आचार्ये
 कादिम् ययोस्तादिभिरुक्तो तन्म्यामेकदिशाभ्यो पितृ, म
 मि १२, मयूषेयवाच्ये यदि नो ज्ञातः न तु ताभ्यां पितृ
 रत्ने ज्ञादयेने व्यवहारेने येन न ज्ञातं सन्निकृष्टविषय इ
 मिनि, सन्निकृष्टं मयूषमयोनाम्यत्नम्, विषयदंस्तदमुप
 तद्व्याः सन्निकृष्टं यत्नम् समवायिकावत्तद्व्याम्, दिव्यं द
 वे मत्तममवाविचारम्, तयादि वाह्यद्वयम् मयूषम्

चवस्थितयोः पिण्डवैरिक्तमिन् संयुक्तमयोगभूयस्त्वमपर-
 मिन् संयुक्तमयोगात्परत्वस्यापेक्ष्य परत्वमपरत्वशोऽप्यनते,
 सममवाधिकारणमुक्तम्, भविष्यद्विषयकृष्टाभ्यामिति विषयेण
 विषयिणं प्रत्ययमुपलक्षयति तथाचापेक्षाबुद्धेर्निमित्तकारण-
 त्वमुक्तम्, एकद्विगत्रयमित्येव परत्वापरत्वे सत्यद्येते इति न
 सर्वोत्पत्तिः, एकस्यैव दृष्टुरपेक्षाबुद्धिः समस्यद्येते इति न स-
 र्वोत्पत्तिः, अपेक्षाबुद्धिनियन्तासं सर्वोत्पत्तिः, कारणज-
 नोत्पत्तयोः प्रत्यक्षमिदृशत्वाच्च परस्परायत्तत्वम्, अन्यथा हि
 नोत्पद्येतां न वा प्रतीयेतां परस्परापेक्षायां हि दृष्टेर-
 नुत्पत्तिरप्रतीतिश्च स्यात् प्रतीयेते च परत्वापरत्वे, प्रतीतिश्च
 तयोर्नोत्पत्तिमन्तरेणैति, एककालाभ्यामिति कालिकपरत्वा-
 परत्वे चाभिप्रेत्य नचैककालाभ्यामिति एकैव वर्तमान का-
 लो यतोऽयं प्रत्यक्षविरपिण्डयोः तावैककालो ताभ्यामेककाला-
 भ्यामित्यर्थः, भविष्यदोत्पन्नजननपरिणामान्निरितजन्मत्वं,
 विप्रकर्षश्च बहुजननजनपरिणामान्निरितजन्मत्वम्, अद्यापि
 विषयेण विषयिणीं बुद्धिमुपलक्षयति तत्र युक्तविरपिण्डो
 समवायिकारणः, दानपिण्डमयोगात्प्रमशयिकारणत्वं, च-
 न्दतरतपनपरिणामान्निरितजन्मत्वमुद्भूतपरत्वे बहुजननजन-
 परिणामान्निरितजन्मत्वबुद्धिः परत्वे निमित्तकारणम्, एते च
 परत्वापरत्वे अनियतदिमुद्देशगोचरपि पिण्डोत्पद्येते तत्र
 हेतुजपरत्वापरत्वयोः सपक्षा विनाशः, उपायस्तु नृमण्डेन
 दृष्टेरन्यथाऽन्योऽन्यथा, खान, अपेक्षाबुद्धिः, यान्, मण्डोत्पत्तिः
 सपक्षारिक्कारणस्य नाशः, इत्यर्थः च अ. ५. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

नागात्, मिमिनाममवायिकारणयोर्नागात्, निमित्तम-
 वायिकारणयोर्नागात्, निमित्तनागममवायिकारणनाग-
 मवायिकारणनागेभ्यः । तत्रापेक्षः बुद्धिनागात्, नादत्, परत्वो-
 रपत्तिः परत्वमाप्त्यान्वधानं ततोऽपेक्षाबुद्धिनागस्तद्विनागा-
 त् परत्वविशिष्टदृश्यज्ञानज्ञाने परत्वनागः, द्वित्वनागदेव
 सर्वसूदनोयम् । असमवायिकारणनागादपि तद्वयथा यदै-
 वापेक्षाबुद्धिस्तदैव परत्वाधारे पिण्डे कर्मततो यदैव परत्वो-
 रपत्तिस्तदैव दिक्पिण्डविभागस्ततो यदा परत्वमाप्त्यान्वधानं
 तदा दिक्पिण्डसंयोगनागः ततः सामान्यज्ञानादपेक्षावति-
 नागस्तदैव दिक्पिण्डसंयोगनागात् परत्वापरत्वयोर्नाग-
 तश्च वापेक्षाबुद्धिनागस्य परत्वनागसमकामत्वाच्च तद्वयथा
 त्वम्, नन्वसमवायिकारणनागादपि गुच्यनागे भागसमम-
 योगनागादपि संस्कारादृष्टादोर्नां विभागे वष्टु कर्म
 इति चेन्न विप्रकृतत्वेन परत्वस्य व्यापनात् परत्वाधारात्
 न्यत्र गमने विप्रकर्षाभावात् परत्वनिवृत्तिरावश्यको न ह त-
 दा नागकास्तरमस्तोयव्याशऽनुपपत्त्या संयोगनाग एव त-
 शकः कल्पान्ते, संस्कारादृष्टादेः कार्यस्य स्मृतिमुत्पादेदिना-
 पि दर्शनमात्रं तस्यायकल्पना, उपलक्षणश्चेत्तात्पर्यभेदेऽनुप-
 देशसंयोगनागादपि परत्वापरत्वे विनश्यतः गुणोऽनुपप-
 त्, समवायिकारणनागादपि कश्चित् परत्वनागः तद्वयथा
 यदा पिण्डावयवे नानुपपत्तेन कर्मणाऽव यदात्तरादिमा-
 स्तदैवापेक्षावृद्धिः, विभागात् पिण्डावयवकसंयोगनागः
 त्वोत्पत्तिः, परत्वस्यैव संयोगनागाद् दृश्यनागः परत्व-

माययात्, दृष्टनामात् परस्वनागोपेक्षाबुद्धिनामाय च सामा-
न्यनामात्, तदा च योगपद्यापेक्षाबुद्धिनामात् परस्वनाग
इति, क्वचिद् दृष्टनामादेवाबुद्धिनामाभ्यां परस्वनागः तद्यथा
पिण्डावयवै कर्मापेक्षादुद्देहत्वादस्ततोऽवयवान्तरविभागः प-
रस्वीत्यस्ति ततः चारथ्यकर्मयोगनामसामान्यज्ञाने ततो दृ-
ष्टनापेक्षाबुद्धिनागो मनसः परस्वनागः, क्वचिद् दृष्टस्य संयो-
गस्य च नागाभ्यां परस्वनागः तद् यथा यदा दृष्ट्यावयववि-
भागस्तदैवपिण्डकर्मापेक्षाबुद्धौ दृष्ट्यादस्तदनन्तरमवयवसंयो-
गनागदिक् पिण्डविभागपरस्वीत्युक्तयः ततो दृष्टनागदिक्-
पिण्डसंयोगनागपरस्वसामान्यबुद्धयः ततो दृष्टनागदिक्पि-
ण्डसंयोगनागाभ्यां परस्वनागः सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाग
इति, क्वचित् संयोगनागापेक्षाबुद्धिनागाभ्यां परस्वनागः त-
द्यथा परस्वीत्यस्तिपिण्डकर्मचो सामान्यज्ञानविभागी अपे-
क्षाबुद्धिनागदिक्पिण्डसंयोगनागो ततः परस्वनागः, क्वचित्
समवायिसमवायिनिमित्तनागैः तद्यथा परस्वीत्यस्तिपि-
ण्डावयवविभागपिण्डकर्माणि युज्यन्त, तदनन्तरं परस्वना-
मान्यज्ञानावयवसंयोगनागदिक्पिण्डविभागाः तदनन्तरम-
वयवाबुद्धिनागदृष्टनागदिक्पिण्डसंयोगनागैर्भ्यां युज्यन्तु-
र्वाभ्यं परस्वनापरस्वस्य वा दैविकस्य नागः, कान्ततयास्तु
परस्वापरस्वयोरसमवायिकारणनागाधीनो नागा नास्ति दै-
मिकयादिक्पिण्डसंयोगनागे भविकर्मेविमर्शनाया यथा
न तथा काशिकयारिति तयोः समवायिकारणनागापेक्षाबु-
द्धिनामात् ताभ्यामेति श्रुतः यथा, पूर्ववदूहनीयाः ३२१॥

•कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥२२॥

कामिकपरत्वापरत्वे प्रति विधेयमाह ।

परत्वापरत्वयोः कारणं कामभूतस्य परत्वापरत्वे प्राप्ता
ममवायिकारणकत्वाद्योगोऽपरत्वासंभवायिकारणकत्वमदो
गस्य लक्षणयोक्तं, चन्त्यथाऽनन्वयापत्तेः, न हि परत्वापरत्वा-
भ्यामेव परत्वापरत्वे उत्पद्येते तच्चात् परत्वापरत्वपदयोस्तु
दुत्पादककालसमयोगावयवौ लक्षणया ॥२३॥

+परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभायोऽणुत्व

महत्त्वाभ्यां व्याख्यानः ॥२३॥

+कर्मभिः कर्मोऽण ॥२४॥

+गुणैर्गुणाः ॥२५॥

ननु परत्वेऽपि परत्वमपरत्वेऽप्यपरत्वं किं न स्यादित्यत
आह ।

एतानि सूत्राणि पूर्वमेव व्याकृतकस्यानि नैव व्याख्ययन्ते ।
२३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

+इहेदमिति पतः कार्यकारणयोः ससम-
वायः ॥२६॥

परत्वापरत्वादीनां मूलमात्रममवेतत्वं सुक्तं ज्ञानसंज्ञा-
दीनां ज्ञानममवेतत्वं तत्र ममवायं पतः क इति विच्यजितः ।

मामनस्य बुद्धे बुद्धे मन्त्रमप्राप्ताया । अपि मन्त्रान् समवाय-
परीक्षामाह ।

कार्यकारणयोर्विद्युत्पन्नत्वम्, अकार्यकारणयोऽपि
दृष्ट्य मनुक्तं पदार्थप्रदेशाच्च मन्त्रस्य "अयुतमिहानामा-
धार्यवारभूतानां यः मन्त्रस्य बुद्धेतिपत्त्यवहेतु म समवायः"
इति, अमन्त्रयोरविद्यमानत्वमयुतमिदि, इह कुण्डं दधि
इह कुण्डं इदराजोतिवन् इह तन्मुपु पट इह वीरसेपु कट
इह इह्य इह्यगुणकर्माणि इह नवि नोत्वम् इहान्मनि धानम्
इह। कामे मन्त्र इतोहबुद्धिरप्यवमाना न विना सम्पन्नमुत्प-
न्मर्जति तेनातुमीयतेऽस्ति कथितु मन्त्रस्य, न चामी संयोग
एव, अन्यमन्त्रकर्मादीनां तद्व्यादकानामभावात् विभक्तिपक्ष-
वमानाभावाच्च मन्त्रस्थितामयुतमिहत्वाच्च नियताधिकरणत-
यैवोक्ते पत्त्यात् अमन्त्रत्वत्वादिकत्वात्तत्वाच्च । नन्वेकधेत्
समवायस्तदा दृष्ट्यादीनां सत्त्वमन्त्रः कर्मत्वादिसमवाय-
स्य दृष्ट्य मन्त्रत्वात्, मैवम्, याचाराधेय नियमादेवामद्वरात्
यद्यपि य एव दृष्ट्यात्वसमवायः स एव गुणत्वकर्मत्वादीनाम-
पि तद्यपि तेषां न दृष्ट्याभावारस्तस्य तेषामपत्तीते दृष्ट्यैव
दृष्ट्यात्व प्रतीयते गुणत्वैव गुणत्व कर्मत्वैव कर्मत्व नत्वन्त्ये
त्यन्त्यथतिरेकदर्शनादेव नियमः, यथा कुण्डदधोः संयोगा-
दिरीचे,पि कुण्डमेवाधारी न दधोत्वात्तयाद्र्यभावनियम-
स्तथा धात्रात्तत्त्वकर्मत्वमेवादेवापि नियमः उपपत्त्यने न
इह दृष्ट्यैव दृष्ट्यात्ववत् कर्मत्वात्तत्त्वमित्यप्यने तदुक्तम्,

"संविदेव इह भगवति पक्षपणमे न. मन्त्रम्" ।

इति, न ह्यधारत्वं प्रति विपर्योता संविदस्ति, न हि मयि
 द्रव्यं कर्मेति, न वा भवति पटे तन्मात्र इति, एतेन वायौ रू-
 पममवायेऽपि वायौ रूपमित्याधारता न वायो प्रतीयते त-
 स्मात् स्वभावशक्तिरेव सर्वत्र नियामिका, य चायं निरूप-
 कारणकत्वात् भादानां हि समवायिकारणादुत्पत्तिनिवृत्तिः
 तदनुसृष्टे च निमित्तासमवायिनो, तथाच समवायस्य सम-
 वायिकारणं यत् स्यात् तत् समवायान्तरेण तेनैव मनवादेन
 वा, न तावदाद्यः, अन्वयस्यापातात्, न, द्वितीयः, न हि स
 एव समवायः स नैव समवायः सन्भवतोऽस्यास्माद्ययात्, तन्मु-
 पटसमवाय पटे रूपममवाय इति प्रतीतिः कथमिति चेत्
 स्वरूपसम्बन्ध समवायान्तराङ्गीकारेऽनवस्थापातात्, तर्हीति
 पटरूपमित्यपोहप्रत्ययः स्वरूपसम्बन्धे नैव स्यात् किं समवा-
 येनेति चेन्न तत्रातिरिक्तसम्बन्धे बाधकाभावात्, तर्हीह भू-
 तमे घटाभावे इत्यत्रापि समवायः सत्त्वन्त्यान्तरं वा स्यादिति
 चेन्न स्वरूपसम्बन्धे नैव तदुपपत्तेः अन्यथा घटास्त्यक्ताभावा-
 न्नान्वाभावयोर्नित्ययोरनेकसमस्तयोः सामान्यत्वापत्तेः प्रत्य-
 सस्य च समवेतकार्यत्वेन विनाशित्वापत्तेः प्रागभावस्य च
 समवेतानुत्पत्त्यत्वेनाविनाशित्वापत्तेः न च भावत्वं तत्र त-
 त्वम्, भावत्वस्याप्यस्यात्, अभावेऽप्येव वैगिष्टास्य सम्-
 बन्धात्तरमिति भावात्, तत्र यदि सर्वाभावशून्योनामिकमेव वै-
 गिष्टां तदा घटवत्यपि घटाभाव प्रत्ययप्रसङ्गः घटाभाववैगि-
 ष्टो नैव घटाभाववैगिष्टामत्वात्, घट एव तत्र घटाभावधोष-
 तिवन्त्यक इति चेत् वैगिष्टामस्य न प्रतिषेधकाभावस्यैव

तत्र मत्तान्, न चादृष्टत्वाभावे एव तादृशो ज्ञेयः न तत्र घटा-
भावादिशक्तिः, घटावसारत्वात्कारं तत्रैव घटाभावप्रतीतिः ।
तत्रापि दृष्टमागामत्वरं कदा न कदावसायस्यैव समवायस्य
निरासदेकस्याप्येति चेत्, दृष्टमागादेव तदप्रतीतिः, समवा-
यप्रतिद्विभिः पक्षसमूहे मोक्षेन एवेत्याह्वानम् ॥ २६ ॥

+ द्रव्यस्य गुणस्य प्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥ २७

दृष्ट्यादिभ्यः पक्षस्यो र्द्वे माधयसाह ।

भावः मत्ता, यथा मत्ता न दृष्ट्याद्याभिरा विनश्यदुद्धि-
विद्यत्वात् तथा समवायोऽपि तत्र एव दृष्ट्यादिभ्यो भिन्नः द्र-
व्यगुणस्यैव गुणसत्त्वं कर्तृत्वाद्यपि दृष्टव्यम् ॥ २७ ॥

+ न त्वस्मादेन ॥ २८ ॥

एकत्वं साधयति ।

व्याख्यातमिति शेषः तत्त्वमेकत्वं भावेन मत्तया व्याख्या-
तम्, यदीका मत्ता सर्वेषु सदुद्धिप्रवर्तिता तथैव एव सम-
वायः सर्वेषु समवेतदुद्धिप्रवर्तकः सन्निष्ठाविमेषादिमेषभि-
न्नाभावाच्च न हि समवायस्य विमेषनिष्ठ मीदृशं (निरुपमा-
श्रयामो ज्ञेयः ज्ञानात्मसम्भूतमण्डलम्, अतएव नित्यः दृष्टका-
भादिभिर्देव्यभिरप्य मत्तावदेवानित्यस्यायोगान्, ननु समवा-
यो यद्यप्य समस्य एव तदा तन्मुपटयोः पटद्वयोर्वा विशेषः
स्यादिति चेन्न युतमिहामावादिष्टे पानुपपत्तेः न हि कदाच-
न एवतोरवयवावयविनोर्वाऽसम्बन्धोर्विद्यमानत्वमस्ति येन वि-
शेषः स्यात्, युतमिहरेवावाद्यत इति चेन्न कदाचिदपि त-
थात्मसम्भवेनापानाभावात् ॥ यथाभावेनापानात्संनिष्ठाप्येति ता-

भा. ११. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

इति नोमादरे वैशेषिकसूत्रोपनिषत्तरे अष्टमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ।

अष्टमाध्यायस्य अष्टमाध्यायः ।

अष्टमाध्याये प्रथमान्विकम् ।

+दृष्ट्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥१॥

विश्वजिज्ञासामनुषात् अमलबुद्धिमिदानीमुद्वेगममा-
सन्ति तत्र बुद्धिपरीक्षा अष्टमाध्यायाद्ये, व्याख्यातनाय पूर्व
बुद्धिरता ता आरयसाह ।

दृष्ट्येषु विषयेषु विषयिषु दर्शनाध्यायमुपलभ्यति
“इन्द्रियार्थमभिरिन्द्रियार्थेभ्यामनिरल हेतुः” “व्याप्ते-
न्द्रियार्थमभिरिन्द्रियार्थेभ्यामनिरल हेतुः” इत्येवाध्यायस्य
ज्ञानं व्याख्यातमित्यर्थः तत्र “बुद्धिरपनविश्वं प्रत्यक्ष इति
पर्यायाः” इति समानतन्त्रे बुद्धिरपनविश्वं प्रत्यक्ष इति
पर्यायाभिधानम् । माह्या हि बुद्ध्यादिप्रत्यक्षानामर्थभेदनाय
सते तथाहि मत्स्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रकृतिः, सा चैवेव
पुरुषास्तु परं भिद्यन्ते, ते च कूटस्थान् मित्वा अपरिणामिनी
नित्यचेतन्यस्वभावाः, ते च पद्वोऽपरिणामित्वा, प्रकृतित-

इत्यादिमात् यदा विषयभोगेभ्यः प्रवृत्तिपुरुषभेदवि-
 दा न प्रवृत्तेर्भवति तदा सा पुरुषोपपन्नवृत्तात् परिचयमते,
 तदादायः परिचयसो बुद्धिरन्तःकरणविशेषः, बुद्धिरन्तः म-
 नस्य तदुक्तम् "मनसोर्महान्" इति, भा न बुद्धिर्दृष्टव्यविशेष-
 का, तस्यापि बुद्धिरिन्द्रियप्रभाटिकया विषयाकारो य परि-
 चयमिदो घट इति घट इत्याद्याकारस्यानुष्ठानं हनिरिति
 बाधायते, अष्टादाशो बुद्धो वर्तमानेन ज्ञानेन चैतन्यस्य पुरु-
 षस्य भेदापवादो ज्ञानासौति धोऽभिमतविशेष मेषोपप-
 न्तिः, अक्षरवदनादिविषयमधिकर्षादिन्द्रियप्रभाटिकयेव बु-
 द्धेः साक्षात्कारो बुद्धेरेव यः परिचयविशेष स प्रत्ययः, यत
 एव ज्ञानसुषुप्तदुःखिच्छादेषप्रयत्नमेतत्कारधर्माधर्माः सर्व एव
 बुद्धेः परिचयविशेषाः सूक्ष्ममात्रया प्रकृताश्चैव वर्तमाना
 चक्षुष्याभिदादादिभवेवन्ति तत्रो भवन्ति च, पुण्यपुण्य पुष्करप-
 लायवर्जितैः प्रतिबिम्बितैः परं बुद्धावति यन्मन्यते तदनेन
 प्रत्येयाभिधानं नृणितप्रमाद्येन निराक्रियते तत्राह बुद्धिशब्दो
 यदि बुध्यतेऽनेति करणश्रुत्यवस्थादा मन एव तत्प्रत्येयव्यति
 न च मनः प्रत्यक्षम्, बुद्धिस्त्वहं बुध्ये इति प्रत्यक्षवेद्यैव, न
 चान्तःकरणस्य ज्ञानादयो धर्माः, कार्यधर्मस्त्वेनैव तेषां मिथैः
 भवति हि यच्च कानि यच्च प्रत्येयि यच्चमुपपत्ति इत्यवस्था-
 मात्राधिकार्येण प्रतिमानं, यमिमानोऽस्मादिति चेत् ता-
 दृशकत्वे बाधकाभावात्, पुरुषव्यागमनुबध्मर्माधारत्वं कूट-
 म्यत्वं तदेव बाधकमिति ज्ञेयान्मुक्तधर्माधारत्वेऽपि नित्याव-
 सन्प्रधानं न हि धर्मो धर्मवैश्वर्यकं तत्त्वं येन धर्मोत्पादधिना-

मानेन भवति तदाऽनिर्माणो स्यात् । तथाच न न विरज्यते
न न वृज्यते तस्मात्पुनश्च भवेति चेति भाष्येनारम्भः
गुणेति दिङ् १ ॥

+ स प्राप्तात्मा मनश्चाप्रत्यक्षः ॥२॥

तत्र ज्ञानं द्विविधं विद्या चाविद्या च, विद्या चतुर्विधा
प्रत्यक्षभेदिकषु साधनसत्त्वा, चाविद्याऽपि चतुर्विधा संसार-
विपर्ययसंप्रान्धवसायनसत्त्वा, तत्र यन्ने द्विजं तदतिद्विज-
कम्, कुत एतदित्याह ।

आत्माऽप्यपरमात्मा आत्मा वा साक्षिनि मानस्य ज्ञानि-
त्वात्तत्त्वस्यैवाहं नीरः जगो भवावावृत्त्यादिप्रत्ययतिर-
स्कृतत्वात् स्वात्मनोऽप्यप्रत्यक्षतोऽहं, अकारादाकाशकावदि-
या वायोः परमाणूनाञ्च इत्याद्यामवधारः । इन्द्रियजन्यं
द्विविधं सर्वज्ञायममवज्ञोऽहं, सर्वज्ञोऽहं योगजधर्मनसत्त्वा
प्रत्यासत्त्या तत्तत्पदार्थसाधनज्ञानं, तथाहि परमाणवः प्रसङ्गा-
प्रमेयत्वादभिधेयत्वात् सत्त्वात् । सामपोविरहात् कर्मैव स-
त्त्वस्यापि प्रत्यक्षं प्रति कारकत्वात् न च दिगादयो रूपस्य
इति चेन्न योगजधर्मसहकारिणा सर्वमेव तत्त्वभवात् तदुप-
पन्नावस्तुगादिना वा, अविस्तारप्रभावो हि योगज्ञो धर्मोऽहं
सहकार्यस्तरमपेक्षते । विवादाध्यामितः पुरुषो न सर्वज्ञः पु-
रुषोनसर्वज्ञः पुरुषत्वाद्दहमिवेत्यादितुषाभाकरोममीमांसाभि-
प्रः पुरुषत्वादहमिवेत्यादिषडिपक्षबाधकतर्कशून्यत्वादप्रयोज-
कम्, असर्वज्ञोऽहं प्रत्यक्षं द्विविधं भवितुमशक्यं निर्विकल्पकञ्च-

ज्ञानान्तरादिदेष्टव्यं यामकारकं यद्विषयकं यद्वर्गकं त
 ज्ञाननिर्देशे कर्तव्ये ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिरुपतिप्रका
 शत उच्यते इत्यर्थः पादिकर्मणि त्रिविधानात् ॥ ३॥

+गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रष्ट
 कारणम् ॥४॥

कोट्टभो निष्पत्तिविधिस्तुमाह ।

गुणेषु कृपादिषु कर्मसु चांशेषुपादिषु यज्ज्ञानं निय
 मते तत्र द्रष्टव्यं कारणं याम्यद्रष्टव्यनिष्ठमेव तदुपर्य गृह्यत इति
 द्रष्टव्ययोग्यतमेव तत्र तन्मन्, सन्निकर्षस्य तेषां द्रष्टव्यवृत्तिरपि
 मयुक्तममवायेन तेषां भवत्वात्, यद्यपि विषयत्वमप्यकारण्यव
 कपूर्वभागात्सामयोज्यानां गन्धो गृह्यते तथापि सन्निकर्षवृत्त
 तत्रायोग्यमपि द्रष्टव्यमपि द्रष्टव्यमेव, यद्यपि शब्दप्रदे द्रष्टव्यो
 ग्यता न तन्मन् तत्रापि तन्मन् ममवतः दृष्टो गृह्यत इति त
 देव तन्मन्, तन्मद्दृष्टसन्निकर्षकत्वेना कुतः कियते इति चेन्न
 ज्ञाननिष्पत्तेः कार्यवृत्तिकारणमवश्यं कल्पनीयमिति भावः ॥४॥

+सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्
 त एव ज्ञानम् ॥५॥

अपरं ज्ञाननिष्पत्तिविधिमाह ।

सामान्यं सत्ता तस्य विशेषा द्रष्टव्यगुणत्वकर्मत्वानि प
 द्यमतेषामपि सामान्यानां विशेषाः, इविषोऽत्यादिद्रष्टव्याद्यु-

+द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम् ॥७॥

तत् किं द्रव्येऽपि सामान्यविशेषमात्रापेक्षमेव
चाह ।

ज्ञानमुत्पन्नते इति प्रकृतं घण्टावान् यस्मिन्
ज्ञानम्, तच्च द्रव्यं घण्टाविशेषणम्, यस्मिन् इति गुणः यस्मिन्
ति कर्म, तथाच नाष्टहोतविशेषणा विशिष्टमतीतिर्न ॥ वि-
शेषणमस्वल्पमन्तरेणेति भवति द्रव्यज्ञाने द्रव्यगुणकर्मापेक्ष-
भावः ॥ ७ ॥

•गुणकर्मसुगुणकर्माभावाद्गुणकर्मापेक्षं न
चिद्व्रते ॥८॥

तत् किं गुणकर्मयोरपि गुणकर्मापेक्षा नित्याह ।

ज्ञानमिति शेषः । गुणे गुणविशिष्टबुद्धेः कर्मेषु कर्मविशि-
ष्टबुद्धेरभावात् गुणकर्मोपेक्षा न तद्वत्तुष्टिः, न हि गुणे गुणो
न वा कर्मेषु कर्म, येन तत्रविशेषणस्वन भासतेति भावः ॥

•समवायिनः श्रुत्याच्छ्रुत्यबुद्धेः श्रुते बुद्धि-
रुते एते कार्यकारणभूते ॥९॥

ननु गुणकर्मयोः अद्वयत्वाद्गुणबुद्धौ कर्मबुद्धौ च कथं न
गुणकर्मापेक्षा गण्टा घण्टाकारणान्तरात्प्रभते ।

समवायिन इत्यभिधानात् समवाय्य कारणतामाह । न
तान् बुद्धेः गुणसमवायाभावात् कर्मेषु कर्मसमवायाभावात्

द्वितीयाह्निकम् ।

+अयमेव त्वया कृतं भोजयेनमिति युद्ध-
पेक्षम् ॥१॥

प्राप्त्यधिक्यं सचिकम्पक्यं निर्विकम्पक्यं च प्राप्त-
नियतिविधिमभिधायेदानीं विग्रहितवैग्रहितप्रत्यक्षमभिधा-
तुमेकदेममाह ।

सचिकष्टे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिरुत्पद्यते, विग्रहा-
न् वस्तुस्यैव इति, क्रियायां क्षतस्थीयमिति बुद्धिमपेक्षत-
येति कर्तृत्वोपरत्ता बुद्धिः, दारणस्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष-
तमिति कर्मबुद्धिः, अयं भुजिस्त्रियायां कर्ता प्रयोजकया-
मिति बुद्धिमपेक्षभीजयेति, नियोज्यनियोज्य, अपारस्त्रविषयी-
त्यमिति बुद्धापेक्षमेवमिति एवमस्य दपि बुद्धापेक्षमूढनीयम् ॥

+दृष्टेषु भावाद्दृष्टेष्वभावात् ॥२॥

अस्यपश्यतिरेकपरिच्छेदमेवेतदित्याह ।

यदाऽयमिति बुद्धेः सचिकष्टो विषयः, एव इति बुद्धेर्वि-
ग्रहादपि बुद्ध्याकटो विषयः, त्वयेति बुद्धेः सचिकष्टः कर्ता
विषयः, क्षतमिति बुद्धेः कर्मविषयः भोजयेति बुद्धेर्नियोज्य-
नियोज्यारो विषयो, एवमिति बुद्धेस्तदुभयस्यापारो विषयः,
सचिकष्टो भवति तदेतादृशो बुद्धिरुत्पद्यते, अदृष्टेषु तु विष-
येषु नैतादृश्यं प्रादुर्भवन्तीत्यस्यपश्यतिरेकमस्यमेवेतदित्यर्थः ॥२॥

द्वितीयाह्निकम् ।

+अयमेव त्वया कृतं भोजयैनमिति युद्ध-
पेक्षम् ॥१॥

प्रात्यक्षिकस्य सन्निकम्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञानस्य
नियन्तिविधिसभिधायेदानीं विविष्टवैशिष्ट्याप्रत्यक्षमभिधा-
तुमेकदेशमाह ।

सन्निकृष्टे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिरुत्पद्यते, विपक्षो
च वस्तुस्यैव इति, क्रियायां स्वतन्त्रोपमिति बुद्धिमपेक्ष्य त-
येति कथं त्वोपरता बुद्धिः, दारणस्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष-
कतमिति कर्मबुद्धिः, चयं भुजिक्रियायां कर्ता प्रयोजकस्याप-
मिति बुद्धिमपेक्ष्य भोजयेति, नियोज्यनियोज्य-
स्यापारस्य विषयो
इयमिति बुद्धये च मेवमिति पक्षमन्यदपि बुद्धये च नूहनीयम् ॥

+हृष्टेषु जायाद्दृष्टेष्वमायात् ॥२॥

अन्यदप्यतिरेकपरिच्छेदमेवेति दित्वाह ।

यदाऽयमिति बुद्धेः सन्निकृष्टो विषयः, एव इति बुद्धेर्वि-
पक्षतोऽपि बुद्ध्याऽहो विषयः, त्वयेति बुद्धेः सन्निकृष्टः कर्ता
विषयः, कृतमिति बुद्धेः कर्मविषयः भोजयेति बुद्धेर्नियोज्य-
नियोज्यायो विषयो, एवमिति बुद्धेस्तदुभयस्यापारो विषयः,
सन्निकृष्टो भवति तदेवाहमी बुद्धिरुत्पद्यते, अदृष्टं तु विष-
येषु ज्ञेयबुद्धय आदर्भयन्तीत्यन्यदप्यतिरेकमन्यमेवेति दित्वाह ॥

+अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मभु ॥३॥

इदानीं प्रकरणान्तरमावभते ।

एतेषां द्रव्यगुणकर्मभामर्थ्यं मानत्वं तेन तेन विधिनोक्तं
तेन तेषु त्रिषु वैमोक्षिकाभामर्थं इति परिभाषा, चर्यपदेन च-
राभामुपस्थितेः, तदुक्तं प्रमस्तदेवाचार्यैः "चराभामर्थमप्य-
भिधेयत्वञ्च" इति ॥ ३ ॥

+द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिपिदुम् ॥४॥

प्रकरणान्तरमवतारति ।

इदं चिति द्रव्यपदार्थनिर्दण्डप्रकरणमुपनययति प्रत्य-
क्षायस्य चाभामिन्द्रियादिषूचेन शरीरादीनां पञ्चात्मकत्वं पञ्च-
मूलकत्वं प्रतिपिदं निराकृतम् । यथा शरीरस्य न जाला-
प्रकृतिकत्वं तथा पञ्चमाद्यानां ज्ञायादीनामिन्द्रियाद्यामपि,
तेन तेषां प्रतिनियतगुणगुहकत्वं विध्वतोति भावः ॥ ४ ॥

•भूयस्त्याहुः गन्धग्रत्याश्च पृथिवी गन्धज्ञाने

प्रकृतिः ॥५॥

यदर्थमिदमारब्धं तदाह ।

गन्धो ज्ञायतेऽनेनेति गन्धज्ञानं प्राप्तं तत्र पृथिवी पृथि-
वीमात्रं प्रकृतिः उपोदानकारणम्, कुत यतदित्यत आह ग-
न्धवत्त्वात् न हि गन्धवत् निर्गन्धे गन्धवत्त्वं रागुक्तम्, गन्धव-
त्त्वञ्च बहिर्विन्द्रियाणां याज्ञज्जातीयगुणवत्त्वनियमात् मिदम्,
तच्चैव पार्थिवत्वाविशिष्टेऽपि शरीराद्यवयवान्तराणां न गन्धव-
त्त्वकत्वं किन्तु प्राप्त्येवेति कुतो नियम इत्यत आह भूय-

द्वितीयाह्निकम् ।

+अयमेव त्वया कृतं भोजयेनमिति युद्ध-

पेक्षम् ॥१॥

प्रात्यक्षिकस्य सन्निकम्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञानस्य
निष्पत्तिविधिसभिधायैदानो विविद्वैद्यिह्यप्रत्यक्षसभिधा-
तुमिकदेगमाह ।

सन्निकृष्टे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिदत्तप्राप्ते, विपक्षे
च वस्तुस्यैव इति, क्रियायां सतस्योपमिति बुद्धिमपेक्ष्य त-
येति कार्यत्वोपरता बुद्धिः, दारणस्यावारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष्य
ज्ञानमिति कार्यबुद्धिः, अयं भुजिज्जिवायां कर्ता प्रवीणकथाय-
मिति बुद्धिमपेक्ष्य भोजयेति, नियोज्यनियोज्य, व्यापारस्य विषयो
इयमिति बुद्धापेक्षमिति एवमस्य दपि बुद्धापेक्षमूहनीयम् ॥

+हृष्टेषु भायाः हृष्टेष्यभायान् ॥२॥

अस्य श्रुतिरेकपरिच्छेदो भवेत्तदित्याह ।

यदाऽयमिति बुद्धेः सन्निकृष्टो विषयः, एव इति बुद्धिर्वि-
पक्षतोऽपि बुद्ध्याऽप्युक्तो विषयः, त्वयेति बुद्धेः सन्निकृष्टः कर्ता
विषयः, ज्ञानमिति बुद्धेः कार्यविषयः भोजयेति बुद्धेः नियोज्य-
नियोज्यतो विषयो, एवमिति बुद्धेः व्यापारस्य व्यापारो विषयः,
सन्निकृष्टो भवति तदेनाहमो बुद्धिदत्तप्राप्ते, अदृष्टेषु तु विष-
येषु नेनादृष्टत्वमादुर्भवेत्योक्तत्वं नान्यत्वं तदेकमस्यमिति तदित्यर्थः ॥

द्वितीयाह्निकम् ।

+अयमेव त्वया कृतं भोजयैनमिति युद्ध-

पेक्षम् ॥१॥

प्रात्यक्षिकस्य सन्निकम्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञान-
निष्पत्तिविधिसमिधायेदानीं विग्रहितैर्यदिष्टप्रत्यक्षसमिध-
तुमेकदेशमाह ।

सन्निकृष्टे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिरुत्पद्यते, विग्रहा-
च्च वस्तुस्यैव इति, क्रियायां स्वतन्त्रोपमिति बुद्धिमपेक्ष्य त-
येति कथं त्वोपरता बुद्धिः, दारणव्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष-
कतमिति कर्मबुद्धिः, चयं भुक्तिक्रियायां कार्ता प्रयोजकयाम-
मिति बुद्धिमपेक्ष्यभीजयेति, नियोज्यनियोक्त व्यापारस्वविषयो-
ऽयमिति बुद्धिमपेक्षमेवमिति एवमस्यदपि बुद्धिमपेक्षमूहनीयम् ॥१॥

+दृष्टेषु मात्रादृष्टेष्वमायात् ॥२॥

अथैवमितिरेकपरिच्छेदमेवैतदित्याह ।

यदाऽयमिति बुद्धेः सन्निकृष्टो विषयः, एव इति बुद्धेर्वि-
ग्रहादपि बुद्ध्यादृष्टो विषयः, त्वयेति बुद्धेः सन्निकृष्टः कर्म-
विषयः, स्वतन्त्रमिति बुद्धेः कर्मविषयः भोजयेति बुद्धेर्नियोज्य-
नियोक्तारो विषयो, एवमिति बुद्धेस्तदुभयव्यापारो-
सन्निकृष्टो भवति तदेतादृशो बुद्धिविषयः,
येषु मैताबुद्धयः . . . . .

+अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥३॥

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

एतेषां द्रव्यगुणकर्मसामर्थ्ये मानस्य तेन तेन विधिनीतं तेन तेषु त्रिषु वैशिष्टिकाणामर्थे इति परिभाषा, अर्थपदेन च-
याणामुपस्थितेः, तदुक्तं यमभ्युदेवाचार्यैः “यथाणामर्थमभ्या-
भिधेयत्वञ्च” इति ॥ ३ ॥

+द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिपिदुम् ॥४॥

प्रकरणान्तरमवतारति ।

द्रव्येष्विति द्रव्यपदार्थनिर्दृष्टयप्रकरणमुपपन्नमिति प्रा-
प्त्यापस्तम्बाचार्यादिमूलेषु शरीरादीनां पञ्चात्मकत्वं पञ्च-
भूतत्वकत्वं प्रतिपिदुं निराकृतम् । यथा शरीरस्य न माना-
प्रकृतिकत्वं तथा अणुमात्राणां प्राणादीनामिन्द्रियाणामपि,
तेन तेषां प्रतिनियतगुणगुणकत्वं सिध्यतीति भावः ॥ ४ ॥

•भूयस्त्याहु गन्धग्रत्याहु पृथिवी गन्धज्ञाने
प्रकृतिः ॥५॥

यदर्थमिदमारब्धं महाश्व ।

मयो प्रायतिसिद्धमिति मन्थगार्भं त्वार्थं मन्त्र इष्टिवी इष्टि-
वीमार्थं प्रकृति उपादानकारणम्, कुत एतदस्मिन् यावत् न
अवस्थात् ॥ इति मन्थवत् निर्ममं नादभ्यर्त्तं द्रव्यकम्, मन्थव-
त्त्वञ्च बहिरिन्द्रियाणां यावत्कालोद्युक्तवत्त्वनिर्दिष्टमात् निर्दिष्टम्,
तर्हि पार्थिवत्वादिनिर्दिष्टवि शरीराण्यवतारानां न मन्थव-
त्त्वकत्वं किन्तु प्राणवर्धेति कृता नियम इत्यत आह ॥५॥

स्वादिति इतरदृश्याभिभूतेः पार्थिववयवेदारमन्त्रमेव मु-
 स्त्वं पार्थिवविक्रमे तदभूयस्त्वं समानमर्थे ऽपि ॥ १ ॥

+तथापस्तेजोवायुश्च रमरूपस्पर्शाग्निगोपात्

इन्द्रियाननरिष्ये तदतिदिगति ।

रमनघसुदृगिन्द्रियाणां प्रकृतिरिति शेषः, तेन यद्यपि
 रमनादीनामवाटयः प्रकृतयः, तत्प्रतिनियतार्थेपा-
 कत्वात्, अत्रापि नियमे भूयस्त्वमेव तत्त्वम्, रमादिमन्त्रे
 रमनादीनां साद्यजातीयविशेषगुणवत्त्वनियम एव प्रमाण-
 मित्युक्तम्, एवञ्च विविष्टादृष्टोपपत्तीतकर्तव्यश्रुत्यवच्छि-
 नभोदेय एव शेषम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमाहुरे वैश्विकसूत्रोपस्कारेऽष्टमाध्यायस्य
 द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ।

नवमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

+क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥१॥

संयोगममवाद्यान्तरसंस्कार्यजसौक्तिकप्रत्यक्षनिरूपणा-
 न्तरं तदितरप्रत्यामत्तिजन्यसौक्तिकान्तीककप्रत्यक्षव्युत्पादन-
 फलकं नवमाध्यायमाह ।

कार्यमिति शेषः, प्रागिति कार्योत्पत्तेः प्राक्, कार्यं च-
 टपटादि, अतत् तत्तात्पर्यजनकाभावप्रतियोगित्वार्थः, अ-
 च हेतुः क्रियागुणव्यपदेशाभावात्, यदि तदानीमपि कार्य-

घटादि सदेव स्यात् तदा क्रियावत्त्वेन गुणवत्त्वेन च व्यप-
दिश्येत, यद्योग्यत्वे घटे घटस्तिष्ठति घटयमिति रूपवानयं
दृश्यते घट इत्यादिप्रकारेण व्यपदिश्यते न तदीत्यस्ते प्रागपि
व्यपदेशोऽस्ति तेन गम्यते तदानीमसत्त्विति, न च लूनामा-
नेषु घोरणेषु योग्यमानेषु तन्तुषु चक्राकृदायां यदि कुला-
सादिध्यापारेषु अनुवर्तमानेषु भविष्यत्यत्र कठः घटो घटो
वेति सार्वभौमिकी प्रत्यक्षयतीति, चक्षुर्विस्मयनस्तरे जा-
यमानत्वात्, न च संयोगसमवायान्तरव्यतिरिक्तं प्रभवति, त-
स्यादिन्द्रियमन्वद्विधेयचता प्रत्यासत्तिरत्र तन्मन् ननु चा-
न्योन्याययः सत्यां विधेयचतायां तरयतीति, प्रतीतो च वि-
शिष्यतेति चेन्न विधेयचता हि सदेव तदुक्तं न्यायवार्तिके
“नमवाचैः भावे च विधेयचविधेयभावः” इति, न चायं प्रा-
गभावः प्रतिघातिजनक, न हि घटे जाते न एव घटस्तदा
भौमिबोत्यद्यते तत्र कारणान्तरमस्येऽपि कारणैकम्यमनुसि-
यमाणं स्वप्रागभाववैकल्यमेवानुमन्तुमर्हति, तद्वद्वतोत्यतो
न एव घटः प्रतिवन्धक इति चेत्तर्हि प्रतिवन्धकाभावादेन
तस्य कारणत्वमवर्जनीयम्, ननु यदि घट एव तस्याभावस्त-
दा घटे नष्टे तदुपपन्नमापत्तिरिति चेन्न घटनाशव्यादि तदि-
रोधित्वात् न हि विरोधिसत्त्वकामेऽपि विरोध्यन्तप्रादुर्भाव
इति, न ह्यनयोर्द्वयज्ञतो विरोधी येन बोध्यान्वत्वनत् समान-
कामीनत्वं स्यात् किं तर्हि कासकतस्याप्यत्र कथमिककामा-
वस्थायित्वमर्थत् ॥ १ ॥

अभावात्तरं प्रतीतिवन्नमिदमाह ।

यथा कारणव्यापारात् पूर्वं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां कार्यस्य
सत्त्वं प्रतीयते, तथा विनाशकस्य मुञ्जरादेर्न्यापागान्तरं स
देव कार्यं घटादि इदानीमसदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामि
प्रतीयते, न चायमभावो ध्वंस इति गीयते, भवति हि घटो
नष्टो ध्वस्त इदानीं युतपूर्वो गजारी नास्तीत्यादिधोरिति
भावः ॥ २ ॥

• असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् •

ननु घट एवावस्थाविशेषे ध्वंसव्यवहारं करोति न तु घ
टादन्यस्तस्य ध्वंस इत्यत आह ।

सदिति सूत्रशेषः, असतः सत् पर्यान्तरं, कुत इत्यत आह
क्रियागुणव्यपदेशाभावादिति न हि प्रध्वंसकालेऽपि घटो
घटः, अस्ति घटः, इदानीं रूपवान् घटः, घटमानवेत्यादि
व्यपदेशस्तदितो वेधस्यादसतः सदर्थान्तरमिति ॥ १ ॥

• सञ्ज्ञासत् ॥४॥

प्रागभावप्रध्वंसो साधयित्वाऽन्योन्याभावं साधयितुमीह ।

यत्र सदेव घटादि असदिति व्यञ्जियते तत्र तादात्म्या
भावः प्रतीयते भवति हि असच्चक्षो गवात्मना, अमन् गौर-
यात्मना, अमन् पटो घटात्मना, अघट पटः, अमज्जो गोः,
अगौत्र्य इत्यादिप्रतीतिः, तदव्यासस्यान्योन्याभाववान् गो-
पटाऽन्योन्याभाववान् घट इत्यन्योन्याभाव एव तादात्म्याभा-
वापरत्नामा भावने तदत्र तादात्म्या प्रतियोगितावच्छेदकम्,
प्रतियोगिसमानाधिकरणवायमभावः, भवति हि घटो भूत-

तममिति प्रतीतिः, निन्दक, कदाचिदपि घटपटयोस्तादा-
त्म्यमभवात् ॥ ४ ॥

+यच्चान्यदसदनस्तदसत् ॥५॥

इदानीं चतुर्थमभावमलम्बाभावाप्यमाह ।

अतः पूर्वोक्तादभावप्रयात्, यदन्यदसत् तदसत्, तदसत्-
त्वात्तस्य, अमदित्युभयत्र भावप्रधानो निर्देशः, तत्रैकमस-
दुद्देश्यपरममहिषेयम्, तदाचोक्ताभावप्रयमित्री योभावः
मोक्षलाभाव इति पर्यवस्योऽर्थः, तत्र प्रानभावस्य चतु-
र्विधत्वम्, प्रध्वंसस्य पूर्ववधिकत्वम्, अन्योन्वाभावस्य प्रति-
योगिनमात्राधिकरणत्वमलम्बाभावस्य तु चित्तवैधर्म्यमत
चतुर्थोऽयमभाव ॥ ५ ॥

+अमदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतम्भूतेधि-
रोधिप्रत्यक्षयम् ॥६॥

इदानीं प्रकरचान्तरमावर्तते तत्र प्रध्वंसं तावत् प्रत्यक्ष
मास्योभाह ।

अमदित्येवमिति प्रत्यक्षाकारं ज्ञानमाह तत्रासत् चट
नहो घटः, अस्त इदानीं चट इति प्रत्यक्षवतीतिरिति तत्र
इदानीं विराधप्रत्यक्षवदिति विरीधिमो चटादेर्देहः अत
प्रत्यक्षं तदा तत्प्रध्वंसमापि, तत्र काश्चमाह भूतप्रत्यक्षाभा-
वादिति भूतप्रत्यक्षं तावत् विनश्यत् चटादेः, प्रत्यक्षाभावात् ए-
तेन योऽप्यानुपपत्तिमाह, तत्र चायं तर्कः तदकारो, घटश्च
घटाभावेन भूतप्रत्यक्षादुपपन्नं न च इत्यनेन तदाकारोऽस्ति

महकार्येनारमाह भूतमृतेरिति भूतस्य प्रतियोगिनो घटा-
देः मृतेरिति प्रतियोगिस्मरणमुक्तम् ॥ ६ ॥

+तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥७॥

प्रागभावे प्रध्वंसप्रत्यक्षताप्रकारमतिदिग्धाह ।

सामान्यवाच्यस्यसमावयवशब्दः प्रकरणात् प्रागभावपरः
यथाप्रध्वंसे प्रत्यक्षज्ञानं तथा प्रागभावेऽपि, कुतः भावप्रत्यक्ष-
त्वात् भावस्य व्युद्भूतमानवीरणादेः प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षेण वि-
षयीक्रियमाणत्वात्, यदा भावस्याधिकरणस्य प्रतियोगिनस्य
प्रत्यक्षत्वात् योग्यत्वादिपर्ययः संसर्गाभावपक्षेऽधिकरणयोग्य-
तार्याः प्रतियोगियोग्यतायाश्च तन्मत्वात्, चकारात् प्रतियो-
गिस्मरणमुक्तञ्च तर्के समुच्चिनोति, चनादरेरपि प्रागभावस्या-
नस्तस्यापि प्रध्वंसस्यावस्थाविशेषमात्रे प्रत्यक्षत्वम् ॥७॥

+एतेन।घटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥८॥

चन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतामाह ।

एतेनेति प्रतियोगिस्मरणाधिकरणपक्षेणप्रागुक्ततर्कानिति,
योग्यानुपलब्धः सर्वत्र समानः, चकार उक्तमनुव्याच्यः, अध-
र्म इत्यतोन्द्रियस्यापि धर्मस्य सुखज्ञानादावधिकरणेऽन्योन्या
भावस्य प्रत्यक्षतां वदन् चन्योन्याभावपक्षे प्रतियोगियोग्यता
न तन्मत् किंत्वधिकरणयोग्यतामात्रं तन्ममित्युपदर्शयति, क-
थमन्यथा स्तम्भः पिशाचो न भवतीति पिशाचान्योन्याभावः
स्तम्भे गृह्येत, स्तम्भात्मतया पिशाचानुपलब्धस्य तदन्योन्या-
भावपक्षेऽकत्वात्, मत्स्याप्यनुपलब्धस्य प्रतियोगिमत्त्वविरोधि-
त्वात्स्तम्भे पिशाचतादात्म्ये मत्स्यानुपलब्धानुपपत्तेः । तनु

विद्यावतादात्म्यामिदं न प्रतियोगि, किन्तु हि विद्यावतः, स च
 दाभ्यो वर्तमानोऽपि शुद्धत्ववसोपमभ्यने इति तदनुपपन्नम्. प्र-
 तियोगिमत्त्वविरोधो न भवतीति चेन्न प्रतियोग्यनुपपन्नत्वत्
 प्रतियोगितावच्छेदकानुपपन्नस्याप्यभाववदकारणत्वात्, ननु
 प्रतियोगित्ववच्छाधीनोऽन्याभाववदः प्रतियोगित्ववच्छाधी-
 न्याभाववदिरदात्मत्व तत्तदात्म्याभाववदवच्छाधीन एवात्म्यात्मा-
 भाववद इति चेत्तादिकरणाह्नित्वेन ज्ञायमानो धर्मो यत्र
 प्रतियोगितावच्छेदको न तु प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनावि
 तदवच्छेदकत्वमिति युक्तत्वात् ॥ ८ ॥

• अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ९ ॥

यद्येदानीमप्यत्राभावप्रपञ्चनामाह ।

भूतमिदानीं नास्तीति प्रतीतिर्ध्वं समानमभ्यने भूतत्वं ना-
 स्ति इति किन्तु यदं नास्तीति साधीनं स्थितीं प्रपञ्चप्रतीतिर-
 त्थनाभावमानमभ्यने, यभूतमिति युक्त्यादविनाशानात्मनस्तत्त्वं
 योनयति, यनर्थान्तरत्वमपि तदभिप्रायक्रमेण, यथा जलं पृ-
 थिवीत्वं नास्ति पृथिव्यां न जलत्वमिति, यदि हि जलानय-
 विनि पृथिवीत्वं ध्यात् कपलभ्येन न योपलभ्यते तन्नास्ती-
 त्तीति तर्कपुस्तकारोऽपि दृश्यः । यत्रच यदनु यत्र न
 कदाऽपि भविष्यति न च कदाचिद्भूतं तस्य वस्तुनस्तत्त्वात्
 नाभावो मन्तव्यः । भूतमविष्यतोऽहं तत्र यत्त्वमवगतमावा-
 म्यन एव तत्राधिकरथे नास्तीति प्रपञ्चः । यत्रपरायमात्मा
 लिङ्गको कालिक इत्यभिधीयते ॥ ८ ॥

+ नास्ति घटां गेहे इति सतो घटस्य गेहमंस-

संप्रतिषेधः ॥१०॥

ननु गीहे घटाभावो नात्यन्ताभावः कदाचित्त्व घटम-
रागु, नापि प्रागभावप्रध्वंभो, तयोः समवायिकारणमात्रं
हत्तित्वात्, नाप्युत्पादविभागमीनोऽत्यन्ताभाव एव, चाप्य-
स्तिकयोत्पादविभागमीनस्येति विरोधात्, नापि चतुर्थं एवायं
संसर्गाभावः, तस्य चैविध्यविभागव्याघातादियत आह ।

गीहे घटस्य यः संसर्गः संयोगस्तस्य प्रतिषेधः, न च यदि
कदाचिदपि न घटस्तदात्यन्ताभाव एव, सविध्यतः प्रागभावो
भूतस्य प्रध्वंभाभावः । तर्हि घटसंसर्गो गीहे नास्तीति प्रती-
त्या भवितव्यमिति चेत् प्रतीत्या भवितव्यमिति काऽर्थः, य-
दि तद्विषयया प्रतीत्या भवितव्यमित्यापादनायंस्तदेष्टापत्तिः
अथ तदुक्ते स्थित्येति, तदा गीहे इत्यधिकरणोक्ते स्वस्यैव संस-
र्गात् स्वपर्ययमानमाधारत्वस्यैव धर्ममन्वस्थाकारत्वात्, तत्
किं घटस्तत्तत्स्यैव, चस्यैवेति कोऽर्थस्तत्र समवेतः संयुक्तो
वा नाद्यः समवेतघटस्य तत्राभावात्, न द्वितीयः संयोगस्य
निषेधात्, नन्वेवं घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसङ्गः, तत्संयो-
गसमवायान्तरस्यैव सर्वत्र निषेधादिति चेन्न तदुभयनिषेध-
स्यैव घटनिषेधात्प्रकृत्वात्, तत् किं घटस्तत्संयोगश्चेत्येकं त-
त्त्वं, येन घटसंयोगनिषेधो घटनिषेधः स्यात्, तत् किं घट-
स्तत्संयोगसमवायावेकं तत्त्वं, येन तद्विधिरैव घटविधिः
स्यात्, न हि तौ यत्र निषेध्येते तत्र घटान्वयो येन केवलान्व-
यित्वं तस्य स्यात्, तथाच यस्य यो विधिस्तद्विधेय एव तद्वि-
धेय इति यदा घटस्य समवायितया गीहेऽत्यन्ताभाव एव, स

एव गेहे घटी नास्तीति प्रतीतिविषयः, कथाम् मर्त्यो गितयेव
एवं मनि केवलान्वय्यस्तताभावप्रतियोगितया घटीऽभन् स्या-
दिति चेत् भवेदेवं यदि संयोगित्वसमवायित्वाभ्यां मर्त्यवासन्
स्यादिति ॥१७॥

+आत्मन्योत्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्र-
त्यक्षम् ॥१७॥

तदेवं भावाभावविषयक सौमिकप्रत्यक्षं निरूप्य योनि-
प्रत्यक्षं निरूपयितुं प्रकरणात्तरमारभते ।

ज्ञानमुत्पद्यते इति ज्ञेयः, दिविधास्तावद्योगिनः समा-
दितान्तराकरणा ये युक्ता इत्यभिधीयन्ते, अस्मादितान्तराः क-
रणाय ये विद्युक्ता इत्यभिधीयन्ते, तत्र युक्ताः साक्षात्कर्तव्ये
वस्तुत्यादरेण मनो निधाय निदिध्यामनवन्तः, तेषामात्मनि
स्वात्मनि वरात्मनि च ज्ञानमुत्पद्यते आत्मप्रत्यक्षमिति आत्मा
प्रत्यक्षः साक्षात्कारविषयो यत्र ज्ञाने तत्तथा यद्यप्यस्मदादी-
नामपि कदाचिदात्मज्ञानमस्ति तथाप्यविद्यातिरस्कृतत्वात्
मदमलम्बमित्युक्तमात्ममनसोः भविकर्षविशेषादिति योनि-
अधर्मानुब्रह्म च अमनसोः भविकर्षं विशेषस्तत्त्वादित्यर्थः ॥१८॥

+तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् ॥१८॥

तत् किमात्मन्येव युक्तानां ज्ञानं तत् कुतः मार्गप्ररमि-
त्यत आह !

ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकरणायातम्, तथेति योगप्रधर्मानु-
ब्रह्मतेनैव समसा, द्रव्यान्तरेषु समुत्पन्नेषु मनसि वायुदिष्टा-

लाक्षागेषु, दृश्यपटेन तद्वतगुणकर्मसामान्यानां विग्रेषपदार्थ-
स्य समवायस्य प्रत्यक्षगतस्यापि गुरुत्वस्थितिस्थापकादेराक-
गतस्यापि जीवनयोनियत्ननिर्विकल्पकभावनाधर्माधर्मादे-
संप्रज्ञः, सामग्रा योगप्रधर्मोपपन्नस्य तुल्यत्वात् अन्यथा मा-
र्वच्चामुक्तं न भवेत् ॥ १२ ॥

+असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्ते-
पाञ्च ॥१३॥

युक्तानां प्रत्यक्षं ज्ञानमभिधायेदानीं विदुक्तानामाह ।

असमाहितान्तःकरणा इत्यस्यैव व्याख्यानमुपसंहृतसमा-
धय इति, यद्वा अयमसमाहितान्तःकरणा इत्यत आह उपसं-
हृतसमाधय इति उपसंहृतो दूरीकृतः समाधिर्निर्दिष्ट्याम-
नात्मनो येषो तथा, ते हि समाधिप्रभावाहिकरणधर्माः च-
निमाद्याः शरीरनिहोर्दूरव्यवस्थायां न्द्रियनिर्होरात्तद्वत्ताः
समाधावप्यन्यथयमानादयन्ताः “तदेवाह्यं चिरं यावच्च वि-
मोच्ये अथ सम्पश्ये” इत्यादिश्रुतिसमधिगतज्ञत्यान्तराभा-
वाः भोममात्रस्य कर्तृत्व्यतामात्मनस्य तेषु तेषु पदेगेषु हीनो-
पहीपादिषु तेन तेन ज्ञानमा तुल्यमात्रविचित्रभुजकादिना
यावदेव चिरं यावदेव विमानुपमावेन च पूर्वोपात्तान् कर्मा-
गयानुपभुञ्जन्तं तावत् धाते च निरपाया भूमितिर्याकलय-
न्तं सकलसर्वज्ञानं योगप्रधर्मवत्तापन्नं हि न्द्रियगन्तव्यो व्य-
वाहृत विपक्षदृक् प्रायश्चोद्वर्तति ॥ १३ ॥

+तत्समवायारक्रमं गुणेप ॥१४॥

ननु न तावत्तेषु मानसं ज्ञानं मनसो वहिरध्यातव्यत्वात्,
नापि वहिरिन्द्रियजन्यम्, तेषां सम्बन्धवत्मानार्थसादित्वात्
यथायोगं दृष्टीदृष्टादिनापेक्षत्वात् आभीकादिमध्यपेक्षत्वात्-
स्यागद्वयं केचुचित् पदार्थेषु प्रायामतिमुपपादयथाह ।

प्रत्यक्षज्ञानं जायते इति शेषः । भौतिकाभौतिकाणि य-
दि भौतिकार्थमपेक्षन्ते तदा परमात्मकागद्विद्यात्ममपेक्षितेषु गु-
णमात्राभ्युपगमन, र्मयोगिसमवायात् इतरदृष्टेषु च काय-
स्थूलोपभोगार्थापेक्षोत्तमानामपेक्षमत्त र्मयोगात् तत्तन्मयुक्त-
ममवायात् तत्तददृष्टगुणादिषु ज्ञानमुत्पद्यते, यतश्चोपपत्ति-
भौक्यमनुसंधर्शितम्, वस्तुनो बाह्यं त्रिषु मनसि च योगम-
एव धर्मः प्रायामतिमुक्त एव सर्वानुपपत्तिशक्तं, यमद्वयम-
मुद्रणं दण्डकारस्थानिर्माणश्चात्र दृष्टान्तः ॥१४॥

+ आत्मसुमयायादात्मगुणेषु ॥१५॥

तत् किं स्वकोषवृत्तादिष्वपि मनसो दृष्ट्यान्तर्यपुद्गलम-
वायादेव प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यते, अदादीनामिदं न तत्र भ-
वित्कर्तृत्वपेक्षेत्यर्थः, तत्रेन्द्रियार्थमतिक्रम्योत्पन्नमप्यभिधा-
रित्वान्न भौतिकप्रत्यक्षम्, अर्थजं वा, नासावदभौतिकान्न भ-
वित्त्वमिति भौतिकाभौतिकमाधारणम् ॥ १५ ॥

इति योगादौ वैशेषिकगुणाध्यायः । तद्व्याख्यादध्या-
यमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम्

लाकागेषु, दृश्यपदेन तदतगुणकर्ममामास्यानां विशेषपदार्थ-
स्य समवायस्य प्रत्यक्षगतस्यापि गुरुत्वस्थितिस्थापकादेराक-
गतस्यापि जीवनयोर्नियतनिर्विकल्पकभावनाधर्माधर्मादेः
संपन्नः, सामप्राग्योगत्रयसोपपदस्य तुल्यत्वात् अन्यथा सा-
र्वत्रामुक्तं न भवेत् ॥ १२ ॥

+ असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयरते-
पाञ्च ॥१३॥

युक्तानां प्रत्यक्षं ज्ञानमभिधायिदानां विद्युक्तानामाह ।

असमाहितान्तःकरणा इत्यस्यैव व्याख्यानमुपसंहृतसमा-
धय इति, यद्वा कथमसमाहितान्तःकरणा इत्यत आह उपसं-
हृतसमाधय इति उपसंहृतो दूतीकृतः समाधिर्निदिध्याम-
नात्मको येषो तथा, ते हि समाधिवभावाद्दिकरणधर्माः च-
रितमाद्याः शरीरमिहोद्देश्यवशाद्व्याप्येन्द्रियमिहोरात्मबलः
समाधानव्यसं प्रत्ययमामादयन्तः "तदेवाप्य विरं यावच्च वि-
मोच्ये चरं सम्यग्छे" इत्यादिभ्युत्तिसमधिगतज्ञत्यान्तराभा-
वा भोजमात्रस्य कर्तव्यतामाकर्तव्यं तेषु तेषु प्रदेशेषु हीपो-
पहीपादिषु तेन तेन ज्ञानेन। तुरङ्गमागच्छन्निदृष्टभुजङ्गादिना
यावदेव विरं यावच्च विमोच्यमानुपमात्रेण न पूर्वोपात्तान् कर्मा-
गयानुपभुञ्जन्महं तावत् पार्श्वे च निरयाया भूमिरिह्याकलव-
न्। मञ्जुमयं ज्ञानं योगत्रयस्यैव भावकं हितेन्द्रियमलपो व्य-
वाचनं विप्रकटञ्च मायसीकुरेति ॥ १३ ॥

+ तत्समवायात्कर्मगुणेषु ॥१४॥

मनु न तावत्तेषु मानसं ज्ञानं मनसो वहिरन्वातत्वात्,
नापि वहिरिन्द्रियजन्यम्, नैवा मयद्वयसंमानार्थेणादित्वात्
यथायोगं रूपोद्भादिसापेक्षत्वात् चामीकादिमध्यपेक्षत्वाच्चे-
त्यागद्वयं केदुचित् पदार्थेषु पर्याप्ततिसुपवादवशात् ।

प्रत्यक्षज्ञानं जायते इति शेषः । भौतिकान्तेन्द्रियानि य-
दि मयिकर्ममपेक्षन्ते तदा परमात्मकागटिद्वात्ममवेतेषु गु-
णमात्मनेषु व्यसन, संयोगिममवायात् इतरदृष्टेषु च काय-
व्यूहोपभोगार्थोपपद्योतनामापण्डमन संयोगात् तत्संयुक्त-
ममवायात् तत्तद्दृष्ट्यगुणादिषु ज्ञानमुत्पद्यते, यतश्चोपपत्ति-
भौक्यमनुबध्नीकम्, वस्तुतो वाच्येन्द्रियेषु मनसि च योगज
एव धर्मः प्रत्यासत्तिस्तुत एव सर्वानुपपत्तिमासीत्, अगस्त्यस-
सुदधानं दण्डकारणनिर्माणश्चात्र दृष्टान्तः ॥१४॥

+आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥१५॥

तत् किं स्वकोशबुद्ध्यादिवपि मनसो दृष्टान्तरसंयुक्तमम-
वायादेव प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यतेऽस्मदादीभामिवेति न तत्र स-
विकर्षात्तरापेक्षेत्यर्थः, तत्रेन्द्रियार्थमविकर्षोत्पन्नमव्यभिचा-
रिज्ञानं भौतिकप्रत्यक्षम्, चर्चजं वा, साक्षात्संयोगिज्ञानं प-
रित्यजमिति भौतिकान्भौतिकसाधारणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमाद्वरे वैश्वमिकभूषोपस्कारे नवमाध्यायव्या-
ख्यानमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम्

+अस्येदं कार्य्यं कारणं संयोगि विरोधि स-
मवायि चेति लैङ्गिकम् ॥१॥

तदेवं पूर्वोक्तिके योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षश्च कारणतः स-
रूपतो सत्त्वतश्च निरूपितम्, प्रमाणं द्विविधं प्रत्यक्षं लैङ्-
गिकं चेति यदिभक्तं तत्रलैङ्गिकमिदानीं निरूपयितुमुपक्रमते ।

ज्ञानमिति प्रकृतम्, सिद्धाज्जातं लैङ्गिकं व्याप्तिविशिष्टः
पक्षधर्मो लिङ्गम्, तच्च व्याप्तिरक्ता, यन्निषाधयिषाविरोधि-
प्रमाणाभावो यत्र स त प्रति पक्षः, तादृशं प्रमाणं साधकं बा-
धकञ्च, तदुभयाभाववत् पक्षत्वात्, न हि साधके बाधके वा
प्रमाणे नति कस्यचित् सम्यः सिषाधयिषा वा, अतएव स-
न्दिग्धमाध्यधर्माधर्मो सिषाधयिषितमाध्यधर्माधर्मो वा पक्ष
इति प्राञ्चः, सत्याद्यसाध्यवत्तानिर्णयनिवर्त्यसंशयोत्पत्तिप्र-
तिबन्धयामानत्वावच्छिन्नाभावो यत्र स पक्ष इति जीवनाय-
मन्या, निषाधयिषाविरहसहकृतसाधकमानाभावो यत्र स
पक्ष इति केचित्, एतन्मते बाधस्यलेशपि पक्षता, तदेतदनुमा-
नमयूखे द्रष्टव्यम्, तदेतस्य पक्षस्य धर्मो लिङ्गमित्युक्तं भवति,
निङ्गश्च दृष्टमनुमितं श्रुतं वा यदनुमेयरूपं ज्ञानं जनयति त-
सौ लैङ्गिकं तदुक्तम्,

“अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते ।

तदभावे तु नास्त्वेह तद्विदुमनुमापकम्” । इति

एतन्न निङ्गमेवानुमितिकरणं न तु तस्य परामर्शः, तस्य नि-
र्वापरत्वेनाकरणत्वात्, लिङ्गस्य तु न एव व्यापारः । यत्र

धूमादेरतीतत्वमनागतत्वं वा तत्र कथमनुमितिरिति चेत्
माध्यम्याप्यतीतानागतत्वयोक्तवानुमानात्. तत्रैव प्रतिवक्ष्य-
त्. अतीतत्वमनागतत्वं धर्ममानत्वञ्च धूमादेर्यत्र न निमित्तं
तत्र कथमनुमितिरिति चेत्. न कथञ्चित्. तत्र माध्यम्यापि
मन्देहात्. पूर्वापरयोः मत्स्वनिश्चये मध्यदिने तु मन्दे हे कथ-
मनुमितिरिति चेत् तदिनावच्छिन्नधूमादिना तदिनावच्छि-
न्नवज्जगदेरनुमानात् तत्रैव व्याप्तेः कारणत्वावधारणात्. धू-
मोपटलात् कथं धूमभ्रमादनमितिरिति चेत् व्याप्तत्वेन ज्ञा-
तस्यैव निवृत्त्यात् ज्ञानस्य च यथार्थाभ्यामनुमितेस्तादृश्यात्
अन्यथा तथापि कथं तत्र परामर्शः करणं व्यात्. अतीन्द्रिय-
निवृत्त्यस्यै परामर्शस्य तदजन्यतया कथं तद्व्यापारत्वमिति चेत्
तत्तत्तानिर्वाहकत्वरूपसैमिकमाधनतायास्तत्र व्यापारत्ववष्ट-
कत्वात् अन्यथा भ्रमवाद्यस्य श्रवणादिव्यापारत्वानुपपत्तेरिति
कार्यमिदं धूमाभ्रलोकादिरन्त्याद्यनुमानं. कारणेदपि यथा
हृदिरस्य मेरोदण्डसंयोगविशेषात् शब्दानुमानम्. यथा वा
धार्मिकस्य यथाविधियागस्नानाद्यनुष्ठानादर्थस्वर्गाद्यनुमानम्
यथाविधिकारीयाद्यनुष्ठानादा वर्षानुमानम्. यथा पूर्णनद्यादौ
सुखमानप्रवाहादा जननिभरचानुमानम्. उपरिहृदिदर्शना-
दा नदीप्रवाहानुमानम्. मध्याह्नं कार्यकारणभायनक्षत्र एकम-
स्वभ्यः प्रकारद्वयेनोक्तं. संयोजिनः शरीरस्य दर्शनात्त्वगिन्द्रिया-
नुमानम्. विबोधिनी विष्णुर्जतोऽहेर्दर्शनात्कटाक्षन्तरितन-
जुमानुमानम्. समवायिना जलोत्थागेन तत्त्वम्बरेतेजो-
ऽनुमानम् ॥ १ ॥

• अस्येदं कार्यकारणमस्यन्यश्चावयवाद्भवति ।

नन्यथापकमिदं परिमङ्गलानम्. न हि चन्द्रोदयेन सम-
दृक्कलत्रुद्धे. जनपमादेनागस्त्योदयस्य कुमुदप्रकाशेन चन्द्रोद-
यस्य चन्द्रोदयेन चन्द्रोदयेनापरचतुर्दशमक्षत्राप्तयस्य रसेन
रूपस्य रूपविशेषेण वा रसविशेषस्यानुमानमनेन संयोज्यते
इत्यत आह ।

अस्येदमिह्येतावदेव प्रयोजकं भवतीति, अस्य साधनस्य
धूमादेरिदं माध्यं वज्रादि यदाऽप्य व्यापकस्य वज्रादेरिदं
व्याप्यं धूमादि. तथाच व्याप्यत्वपदमात्रं तन्त्रं न तु कार्य-
कारणभावादिरपि, ननु पूर्वश्रुते तर्हि परिमङ्गलानमतन्त्रमत-
आह कार्यकारणमस्यन्य इति, अनेन चोक्तं मस्यन्यान्तरम-
प्युपनक्षयति मस्यन्यपदे च त्रिविधमक्षणा तेन मस्यन्य इति
मस्यन्योपन्यास इत्यर्थः । कुतस्तदुपन्यास इत्यत आह अवय-
वात् एकदेगात् उदाहरणमात्रात् स्पष्टीये पञ्चमी, तेनोदा-
हरणमनुबध्य कार्यकारणभावादे मस्यन्योपन्यास इह दर्-
गने गादरादिदर्शने च भवतीत्यर्थः । एवञ्च स्वाभाविकमस्य-
न्यगानित्व व्याप्यत्वम्, स्वाभाविकत्वज्ञानोपाधिकत्वम्, तच्च
प्रत्यक्षानां केवाचित् साध्याप्यपकत्वनिश्चयात्, केवाचित्
साधनस्यापकत्वनिश्चयादेवानुपाधित्वं त्रयेयम्, अतीन्द्रियापा-
च प्रमाणमिहानां केवाचिदुभयस्यापकत्वम् उभयाप्यपकत्वं
साधनमात्रस्यापकत्वं साधनमात्रस्यापकत्वं वा, तथाचैव सा-
धनस्यापकत्वात् द्वितीये साधनस्यापकत्वात्, चतुर्थेऽपि सा-
धनस्यापकत्वादेवानुपाधित्वं निश्चयेयम्, द्वितीयेऽपि व्यापकस्य

तस्याद्यथापकान्दानुपपत्तिरितरेषु तु यच्च तथात्यथापकत्वं
 मित्यत्र तर्कोऽनुपपत्त्येव इति तुल्ययोगधेयत्वादिनाऽनुपाधि-
 त्वमभावमेवम् । भविष्यति कस्यिदधोपाधिरिति गङ्गापिमाधी
 मकनविधिनिषेधस्य वद्वाराणां स्वरूपतोत्पन्नदेहेऽधोपाधिक-
 त्वनिवृत्तमन्वयात्, उपपाधिनयनं व्याप्तिरुपपादकम् । तथातु-
 मानं द्विषधं स्वाद्ये परार्थेऽपि, तत्र स्वाद्यं स्वयमेव व्याप्तिरु-
 धर्मात्तयोरेनुसन्धानात्, परार्थेऽपि परोदो रित्यायत्तम्यव्याप्ति-
 पक्षधर्मताज्ञानात्, न्याययत्ततोऽपि निवृत्तपरामर्शप्रयोजकमा-
 न्दज्ञानजनकवाक्यम्, तदवयवाश्च पञ्च, तथायववत्त्वं तृतीय-
 निवृत्तपरामर्शप्रयोजकमान्दज्ञानजनकवाक्यत्वत्, तानि च वा-
 क्यत्वम्, तानि च वाक्यानि प्रतिष्ठाहेतूदाहरणोपनयनिगम-
 नानि, तत्र प्रतिष्ठा उद्देष्ट्यानुमित्यन्वूमाननिरिक्ताविषयक-
 मान्दज्ञानजनकं न्यायावयववाक्यम्, हेतुश्च प्रज्ञतमाधनगत-
 पक्षम्यन्तो न्यायावयवः, उदाहरणन्तु प्रज्ञतमाधनमाधनावि-
 नाभावप्रतिपादको न्यायावयवः, उपनयवाविवाभावविशि-
 टस्य हेतोः पक्षवेगिष्टाप्रतिपादको न्यायावयवः, निगमनन्तु
 पक्षे प्रज्ञतसः पक्षवेगिष्टाप्रतिपादको न्यायावयवः । एवमप्र-
 वर्तते न्यायः, शब्दोऽनित्यः, छतकत्वात्, यद् यन् छतकं तद-
 नित्यम्, अनित्यत्वव्याप्यजनकत्वशंसायम्, तथादनित्यः ।
 एतेषामेव प्रतिष्ठापदेयनिर्दयनानुसन्धानप्रत्यामूयाया इत्यन्व-
 यार्थं वेगेविकाशो मत्ता, यच्च च वादप्रत्ययितगुणानां प्रहर्ष-
 प्रकाशजननातिनिषेधस्यानन्तमर्थानि च वादिविर्तोदाहरे-
 दृष्टानि ॥ २ ॥

+ एतेन शब्दं व्याख्यातम् ॥३॥

प्रमाणांतराणि लैङ्गिकेऽन्तर्भावयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

शब्दं शब्दकरणकं ज्ञानमिदमिति यस्मैवाधिकादोनाम-
भिमतं तदप्येतेन लैङ्गिकत्वेन लिङ्गप्रभवत्वेनैव व्याख्यातं
यथा-व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिमन्थानापेक्षं लैङ्गिकं तथा शब्दम-
पि, तथाहि एते पदार्थाः मिथः संसर्गदन्ताः चाकाङ्क्षादिमद्वि-
चारितत्वात् सामभ्यागयेति पदार्थसार्थवत्, तच्च हि चाका-
ङ्क्षादिमत्पदकदम्बस्मारितत्वं पदार्थानां मिथः संसर्गवस्त्वव्या-
प्यं गृहीत्वैव संसर्गवस्त्वमनुमिनोति किं कल्पनीयप्रमाणभा-
वेन शब्देन, ननु नदीतीरे पक्ष फलानि सन्तीत्यनाप्तवाक्ये
व्यभिचारार्थेदमनुमानमिति चेन्न चाप्तोक्तत्वेनापि विधेय-
त्वात्, चाप्तत्वं हि प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थवाक्यार्थज्ञानव-
त्त्वं नत्वप्रतारकत्वमात्रं तच्च वाक्यार्थप्रतीतिः पूर्वं दुर्घटमिति
चेन्न शब्दमामाश्रयवादिभिरपि व्यभिचारिशब्दव्यावर्तकस्या-
प्तोक्तत्वस्य चाप्तत्वेनाभिमतत्वात्, तेषां सामास्यपक्षपाद्ये त-
दपेक्षा शब्दस्तु ज्ञानं तदपक्षमन्तरेवाप्युपपद्यते तच्च तु या-
दृशं लिङ्गं तादृशपक्षमावश्यकं व्याप्यस्वाप्तोक्तत्वविधिदृमि-
ति चेन्न चयमभाभ्यास्त इति सामास्यतो चक्षुषमश्रवात्, न-
न्वनेति प्रकृतमंसर्ग इत्येव पर्यवस्यति तथाच पूर्वमगक्षमेव
तदपक्षमिति चेन्न प्रकरणममभिव्याहारादिमाहात्म्यात्
मानान्यत चाप्तत्वनिययमश्रवेन लिङ्गनिश्चयसम्भवात्, कदा-
चित्तच्च विमंवादेऽपि वाक्यादौ धूमधर्मेणैवानुमानप्रवृत्तेः ।
नन्वेते पदार्थाः संमूहाः एवेति वा साधाम्, सम्भावितसंसर्गा

इति वा, नायः अनाप्तोक्ते व्यभिचारात्, न द्वितीयः योग्य-
तामात्रमिहात्रपि भेदगोत्रिनियमाविष्कष्यप्रकृत्यनुपपत्तेः, यो-
ग्यतायाश्च पूर्वमेव हेतुविशेषचत्वेन ज्ञातत्वात् किमनुमानेने-
ति चेन्न नियमस्यैव साध्यात्वात् अतोक्तत्वेन विशेषश्चात्र न
व्यभिचार इत्युक्तत्वात्, नन्वाकाङ्क्षा श्रोतरि तदुत्पाद्यमसंगो-
पगमप्रागभावः स च स्वल्पमप्येव हेतुसामान्ये च संसर्ग-
ज्ञानस्य पूर्वमेव भावादनुमानवैयर्थ्यमिति चेन्न न हि संसर्गो-
पगमप्रागभावमात्रमाकाङ्क्षा मूलः, किन्तु हिं आरितितदाधि-
नाविनाभावकिमिष्टम्, तथाच विशेषचोपपन्नानादेवाकाङ्क्षाया
ज्ञानात्, तर्हि तावदेवाकाङ्क्षाऽस्त्विति चेन्न विमलं जलं नद्याः
कच्छे महिषधरतोत्प्लावापि नदोकच्छयोरविनाभावसत्त्वे-
नान्वयबोधोपपत्तेः नीलमुत्पलमिष्यच्च नीलोत्पलयोरविना-
भावेऽपि तदाधिमयोद्गच्छगुचयोरविनाभावसम्भवात्, यदा
पदधारितगीचराजिज्ञासेवाकाङ्क्षा व्यभिधानापर्यवसानं वा
तथापि तज्ज्ञानमावश्यकं ज्ञायमानकारणे ज्ञानोपयुक्तव्यभि-
चारिर्द्वैलक्षण्यात् व्याप्तिवत्, नतपवानन्वयनिश्चयविरहो वा,
बाधकप्रमाणाभावो वा, यजातीये दर्शनं वा, इतरपदार्थप-
सर्गेऽपरपदार्थनिष्ठास्थान्ताभावाप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वं वा
योग्यतास्तु, तज्ज्ञानमावश्यकम्, यामन्तरप्राप्यवधानेन स-
रसकृपाया ज्ञानं तन्मम्, समर्गे च सम्भूज्यमानविशेषादेव वि-
शेष इति नानभिमतविशेषमिहिः । यदा पदानि पदानि
आरितार्थमसंगं ज्ञानपूर्वकाणि चाकाङ्क्षायोग्यतामसिमत्पद-
कदम्बत्वात्तुमासभ्यानयेतिपदकदम्बवदित्यनुमानात् ज्ञानाव-

च्छेदकमयाऽभिमतविशेषमिति । यत्, एतानि पदानि स्म-
 रितार्थसंयमं वन्तीति साध्याम् । तत् पदानां पदार्थसंयमं वत्स-
 याधितमित्युपेक्षणीयम् । न च निवृत्तया संयमं द्वापन्नन्तेन
 पदानां संयमं वत्सम् । तन्नानुमानात् पूर्वमिति ह्येन स्यात्-
 रपडात् । केचित्ते द्वापमानालम्बमिति वदन्ति, तत्रोच्यते चे-
 द्वादिविधा स्वनममयाऽकृतममया च, तच्च कृतममया यमि-
 प्रायस्य' शब्द' आरयति न तु संयमं प्रमामपि जनयति वि-
 पिबत्, श्रुत्याकूटः शब्द एव तच्च प्रमाणं, शब्दस्य च निवृत्त-
 मुक्तं न च शब्दस्मरणं चेष्टाय अवाप्तरव्यापारः, चेष्टासंश्ले-
 षापि शब्दादयमप्रत्ययात् व्यापारत्वे तु चेष्टानैयत्यापत्तेः ।
 नन्वेवं कथमिदमुक्तस्य चेष्टाधीनो व्यवहारस्तस्य तत्र सम-
 यदाभावादिति चेन्न तस्य चेष्टातः कथमर्थेऽपि संप्रत्यय इति
 चिन्तनीयत्वात् तस्मात्तेऽपि भङ्गनिग्रहाभावात्, व्यवहारस्तु
 तस्याविताभावपश्चात् करतुरगयोरिव कयाऽनुशाभिवाता-
 त्तदाव्यवहारपाटवोपपत्तेः । चकृतसमया तु या कृत्यान्वयि-
 नी, सा प्रयोजकाभिप्रायं आरयन्ती प्रयोज्यं प्रवर्तयति,
 न तु कुचचित्पसां जनयति, यथा शब्दध्वनौ स्वया गन्तव्यमि-
 ति युतमशुभ्रनिः प्रतिष्ठते, तथा यदा मया तर्जन्यूर्ध्वोक्तिर्यते
 तदा स्वयाऽसौ ताडनीय इति तदा ताडयति, न तु किञ्चित्
 प्रमिणीति । इत्यन्वयिनो त्वकृतममया यथा दयानामशुनी-
 नामूर्ध्वकरणेन दयं सदया सुदाना पुगवाभौ वा स्वया प्रात-
 व्येतिकारकप्रधाना, इत्याकुञ्चनदर्शनास्वया समागन्ताव्यमि-
 ति क्रियाप्रधाना, तथाचानया चेष्टया पदार्थो एव स्वतन्त्राः

परं शब्दस्य न तु तेषां परस्परसम्बन्धः।पि बाधते, तदापि
ककल्लेखकयोर्दिविभक्तिवत् प्रकृत्ये चेद्वै कदेवानागतानाम
भावात्, तर्हि संयोगोपपत्तये च चेद्वै कथं प्रकृत्येति चेत्
इति चेत् संयोगप्रतिपक्षेऽप्युक्ततरादात्तं गृह्यते, तस्माच्च चे-
द्वैऽपि प्रमाणमिति ॥ ३ ॥

•हेतुरपदेशा लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्था-
न्तरम् ॥४॥

अनु शब्द कथं लिङ्गं शब्दस्यापदेशस्यभावत्वेन लिङ्गभि-
न्नत्वादित्याशङ्क्याह ।

अपदिश्यते कथ्यतेतिमार्थ इत्यपदेशः शब्द , स च हेतु-
लिङ्गपर्याय एव, प्रमाणमिति लिङ्गविधया प्रमाकरणमित्य-
र्थः, एवं कारणशब्दाऽपि नैष्ठिकज्ञानकरणे लिङ्ग एव वर्तते,
इत्येव कारणमिति, किञ्चित् सविकर्षाधीनप्रकृति, किञ्चि-
त्साविनाभावजनप्रकृति, शब्दस्य नु चर्त्तनं सविकर्षां नाप्य-
विनाभाव इति कथमर्थं समयेत्, ननु तादृशमयतीति चेत् ननु
तां हि पदार्थं न तु तत्समर्थं, तथापि ननु इति चेत् त-
स्यानिष्ठविधत्वेन ननु तत्रियवभावानुपपत्तेः, पदार्थमहेतव
भावेन वाक्याद्योऽपि भावते इति चेत् अथवा ननु तेनाभ्योप-
स्थितावतिप्रसङ्गः, शब्दस्यारितममर्गत्वेन नियम इति चेत्
तथाप्येतद्वियमवत्तेनानुमानस्यैव प्रमाप्रभत्वात्, ननु तस्या-
पि दृष्टान्ताभावत्वेनातिप्रसङ्गत्वात्, ईदृश्या नातिप्रसङ्गंति
चेत् तद्विष्टासमर्थत्वापि गृहादिपदात्तोराद्युपस्थितेरित्येव
नैवाधिकेषु दृष्टयेति ॥ ४ ॥

+ अस्पन्दमिनि व्युत्पत्तेरिति नित्यान् ॥५॥

उपमानादीनामपि पराभिमतानाम् अविनाभाववत्प्र-
हृतिकानां नैवैक एवास्तमात्र इति प्रतिपादयितुमाह ।

उपमानार्थावतिद्वयव्याप्यानामिति शेषः । अथ व्या-
पकस्य इदं व्याप्यमित्याकारा या बुद्धिः सा जनकत्वेनापेक्षि-
ता चेदा ते तदपेक्षितास्तस्य भावस्तदपेक्षितत्वं तस्यादित्वर्थः
आदिताग्निपाठात् ज्ञान्ते न बहुबोद्धिः, तारकादिपाठादितो
वा, तत्रोपमानं तावदनुमानमेव शब्दद्वारा, तथाहि मोघ-
शो गवय इति वाक्यस्तावत् पारण्यकेन कीदृक् गवय इति
नागरिकजिज्ञासायामभिधीयते तत्र यौ गोमद्वयः स गवय-
शब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यवशात् अतिदेयवाक्यव-
चानन्तरमेव परिच्छिनत्ति वनं गतस्तुं तादृशं पिण्डमुपनभ्या-
यमसौ गवयशब्दवाच्य इति प्रतिमन्वत्ते, अतिदेयवाक्यव-
चमस्यै गवयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं न ज्ञातमतः कथं संप्राप-
रिच्छेद इति चेत् नक्षण्या तरप्रतीतिसम्भवात्, गोमद्वयो ग-
वय इति वाक्ये स्वयामुपपत्तिविरहात् कथं सत्तयेति चेत्
तात्पर्यामुपपत्तेः मत्त्वान्, न हि व्युत्पत्त्युं प्रति गोमाद्वय-
स्य मध्यण्डस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपदयनमुचितं तथादक्ष-
ण्डजातिविशेषे तात्पर्यमभ्येति सत्तयामश्ववात् यदा गवय-
शब्दो गवयवाचकः अमति हत्वन्तरे शिष्टे स्तत्र प्रयुज्यमान-
त्वात् अमति हत्वन्तरे यः शब्दो यत्र शिष्टेः प्रयुज्यते स तस्य
वाचको यदा गोशब्दो गोरित्यनुमानादेव गवयसंज्ञा परि-
च्छिनत्ति, तर्कश्च यस्त्वधोपमानसद्विकारी वाच्यः स वरमनु-

माने कृतप्रमाणभावेऽस्तु किं कल्पनीयप्रमाणभावनोपमाने-
नेति, अनुमानमयुक्ते विस्तरीयत्वात् दृश्यः । चर्यापत्तिरप्यनु-
मानमेव तथाहि दृष्टार्थापत्तिस्तावज्जीवतये चप्य गृहामत्त्वे-
न दृढतरप्रमाणावधूतेन बहिः मत्त्वं कल्पयति, ततोपपादो-
पादकयोर्व्याप्यव्यापकभावावधारणाधीनैव बहिः, मत्त्वापाती-
तिः, भवति हि जीवतो गृहामत्त्वं बहिः, मत्त्वेन बहिर्बहिर्गतं,
बहिर्मत्त्वं विना जीवतो गृहामत्त्वमनुपपन्नमिति वा ज्ञानम्
तत्राद्येऽन्वयव्याप्तिरेवान्तोऽतु व्याप्तिरेकव्याप्तरेव यद्व दति,
व्याप्तिरस्ति न तस्य बहिर्बहिर्गोपयुक्तत इति चेत् व्याप्तिर
इत्यन्तरैवाद्यैवस्य भासानुवकायात्, अद्वयस्य व्याप्तिः व
स्तुता यदुपपादकं तस्यैव कल्पना स्यादिति टिक् । अथयक-
रविकाया विरोधकरविकायाद्यानुमानान्नर्थात् नृहमोयः ।
विरोधस्यापि मत्त्वानवधाननिधमनस्यस्य व्याप्तिरहितत्वात्
युताद्यैवतिरप्यनुमितानुमानं पीनो देवदत्तो न भुङ्क्ते व
त्यनेन वाक्ये न पीनत्वमनुमितं तिम च पीनत्वेन वाचिभोज-
नानुमानम्, देवदत्तो वातो भुङ्क्ते टिकाभोजित्वं कति पी-
नत्वामन्वादिनिति । अथयोऽप्यनुमानमेव, ननुदाहरणं हि न-
भवति आर्या द्रोणः मन्वावति द्रोणे आदकम् अथवतिमन्वावे
गतमित्यादि, तथैव आर्यो द्रोणवती मन्वावतिमन्वात् यथैव न
दितं तमेव मन्वात् यथावयवान् चरः, यथावकादप्युक्तम् । इत्तु
अथवति बुद्धिं विद्या अथवति आर्यं भोक्तृं मित्यादि, न
तत्प्रमाणावधूतं न भवति अतिप्रमाणावधूतम् । अथयोऽपि न मा-
न्यतरं कार्यं च कारवानुमानवत कार्याभावेन कार्याभावा

नुमानस्य व्याप्तिमूलकत्वे नानुमान एवास्तर्भावात् । भवति
 नु भूतलादावभावपादकं प्रमाणमनुपलब्धास्य, तत्कचित्
 प्रत्यक्षे क्वचिच्चानुमानेऽस्तर्भूतं चतुरादिनेवाभावपदात्, न
 चेन्द्रियमधिकरणपद एवोपचीनम्, अभावपदपर्यस्तं तदा-
 पारमस्वात् । ऐतिह्यमविज्ञातप्रवक्तृकं प्रवादपारम्यम्, इति
 हेतिनिपातमसुदायः पुराहते वर्तते, तस्य भाव ऐतिह्यं, त-
 द् यदि बाधितार्थं न भवति तदा यस्यास्तर्भवेगादनुमानम्,
 यदिह वटे यच्चोमधूकतरो मौरीत्यादि तद् यस्याप्रोक्तं तदा
 पूर्ववत्, नाप्रोक्तचेतदा न प्रमाणम्, तदेवं प्रत्यक्षमनुमान-
 ति निश्चं हयमेव प्रमाणमिति ॥ १ ॥

• आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराश्च
 स्मृतिः ॥६॥

लैङ्गिकं व्याख्याय इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

सत्यवत इति शेषः, संयोगविशेषः प्रविधानादिनविधा-
 नम्, एतस्मादसमवायिकारणादास्तानि सगवायिति स्मृति-
 विद्याविशेषउत्पत्ते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति शेषः
 एव व्यापारी पूर्वाभूतः समुचीयते, अनुभवयायायाया-
 यानियममुक्तिपत्ते, एतद् भूतकृतवीपमभ्य एवायितस्य तथैव
 स्मृतेः, न च सततं स्मृतिवस्तु, सम्प्रतिबोधोपाधीनत्वात्, त-
 दुक्तं प्रगल्भदेवपादेः "निश्चयमेव चानुस्मरणायपलादायामन-
 मा" संयोगविशेषात् बहुव्यासादवगन्तव्यनिताह संस्काराद-
 इत्यनुमानभूतेषु शेषानुष्ठानायामनस्मरणं पश्चेत्तुरतीतव-
 या स्मृतिः इति । अर्थं ज्ञानं अनुकूलं इवद्, ज्ञातं, या-

गिप्रत्यक्षान्तर्भाविनः, पदाद्येवदेमात्रे तु प्रकरणे तदुक्तं तद्य-
था “धाम्नायविधातुनामधीनामतीताभामतवर्त्तमानेष्वती-
न्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु चर्योपनिबद्धेषु निरूपयन्पेक्षादात्मम-
नसोः संयोगादर्थविशेषाच्च प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्थम्”,
इति तच्च कदाचिन्नौकिकानामपि भवति यथा कथंका वद-
ति ग्री मे भ्रातागन्तेति हृदयं मे कथयतीति ॥ ६ ॥

+तथा स्वप्नः ॥७॥

तदेवं चतुर्विधो विधौ व्युत्पाद्य इदानीमविधौ व्युत्पा-
दयितुमर्हति, तत्र संशयविपर्ययो मनश्चात् पूर्वमेव निरूपितो
स्वप्न निरूपयितुमाह ।

यथात्ममनसो संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिस्तथा
स्वप्नज्ञानमपीत्यर्थः । स्वप्नतेन्द्रियधामस्य मनीनमनस्कस्य
हृदिबहारेण यदनुभवः सानमम्, तत् स्वप्नज्ञानम्, तच्च त्रि-
विधं किञ्चित् संस्कारपाटवान् कामो क्रुद्धो वा यमर्थमाहत्-
चित्तयन् स्वपिति तस्य तस्यामवस्थायां मल्यचाकारं ज्ञानं
पुराणादियवजनिनितसंस्कारवशाज्जायते कर्षाङ्गुनीयं दूर-
मिदमित्याकारम्, किञ्चिदातूनां वातपित्तश्लेष्मणां दोषात्,
तत्र वातदोषादाकाशमनसबसुम्भरापट्टनस्याध्रादिमदपला-
यनादीनि पश्यति, पित्तोपशयदोषमहिम्ना बह्विधैश्वर्यवह्नि-
सुखानिह्वनकनकपर्वतविद्युक्कृताविस्फुरणदिग्दाहादिकं प-
श्यति, श्लेष्मदोषमावस्थान्तु समुद्रतन्तारचनदीमखनधारासा-
रवर्षणरजतपर्वतादि पश्यति, चट्टवृक्षादपि तज्जन्मानुभूतेषु
अस्मान्मानुभूते वा सिद्धोपप्लुताम्भकरणस्य यज्ज्ञानमुत्प-

द्यते तत्र शुभावेदकं धर्मात् गजारीहणपर्यन्तारोहणकृदशमि-
 पायमभक्षणाजमन्दर्शनादिविषयकः. अधर्मात्, तेनाश-
 च्छनान्धकूपतमोष्ट्रागोहणपट्टमज्जन-स्वविवाहदर्शनादिवि-
 यक्तं स्वपुत्रानुभूयत्येते चयाचौ मित्रितानामित्राव कारयत्
 गुणप्रधानमाधर्मादित्याय विभागोदृष्टव्यः ॥ ७ ॥

+स्वप्नान्तिकम् ॥८॥

मनु यज्ञज्ञानं स्वप्नमध्ये स्वपुत्राननुभूतस्यैवार्थस्य अ-
 तिरूप जायते तत्र स्वपुत्रं न वर्त्तते स्वपुत्रानुभवकृत्वात्
 तथाच कस्मात् कारणात्तदुत्पत्तिरित्यत आह ।

तथेति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते तेनात्ममनसोः संयोगविशेषात्
 संस्काराश्च यथा स्वप्नस्थया स्वप्नान्तिकमपोत्यर्थः । एतावानेव
 विधेयी यत् स्वपुत्रानं पूर्वानुभवजनितात् संस्कारात्, स्वप्ना-
 न्तिकान्तु तत्कालात्पश्चाननुभवजनितसंस्कारादेव, तदुक्तं प्रम-
 स्तदेवाचार्यैः “अतीतज्ञानप्रत्यवेक्षणात् अतिरिव” इति ।
 उक्तञ्च वृत्तिकारैः “अनुभूतवस्तुस्फुरणार्थतया न क्षरणाद-
 र्थात्तरं स्वपुत्रानम्” इति । स्वप्नमध्ये प्रमाभूतं यज्ञज्ञानं तत्
 स्वप्नान्तिकमिति केचित् यथाभ्यासार्थमवन्तीत्येतादौ ॥८॥

+धर्माच्च ॥९॥

स्वप्नप्रान्तिकयोः कारणं समुच्चिनोति

अधर्मसमुच्चयार्थकारः कृतव्याप्यानमेतत् ॥ ८ ॥

+इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्यां ॥१०॥

इदानीं पथ्यायमभिज्ञत्याह ।

एविद्येति सामान्यवाच्यपि पदं विपर्यये वर्तते प्रकर-
चातु मंगयस्यज्ञानध्यवसायानामुक्तत्वात् तत्रेन्द्रियदीपो वा-
तपिनाद्यभिभवकृतमपाटवम्, भस्कारदायो विज्ञेयादर्शनमा-
दित्यं तदधोर्न हि मित्राद्यान् जायते जायते ॥१०॥

+सदुदुष्टज्ञानम् ॥११॥

एविद्यासामान्यसचयमाह ।

तदित्यस्यपदं भवेनाभसमानार्थकमविद्यां पराभ्युत्ति,
पराभ्युत्ति, माद्विद्या, दुष्टज्ञान अविचारिज्ञानमतस्मिंस्त-
दिति ज्ञानं अधिकरणप्रकारावच्छिन्नं विज्ञेयावृत्तिप्रकारक-
मिति यावत्, दोषश्च ज्ञानस्यानिवयरूपत्वमपि, तेनेककोटि-
संख्येऽपि मंगयो दुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात्, तददेन मंग
यविपर्ययस्यज्ञानध्यवसायानाद्यतुर्नामण्युपपन्नः ॥११॥

+अदुष्टं विद्या ॥१२॥

ज्ञानमित्यनुवर्तते अदुष्टमदुष्टेन्द्रियजन्यं यत्र यदस्ति
तत्र तदनुभवो वा समानाधिकरणप्रकारानुभवो वा विज्ञेया-
वृत्त्यप्रकारकानुभवो वा विद्येत्यस्य, तदाध्ययं सैद्धिकस्य
इत्येव ॥१२॥

+आर्वं सिद्धं दर्शनञ्च धर्मैर्मयः ॥१३॥

मन्वार्थमपि ज्ञानं समानाधिकरणप्रकारकमेव तत्र जे-
न्द्रियजन्यममविज्ञादार्थगोचरत्वात्, न सैद्धिकं निदानमन्वा-
नमन्तरि जायमानत्वात्, तथा चेतस्कारणं द्वितीयं प्रमाण-
मायातमम आह ।

जायोनां मानवप्रभृतीनां तदुत्पत्तिनामानादिपञ्च द्रव्यं
 तदायम्, तच्च विद्वानां सत्त्वोदयिगुणित्वाद्यनादिना व्यति-
 त्तविषयकटाक्षेणोच्यमाने चानिनिवृत्तनाम्ने यदुत्पत्तिं तदुत्पत्तिं च
 संभूते तदायं भाषाणां विज्ञानं ज्ञायते तदायं विषयमेव, अर्था-
 बाध विद्यान्तरमिति प्रतिज्ञातं चायं ज्ञानं तत्पूर्वी विद्ये-
 मा न जायोनां लोकिज्ञानाद्य भवति, तच्च मानसं प्रत्यक्षमेव
 उच्यते, अतएव तमेव मनसा ज्ञानेन निवृत्तमभ्युत्पत्तिनादिनिवृत्त-
 नितं वा, प्राग्भूतोपमङ्काराधीनेषां व्याप्तिधीः, मानवानां-
 हमाधनतायासिष्यद्वत् । प्रत्यक्षाचार्यास्तु सिद्धदार्शनं न
 ज्ञानान्तरमिच्छाद्, तथाच यदि विद्वानां गुणित्वाद्यनादि-
 निवृत्तिमित्यभयं व्यतिवृत्तविषयकटाक्षेणोच्यते तदा प्रत्य-
 क्षमेव, यदि तु दिव्यान्तरिचभीमानां यद्वत्तत्तमद्वारादि-
 निमित्ताधीनं तदा तस्मै द्विक्मेव तथा सहचारदार्शनं व्या-
 प्तिपरिच्छेदादिति ॥ १३ ॥

इति श्रीगौडरे वैशेषिकसूत्रोपमङ्कारे नवमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तार्थं नवमोऽध्यायः ।

दशमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

+इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सु-
 खदुःखयोरर्थान्तरभावः ॥१॥

आत्मगुणानां कारणतो भेदश्चुत्पादनं दशमाध्यायार्थः,

तत्र "सात्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमान् ग्रहणितोषयेत्यभावफलदुः-
खापदगोष्ठौ प्रमेयम्" इति गीतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुख-
भ्यानभिधानात् दुःखाभिद्यमेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सु-
दुःखयोरिव मध्यमं भेदमाह ।

सुखदुःखयोर्मध्यः परस्परसमर्थास्तरभावो भेदो वैजात्यमि-
ति यावत् कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्ट इ-
त्यमार्थं सकृच्चन्दनवनितादि, अनिष्टमभिष्यमायमद्विकण्ट-
कादि, तदुप्यं यत्कारणं तस्य विशेषाद्भेदात् कारणवेजात्या-
धोनं कार्यवेजात्यमावश्यकं यतः, भेदकान्तरमाह विरीधा-
त् महानस्यानमयत्वात् न ह्येकस्मिन्नात्मन्येकदा सुखदुःख-
योरनुभवः । चकारादनयो कार्यभेद भेदकं नमुचिनोति,
तथाहि अनुग्रहाभिष्वङ्गनयनप्रसादादि सुखस्य, दैन्यसुखमा-
भिन्यादि दुःखस्य कार्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः । तदुक्तं प्र-
मदाचार्यैः "अनुग्रहनयनं सुखं स्वगायभिषेतविषयमादि-
भ्ये सति इष्टोत्पद्यधोन्द्रियार्थमधिकर्षाद्वर्माद्यपचादात्ममन-
सो, संयोगाद् यदनुग्रहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते
तत् सुखम्" इति, तदिदमतीतेषु सकृच्चन्दनादिषु नूतिजम-
नागतेषु महत्त्वत्रम्, गीतमीये सूत्रे सुखापरिगणनं वैराग्या-
य सुखमपि दुःखत्वेन भावयतो, वैराग्यं आदेतदर्थमिति ॥१॥

+संशयनिर्गणान्तराज्ञाश्रु ज्ञानान्तरत्वेहेतुः २

नव्याप्तां सुखदुःखे परस्परं भिद्ये ज्ञानादभिद्ये स्यातां
अनुत्पन्नानुभवदित्यत आह ।

सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानभिद्यत्वे संशयनिर्गणाय-

नान्वामावो हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः, तदयमर्थः सुखं दुःखं वा ज्ञानं भवत् स शयस्वरूपं वा स्यात् निर्णयस्वरूपं वा, नाद्यः कीटिहयानुल्लेखित्वात्, न द्वितीयः एककोट्यनुल्लेखित्वात्, तथाच यावद्विशेषवाधात् सामान्यवाधः, दावेव हि ज्ञानस्य विशेषो संशयस्य निर्णयत्वश्च; तदुभयं च सुखे दुःखे च बाधितमिति ज्ञानत्वमिति तत्र बाधितम्, चकारादनुभववाधं समुचिनाति सुखदुःखयोरर्थं सुखो दुःखोति मानमोऽनुभवो नत्वहं जावे मन्दं ह्य निश्चिनोमोत्याकारोऽनुभव इति ॥ २ ॥

+तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् ॥३॥

मिदकास्तरमाह ।

तयोः संशयनिर्णयोर्निष्पत्तिरुत्पत्तिः प्रत्यक्षादिज्ञाद्य सुखं दुःखं वा न प्रत्यक्षमात्रमपीजन्त्यं न वा लिङ्गजन्यम्, चतुर्विधं हि सुखं वैशेषिक मानोरधिकम् चाभिमानिकमाभ्यासिकञ्च, तत्र चयानामिन्द्रियमधिकर्षप्रभत्वं नास्त्येव प्रथममिन्द्रियाद्येन अधिकर्षजत्वात् ज्ञानं स्यादिति चेन्न सामयोरकदेशस्य कार्यस्य मात्रात्यानापदकत्वात् अन्यथा दिक्कालमाधारस्येन सकलकार्यैकजात्यापत्तेः, किञ्च इन्द्रियार्थमधिकर्षानुत्पन्नं मानं सुखं निर्विकल्पकं वा स्यात् मविकल्पकं वा, नाद्यः चोत्तन्द्रियत्वप्रभङ्गात्, न द्वितीयः विशेषविशेष्यनमायेन चयोरनाकलनकृत्वात्, किञ्च सुखदुःखयोरवश्यमविवेकत्वात् ज्ञानम्यावश्यमविवेकस्यैव प्रभङ्गात्, कैदिकमिति निहमिष वैशेषिकवत् । इति तत्तस्तु तयोर्ज्ञानसुखयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षलैङ्गिकज्ञानाभ्यामाभ्यां व्याख्याता, प्रत्यक्ष

पादानयत्रः, स्रक्चन्दनादिज्ञानम्, दुःखं प्रति तु अधर्मः, प
निष्टकण्टकादिज्ञानम्, ण्यु एकार्यममवायिषु कारणेषु दृष्ट-
त्वादित्यर्थः, ज्ञानन्तु निर्विकल्पकमेकाग्रमसवेतममाधारण-
कारण नापेक्षत एव, सविकल्पकस्वपेक्षते विशेषपज्ञानं तत्र
कारणान्तरं स्वविजातीयं कारण न भवति, मनःसंयोगस्तु
माधारणत्वादविवक्षितः । यद्यपि स्मृतिः संस्कारममाधार-
णपेक्षते तथापि तद्वेदः स्फुटमिदं एवेत्यनुभवभादाय भेदवि-
न्तनात् । लैङ्गिके यद्यपि व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मतादिज्ञानापेक्षा
तथाप्यन्तरगच्छे नैव तद्व्युदासः । तदर्थं प्रमाणार्थः सुखदुःखे
चनुभवभिन्ने स्वममानाधिकरणस्वजातीयमाधारणकारण-
जन्यत्वात् स्मृतिवदाद्यगद्वयञ्च ॥ ६ ॥

•एकदेशे इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्मा-
णि तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः ॥७॥

अनु यदि कारणभेदाधोभो ज्ञानात् सुखदुःखयोः सुखा-
द्यः यस्य स्रग्भक्त्यादिष्वेव परस्परं भेदः तदा शरीरस्य त-
दवयवानाञ्च शिरःपादपृष्ठोदरादीनां न परस्परं भेदः स्यात्
तत्र हि परमाणुदण्डकादीनां लोहितरितसोर्वा कारणानाम-
विशेषादित्यत आह ।

एकदेश इति अवयवे इत्यर्थः, एकस्मिन्निति शरीरे इत्यर्थः
शिर इत्येकदेशः उदरं पृष्ठं मर्माणि च स्वायुषभूतीनि, तेषां
विशेषा वेजास्तम्, तद्विशेषेभ्यस्तत्कारणविशेषेभ्यः, तथापि
कारणवेजास्त्यादेव वेजास्त्य न हि यज्जातीयं शिरःममवायि
कारणं तज्जातीयमोदरपृष्ठादेरपि, तन्मुक्तपात्राद्युपादानवे-

विधिममभिप्राहृतमेव केवम्. क्वचिदार्थवादिकं दृष्ट्वा "य एष
 राशोऽधोदीततम्यपितर. पुत्रकुन्दाः सपुत्रकुन्दाः चरन्ति" इत्यादी
 क्वचिदोपादानिकम्. यथा "विमज्जिता यजेत" इत्यादौ. य
 हि न विधिममभिप्राहृतं नार्थवादोपाध्यायमिदोपादानिकं
 आप्यनिकं स्वतन्त्रेण सत्यः सुन्दरस्य फलस्य कर्मयोग्यत्वात्.
 तथाप्यायुतरविनाशिनो मतेषां कर्मणां निरमादिनं फलस्य
 कारणत्वमनपपद्यमानमत एतेषां योगोऽनुष्ठानमभ्युदयाया
 पूर्वायेत्यर्थः. ननु श्रुतिप्रामाण्ये मतिरप्यादेव तदेव तु दुर्ब
 मं न हि मीमांसकानामिव नित्यनिर्दोषत्वेन श्रुतिप्रामाण्य
 त्वेवेत्यनेन पीरूपेयत्वेनाभ्युपगमात्. पुरुषस्य च भूमप्रमादिक
 प्रलम्बादिसम्भवात्तथाह दृष्टाभावर इति दृष्टं पुरुषान्तरे
 अदादौ भूमप्रमादनिष्ठादिकं पुरुषदूषणं तदभावे मतीत्य
 इत्यर्थः. सति कर्तृत्वेन वेदवक्तृत्वेन वाऽनुमितस्य पुरुषधीरे
 यस्य निर्दोषत्वेनेवोपस्थिते, तथाच तदवमो न निरमिध
 यता न विपरीताभिधेयता न निष्प्रयोजनाभिधेयता, भूते
 न्द्रियमनसा दोषात् भूमप्रमादकरणापाटवादिप्रयुक्ता एव
 वचनानि विग्रहयः सम्भाव्यन्ते, नचेश्वरश्चमि तासां सम्भवः.
 तदुक्तम् "रागाद्यानादिभिर्वेत्ता यस्तत्त्वादभूतं वदेत्. ते वै
 श्वरे न विद्यन्ते स ब्रूयात् अवमन्ययेति ॥८॥

•तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति ॥९॥

ननु तेनेश्वरेण वेदः प्रणीत इत्यत्रैव विप्रतिपत्तिरतथाह.

इति शास्त्रपरिममामी तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात् प्रम
 यनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं तथाहि वेदास्तावत् पीरुपे

